TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI

(İmparatorluk Devri 1299 - 1789)

Hazırlayan
İSMET PARMAKSIZOĞLU

TÜRKLERDE
DEVLET ANLAYIŞI
(İmparatorluk Devri 1299 - 1789)

Hazırlayan : İsmet PARMAKSIZOĞLU

Yayın No : 514
Baskı Sayısı : 5000
Birinci baskı, Haziran 1982
Başbakanlık Basımevi — A N K A R A

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Önsöz	5
BİRİNCİ BÖLÜM	
(İmparatorluk Devri 1299 — 1593)	
Giriş	9
Osmanlılarda Hakimiyet Anlayışı	17
Osmanlı Türk Devletinde Adalet Anlayışı	43
Osmanlı Devletinde Uygulanan Ekonomik Sistem	48
Osmanlı Devletinde Dinin Rolü	56
Devlet ve Topluluklar Arası Hoşgörü	66
Devletin Teb'aya Karşı Tutumu	72
Devletin İnsanlara Karşı Tutumu	74
Kültür Alışverişi	79
İKİNCİ BÖLÜM	
(İçeriye Dönük Dönem 1593 — 1789)	
Giriş	87
Osmanlı-Türk Toplumunda Büyük Çözülme	91
Ayaklanmalar	103
İdare ve İdare Edenler	117
İmparatorluğa Boyun Eğen Kavimlerin Tutumu	133
Kırımlılar	134
Boşnaklar ve Arnavutlar	138

Sayfa

Yurtluk ve Ocaklıklar 141
Iraklılar 142
Yemenliler 146
Habeşliler 146
Suriyeliler 147
Hicazlılar 148
Mısırlılar 149
Libyalılar 150
Tunuslular 151
Cezayirliler 152
Macarlar 155
Ulahlar (Romenler) 160
Kazaklar 165
Kafkas Kavimleri 167
Sırplar 169
Rumlar 169
Yahudiler 173
Sonuç 174

ÖNSÖZ

Bu kitap, bu küçük hacmiyle bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi değildir. Osmanlı İmparatorluğunun tarihini yaşadıkları çağlar boyunca Aşık Paşa zade'den başlayarak Mustafa Nuri Paşa ve en son İsmail Hakkı Uzunçarşılı ile Enver Ziya Karal'a dek nice Türk tarihçisi, Dimitri Cantemir'den itibaren de birçok Avrupalı ve Amerikalı yazar çeşitli yönleriyle kaleme almışlardır.

Ciltleri dolduran, 624 yıllık bir dönemi içine alan bu imparatorluğun siyasî, sosyal, ekonomik ve askerî serüveni yanında bu deneme, onun insan düşüncesi itibariyle nasıl bir atılımın sonucu olduğunu açıklamaya çalışan ilk deneydir.

Bu son cümleyi biraz daha açıklamak isterim. Bu küçük kitapta ortaya konmak istenen, insanlığın muhakkak ki inkârı mümkün olmayan önemli bir varlığını teşkil eden Türk milletinin, devlet kurma ve kurduğu devleti yaşatma felsefesindeki akılcılığı, coğrafî durum ve gelişen insanlık ortamları vb. faktörlere göre ulaştığı aşamaları belirtmek olmuştur.

Şöyle ki; Arap tarihçilerinin dediği gibi mefazetu'l-Guz'dan yani, Oğuz bozkırlarından kopup gelen, önce Anadolu yarımadasında sonra da Rumeli ve yüzyılların medeniyet kaynağı İstanbul'da yerleşen insanların eski Akdeniz medeniyetleriyle yarışırcasına yarattıkları bir medeniyetin özetlenmiş bir tahlilidir bu kitap. Bu arada imparatorluğun kuruluşunda, ardından da çöküşünde etken olan ögeleri tespit etmeye savaşmakla da bir çeşit öz eleştiri olarak nitelendirilmelidir. Öyle ki XVI. yüzyılda, tabiatiyle sosyal, ekonomik ve eğitimdeki gelişmelerin sağladığı üstünlükle bir cihan imparatorluğu düzeyine ulaşan bu devleti kuran kişilerin torunlarının, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'nun bağrında yaşamaya da ölüm kavgasına düşme nedenlerini de bu küçük eserde bulma ihtimali vardır zannediyorum.

Ancak, burada Anadolu'da Türk milletinin son mücadelesinin o emsali bulunmayan «Devlet Kurma» yaratıcı felsefesinin son örneği olarak hatırlardan çıkarılmaması da gerekmektedir.

Muhakkakki, Türk devletinin tarihi akış çizgisi, Büyük Hun İmparatorluğu federasyonuna dahil Oğuz Yabgu Devletinden, Hun İmparatorluğu kadar yaygın Büyük Selçuklu İmparatorluğuna, onun bir vasali olan Anadolu Selçuklu Krallığına ve tarihin en görkemli imparatorluklarından birini teşkil eden Osmanlı Devletine ve bu aşamadan da Türkiye Cumhuriyetine ulaşmaktadır.

Milletimin Atlı imparatorluklardan bir Akdeniz imparatorluğuna geçişindeki dayanaklarını, tutkularını, inançlarını anlayabildiğim ve duyabildiğim kadar açıklayabilmişsem kendimi mutlu sayacağım.

İsmet PARMAKSIZOĞLU

BİRİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUK DEVRİ

1299 - 1593

GİRİŞ

Türklerin tarihte Asya'nın doğu steplerinden Kuzey Afrika'ya, Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş alanlarda kurdukları imparatorluklardan hiç kuşku yok ki Osmanlı İmparatorluğu gerek süreklilik, gerek teşkilat ve gerek hakimiyeti altına aldığı çeşitli kavim ve topluluklara bahşettiği pact ile dikkati en çok çeken bir kuruluş olmuştur.

Bütün Türk devletlerinin kuruluşunda olduğu gibi bu imparatorlukta bir Türk oymağına dayanarak Söğüt ovası ile Domaniç yaylasında yani Selçuklu Sultanı III. Alaeddin Keykubat'ın bu oymağa ikta eylediği sahada 1290 yıllarında kendini göstermeye başlamış ve yöneldiği politika ile kısa zamanda adını Anadolu'daki irili ufaklı Türk beylikleri arasında duyurduğu gibi, Bizans sarayında ve Venedik ile Cenova senatolarında da tanıtmıştır.

Bu tarihlerde genellikle istiklalini aldığı kabul edilen 1299 tarihinden itibaren Osmanlı beyliği Yakındoğu politikasına girmiş oldu. Yeni devletin ilk yıllarında kavimlere nasıl hakim olduğunu izlemeden önce Anadolu'nun XIV. yüzyılın başlarındaki sosyal durumunu tanımakta yarar vardır.

Bu tarihlerde Oğuz Türkleri ve daha sonra Türkmen ve Moğol boylarıyla iskân edilmiş bulunan Anadolu'da aşiretler, Arapların Endülüs'te yaptıkları gibi bölge bölge yerleştirilmemişlerdir. Bir bölgede çeşitli Türk boylarından oluşan köyler, şehirlerde mahalleler kurulmuştur. Sözgelimi aynı bölgede veya aynı kasaba ve şehirde Çepni,

Kayı, Bayat, Alayuntlu vb. Türk boyları yan yana köyler, mahalleler kurmuşlardır (bak. İçişleri Bakanlığı, *Köylerimiz*, Ankara 1982). Bu yakınlık ve iç içelik, Endülüs'te Arap aşiretlerinde doğan zıddiyet ve münafese yerine Anadolu'da bütün Türklerin kaynaşmalarına ve böylelikle süratle göçebe-nomad dünya görüşü yerine, Türk devletinin bayrağı altında bir vatan ve bir millet bilincine ulaşmalarına yol açmıştır. Onun içindir ki, Osmanlı ordularında Türk boylarının adlarına rastlanılmaz ancak, yer adlarına göre birlikler oluşturulmuştur. Rumeli eyaleti kuvvetleri, Anadolu beylerbeyiliği kuvvetleri gibi, Yine bu iskân sistemi Osmanlı Devletini süratle bir Kayı boyu devleti olmaktan çıkarmış, onu kısa zamanda hatta siyasî sınırları dışında kalan Türkler üzerinde de etkili olabilen güçlü bir devlet durumuna yükselmesine kaynaklık etmiştir. İşte bu kaynaşmanın yarattığı potansiyeldir ki, Osmanlı Devletini bir yüzyıl içinde Balkan yarımadasında ve Anadolu'da sözünü dinleten politik bir güç haline getirmiştir.

1243'te vukubulan Kösedağ yenilgisinden sonra Anadolu Selçuklu sultanlarının İlhanlı genel valilerinin müdahaleleriyle Türkiye üzerindeki otoritelerini süratle yitirmeleri sonunda kırsal bölgelerde Türk, Türkmen ve Moğol boyları devletçikler (beylikler) kurarak Anadolu'daki Selçuklu hanedanına dayanan Türk birliğini dağıtırken, şehirler ve kasabalar halkı ise uhuvvet (kardeşlik) ve fütüvvet (gençlik) örgütleriyle bir çeşit özerk yönetimler meydana getirmişlerdir. Böylece Konya'da kendini gösteren iktidar boşluğunu hem kırsal bölgelerde, hem de şehirlerde gidermek mümkün olabilmişti. Bu gelişmeyi bize XIV. yüzyılın başında Anadolu'yu gezen Magribli gezgin İbn Batuta gayet açık bir şekilde bildirmektedir (bak. *İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1981, İkinci baskı). İbn Batuta'nın izlenimlerinde gezdiği Anadolu şehirlerinde ahî-

lerin duruma nasıl hakim olduklarını açıkça görmek mümkündür.

Şu halde Moğolların baskısıyla dağılmış bulunan Türk devleti otoritesinin yerini yerel hakimiyetler, şehirlerde ise halk hakimiyetleri almıştır diyebiliriz. Bu kriz devrinde Anadolu'nun ne denli Türkleştiğini Anadolu'da yaşayan eski yerlilerin helenleşmiş Galatların veya iki yüz yıldan beri doğu ve güneydoğu Anadolu'ya yayılmış bulunan Ermenilerin herhangi bir istiklal ve ihtilal hareketine kalkıştıklarına dair bir haberin yerli ya da yabancı kaynaklarda görülmemesiyle de tespit edebiliyoruz.

İşte Osmanlı Devleti, bu dağınık güçleri kanalize eden, onları yeniden Türk devlet hakimiyeti gelenek ve felsefesi etrafında birleştiren bir otorite olmuştur.

Bir kısım batılı düşünürlerin çok yakın zamanlara kadar kutsal Hıristiyanlık topraklarında (Anadolu ve Filistin) müstevli addettikleri Türklerin ve Türk devletlerinin yerli Hıristiyanlara karşı tutumları ise hiç o görünüşte değildir. Anadolu'ya gelen Oğuz boyları Orta Asya'da yüzyıllar içinde geliştirdikleri hakimiyet, devlet hakimiyeti kavramı içinde yerli halktan sadece itaat ve devlete sadakat istemişlerdir. Yerli halkı ikinci sınıf halk, köle veya esir olarak tanımamışlardır. Onların şu veya bu dinden olmaları devleti kuranların veya yönetenlerin nazarında o kadar önemli değildi. Bu özelliklere ait küçük küçük anıları Osmanlı Devletinin kuruluşu yıllarına kadar götürmek mümkündür. Nitekim bu devletin çekirdeği olan Kayı boyu halkı, yazları Domaniç yaylasına yaylaya çıktıkları o göçebelik devirlerinde kışlık ağırlıklarını Bilecik kalesine yerli Tekfur'un muhafazasına bırakmakta beis görmemekte idiler. Yerlilerle evlenmekten de ve onlardan olan çocuklarına kendilerinin sahip oldukları bütün hakları vermekten de kesinlikle kaçınmamışlardır.

Yarhisar tekfurunun kızı Nilûfer Hatun bu evlenmelerin bir örneğidir. Orhan Gazinin iki namlı oğlu Süleyman Paşa ve Hüdavendigâr Gazi bu evlenmeden dünyaya gelmiş ve yeni Türk devletinin büyük yöneticileri olmuşlardır. Bunun daha başka bir örneği ise İznik kalesinin fethinde görülür. İznik'in fethinden sonra tarihçinin anlattığına göre «birgün bazı Hıristiyan kadınların padişahın yolu üzerine çıkıp durdukları görüldü. Niçin bekledikleri, durumları sorulduğu zaman, bunların dul kadınlar oldukları, kocalarının kuşatma sırasında salgın, kıtlık ya da başka hastalıklardan veya Türk yiğitlerinin ok ve kılıçlarından helak oldukları anlaşıldı. Bu durum karşısında Padişah (Orhan Gazi) merhamete gelerek şöyle buyurdu. Zaferleri derleyen askerlerimden bu kadınlara haz duyanlar varsa onlarla evlenebilirler ve bunların evlerine yerleşebilirler. Bu emri yerine getiren askerler, özel bir işleme tabi tutuldular ve İznik kalesinin korunması göreviyle burada bırakıldılar (Hoca Sadettin, *Tacû't-tevarih*, Yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1979, s. 72-73)». Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Görülüyorki fatih Türkler, istila ettikleri kavimlere karşı denk ve adaletli bir yaklaşım göstermişlerdir. Osmanlı Devletinin kuruluşuna yerli Hıristiyanların katılması da buna bir örnektir. Osman Gazi'nin maiyetinde yer alan ve daha sonra Müslüman olan Mihal Gazi, Markoğlu, Evrenos Gazi ve diğer komutanlar bu arada hatırlanabilir. Her ne kadar onların Beçen yani Hıristiyanlığı kabul etmiş Peçenek Türklerinden oldukları ileri sürülmekte ise de bunların dinlerine hizmet yerine kendi milletlerine hizmet etmeleri de bizim fikrimizi teyid etmektedir. Osmanlı idaresinin kuruluş devrinde gerek batı Anadolu'da, gerek Rumeli'de bu bölgeleri daha önce yöneten Bizans ve Katalan tekfur ve prenslerinin kendi halklarına gösterdikleri davranışlarla tezad teşkil ettiğini batılı tarihçiler de açıkça

ifade etmek zorunda kalmışlardır (H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Çev. Ragıb Hulusi, İstanbul 1928, s. 37).

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu kimi tarihçiler İslam dininin gaza ve cihad buyruklarının bir eseri olarak gösterirler ve bu devletin doğuşunu Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasında XI. yüzyılın sonlarından beri devam eden din kavgalarına bağlamak isterler. Batı dünyası için bu görüş doğru olabilir. Ancak Osmanlı Devletinin kuruluşu, yukarıda bir nebze temas ettiğimiz sosyal ortamın bir gereği olarak eski ve yeni Anadolu ve Balkan unsurlarını Asya'dan gelen saf kanla kaynaştırma ve yeni bir millet yaratma tabii akımının eseri olmuştur. Bu devletin yüz yıl içinde siyasî muhaliflerine rağmen, hem Anadolu'ya, hem de Balkanlara hakim olabilmesi Hıristiyan veya Müslüman şehirler sakinlerinin, kırlarda dolaşan konar - göçer obaların, boyların bu devletin devamına ve geleceğinin sağlamlığına ve büyüklüğüne olan güvenlerinin neticesi olmuştur, diyebiliriz. Buna bir örnek olarak 1402'de Mora'da oluşan gelişmeyi gösterebiliriz. Mora despotu Theodoros Cantacuzenos ülkenin başşehri olan Mizistre'yi mühimce bir para karşılığı Rodos Saint Jeane şövalyelerine satmıştı. Şövalyeler şehrin idaresine el koyacakları zaman Rum şehir halkı, Türk idaresini tercih ederek taş ve sopalarla şövalyelere saldırdılar. Theodoros'un papasları dahi şövalyelerin idaresi yerine Türkleri seçmekle Türk akıncılarının beyi olan Turhan Bey rahatlıkla şehre girmiş ve kaçmış bulunan despot yerine şehrin piskoposunu tayin etmekle de Osmanlı idaresinin mahalli halk tarafından benimsenmesini sağlamıştı. Fetih çağında buna benzer pek çok örneği hem Anadolu'da, hem de Rumeli olaylarında bulmak mümkündür.

Bu devletin gelişmesine ve yükselmesine yardımcı olan unsurlardan biri de devleti yönetenlerin soy ve sınıf

farkı gözetmemeleri, devleti meydana getiren unsurları eşit olarak mütalaa etmeleri olmuştur. Devletin başında bulunan aile Türk boyları arasında öyle ün yapmış bir hanedan değildi. Sadece Oğuz geleneklerine göre başbuğluğa yükselebilecek bir soydan, Kayı Han soyundan inmekte idi. Ama çevresinde uzak yakın otuz kırk kadar her birisi batı feodalizminin birer senyörü derecesinde ünlü Türk beyleri, Bizans tahtına imparatorlar vermiş Hıristiyan prensleri vardı. Ayrıca devletin kuruluşundan itibaren, Osmanlı soyu kadar, devlete hizmet ederek hemen hemen aynı şöhrete ulaşmış yeni bir Osmanlı aristokrasisiside Çandarlı, Mihallı, Turhanlı oğulları vb. türemişti. Böyle olduğu halde bu devlet soy üstünlüğü anlayışına bünyesinde yer vermemiştir. Bu devlette temel ilke kişinin şu veya bu soydan gelmesi değil, kişideki yetenekler ve beceriler olmuştur. Bu tutumladır ki, Osmanlı soyu kendisiyle rekabet edebilecek bütün soyluları yavaş yavaş eriterek Fatih devrinden itibaren tek başına imparatorluğun tahtına veraset yoluyla oturacak tek hanedan olarak kalmış ve imparatorluk yıkılıncaya kadar da bu özelliğini korumuştur. İmparatorlukta çağlar boyunca yetişen ünlü devlet adamlarının, şanlı komutanların varisleri ise halk kitleleri arasında eriyip kaybolmuşlar, üstünlüklerini yitirmişlerdir.

Osmanlı Devleti bir taraftan devşirme usulüyle, öte taraftan savaşlarda tutsak olanlardan Müslümanlığı kabul edenlerini azad ederek onları hür vatandaşlar arasına katmakla Ön Asya'da yeni bir millet terkibi yapmakla diğer Türk devletlerinden ayrılır. Genellikle Türklerin anavatan dışında yabancı topraklarda süratle temessül edildikleri bir varsayım olarak kabul edilmektedir. Atilla'nın Hunları, Avarlar, Peçenekler, Çin'e inen Hun ve öteki Türk kavimleri, Hindistan'a giren Akhunlar, Gazne ve Timur torunları, Suriye ve Mısır'a akan, Bağdat'ta yerle-

şen beylerbeyilerin maiyetindeki Türk askerleri bu temessül olayı için örnek gösterilir. Halbuki Osmanlı Devleti kuruluşu tarihlerinden itibaren bu varsayıma ters bir gelişme göstermiştir. Sözgelimi Bursa halkı hafif bir kuşatma sonunda kale kapılarını Osmanlı askerlerine açarken, başka bir iş daha yapıyorlardı. Başta komutanları Evrenos olmak üzere büyük bir çoğunlukla Müslümanlığı da kabul ediyorlardı. İznik ve İzmit halkı da aynı yolu tutmuştur (bak. Gregoras. XI.2.401 ve ondan naklen Gibbons, ayn. esn. s. 33). Buna daha birçok örnekler verilebilir.

Öteki Türk devlet ve topluluklarıyla Osmanlı Devletini kuran Türkler arasında bu aykırılığı açıklamada tarihçiler, imparatorluğun kuruluş yıllarında Hıristiyanlığı temsil eden Bizans imparatorlarının ne büyük nefsaniyet ve entrikalarla sefahat ve rezaletler arasında büyük bir ahlakî alçalma içinde bulunduklarından söz ederek, Hıristiyan teb'alarının nefretini çekmiş olduklarından, bunların çevrelerine gelen saf ve henüz yarı Müslüman Türklere katılmalarını tabii karşılamaktadırlar.

Yine tarihçiler, Türklerin XIV. yüzyılda Balkan yarımadasında tutunup yayılmalarına da bu özelliği, bu ahlakî dürüstlüğü bir faktör olarak gösterirler ve üzerinde dururlar.

Osmanlı Devletinin doğuşu ve gelişmesi, süratle bir imparatorluk haline gelmesinde şüphesiz Türk yöneticilerin ahlak üstünlükleri belirli bir tesir yapmıştır. Ama, bunun yanı başında diğer faktörleri de değerlendirmek lazımdır.

Şu açıklamalara göre Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarında; Güneydoğu Avrupa ve Anadolu insanları, irili ufaklı beylik veya prensliklerin siyasî ihtirasları arasında huzursuz, beylik ve prenslikler arasındaki çekiş-

melerden bitkin ve onların sırtlarına yükledikleri vergilerden şikâyetçi, dinî tarikat ve mezhep kavgalarından doğan didişmelerden muzdarip bir kitle oluşturmakta idiler. İşte Osmanlı Devletinin kurucuları bu zor durumda olan insanlara bir pact, bir barış getirmişlerdir. Bu barışta dünyanın, özellikle Hıristiyan Avrupa'nın henüz ulaşamadığı bir vergi adaleti, bir tarım sistemi, bir dinî hoşgörü, bir insanlık anlayışı yatmakta idi. İşte bu Türk mucizesi, iki yüz yıl içinde Osmanlı Devleti bayrağı altında on sekiz kadar tacı ortadan kaldırarak doğu Avrupa ve Akdeniz çevresinde Osmanlı barışını meydana getirecektir.

OSMANLILARDA HAKİMİYET ANLAYIŞI

Osmanlı Devletinin oluşmasında tabii ortamın getirdiği kolaylık yanında, bu küçük Türk boyunun beyleri yani, Ertuğrul Gazi, Osman Gazi ve Orhan Gazi, onların yardımcıları, maiyetlerinde bulunan kimseler ve iktidarlarını temsil eden askerler, töre olarak daha önceki kitabımızda incelenmiş bulunan Türk hakimiyet anlayışıyla doymuş idiler. Bu hakimiyet anlayışının tahliline geçmeden metbuluk anlayışı üzerinde bir parça durmakta yarar vardır.

Orta Asya'da nomad Türk boylarının kurdukları atlı imparatorluklarda zincirleme metbuluk bağlantıları herhalde Ertuğrul'un başkanlığında Anadolu'ya göç eden Kayı boyunda da hakim fikirdi. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ulu hakanında ya da İslamî deyimle Sultanu'l-âzam'a batı Tarhanı olarak metbu bulunan Konya Selçuklu sultanına bir boy ve onunda beyi olarak bağlı olan Ertuğrul'un hayatı incelendiğinde bu metbu'iyete tamamen sadık olduğu görülür (İ. A. madde. Ertuğrul). Hatta Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılışı sırasında boyun yönetimini üstlenen ve daha sonra kurulan yeni devletin ve sülalenin adını aldığı Osman Gazi'de de bu bağlılığı izlemek mümkündür. Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Mes'ud'un onu, 1291'de gönderdiği bir fermanla Söğüt ve Eskişehir yöresinde teşkil edilen uca uçbeyi tayin ettiğini biliyoruz (Feridun Bey, *Münşeat* I. s. 58). Birçok Osmanlı tarihleri Balaban Çavuş'un getirdiği bu fermanla birlikte sultanın gönderdiği tuğ, ak sancak, kılıç, gümüş raht takımı vb. armağanlar dolayısiyle ona istiklalini verdiği veya tanıdığı

yorumunda bulunurlar. Halbuki bütün bu hediyeler, Selçuklu sultanının Osman Bey'i kendisine metbu bir boy beyi olmaktan ötede Selçuklu Devletinin hizmetinde bir bey olarak tanıdığının delilleri idi. Osman Bey'in istiklalini alması ise 1299 yılında olmuştur. Bu da İlhanlı Gazan Han'ın Selçuklu Sultanı III. Alaeddin Keykubat'ı tevkif ettirerek Azerbaycan'a göndermesi olayı ile başlar. Selçuklu sultanının uğradığı bu ağır hakaret Selçuklu Devletinin sonu oldu. Selçuklu beyleri ve askerleri dağılarak mahalli Türk beylerine katılmaya başladılar. Bunların büyük bir çoğunluğu Bizans ucunda kurduğu kararlı idare ile ün salan Osman Bey'e katıldı. İlhanlı - Moğol hakimiyetine rıza göstermeyen göçebe Türk ve Türkmen boyları da Osman Bey'in topraklarına çekildiler. Böylece Osman Bey'in buyruğu altında oldukça kalabalık bir Türk gücü toplanmış bulundu. Bunların önde gelenleri dağılan devleti yeniden derleyip toplayacak, gerek Bizans'a, gerek İlhanlılara karşı Türk ülkesini savunacak bir başkan olarak Kayı Han soyundan olmakla han olmaya hakkı ve liyakati bulunan Osman Bey'i seçtiler. Türk - Oğuz töresine göre yapılan bu seçim bir törenle son buldu. Herkes birer birer Osman Bey'in önünde diz çökerek onun elinden verdiği kımızdan içti. Herkes böylece ona itaatini ve bağlılığını arz etmiş ve Osmanlı hakimiyeti de bu törenle başlamış oldu (Lutfi Paşa, *Tarih-i âl-i Osman,* Yay. Kilisli Rif'at, İstanbul 1341, S. 21 vd., Aşık Paşazade, *Tevarih-i âl-i Osman,* Yay. Âli Bey, İstanbul 1332, s. 18 vd., Hoca Sadeddin. aynı. eser. I. 36 vd.).

Bu gelişme sonunda doğan Osmanlı Devleti bu tarihlerde çekirdeği teşkil eden Kayı boyundan başka, Moğollardan kaçıp gelen oymaklar, ve Selçuklu göçmenleri ile çevre yerli halkından oluşuyordu. Hergün açılan yeni topraklarla yani, eski Bitinia ülkesinin fethiyle artan nüfus ve yeni göçlerle gelenlerin yerleştirilme-

si ve düzen altına alınarak üretici hale getirilmeleri görevini bu kuruluş yıllarında yine Kayı oymaklarından birinin başı olan Samsa Çavuş üstlenmişti. Denilebilir ki, Osmanlı Devletinin ilk düzenleyicilerinden biri bu zattır ve onun Türk-Müslüman, yerli Hıristiyan, zanaatkâr ve çiftçi grupları konusunda aldığı ilk önlemler zamanla geliştirilerek bu büyük imparatorluğun temel nizamı olmuştur. Osman Gazi zamanındaki idarî ve askerî örgütlenmeye gelince, Osman Gazi'nin yeni devletinde ilk örgütlenmenin 701 hicrî (1301/1302) yılında yapıldığı tespit edilmektedir. Bursa Yenişehiri'ni devleti için merkez olarak seçen Osman Gazi, Sultanönü diye anılan Karacahisar'a Orhan Gazi'yi, Eskişehir'e Gündüz Alp'i, İnönü'ye Aygut Alp'i, Yarhisar'a Hasan Alp'i, İnegöl'e Turgud Alp'i, Bilecik'e de oğlu Alaeddin Paşa'yı tayin etti. Böylece altı adet ilk Osmanlı sancağı kurulmuş oldu. Henüz gönüllü akıncılardan ibaret olan Osmanlı ordusu ise üç ucta örgütlenmişti. Akıncı beylerinden Samsa Çavuş, ülkenin kuzeyinde Karadeniz doğrultusunda, Akçakoca, İzmit doğrultusunda, Konur Alp ise, İznik-Bursa doğrultusunda kurulan uçların komutanları idi. İşte Selçuklulardan, daha doğrusu eski Türk törelerinden esinlenerek meydana getirilen yeni devlette yine Türk kültürünün köklü bir ögesi olan cihan hakimiyeti felsefesi bütün dinamizmiyle yeniden canlandırılmıştı.

Bu ülkü'nün Oğuzların Müslüman olmadan önce de obalarında yaşamakta olduğu bilinmektedir. Kızılelma idealinde Türkler, batıda ulaşılması gereken bazan bir beldeyi, bazan da bir beldedeki bir taht veya mabed üzerinde parıldayan ve cihan hakimiyetini temsil eden som altından topu ya da yuvarlağı elde etmeyi amaçlamışlardır. Yeni Osmanlı Devletinin bu ideale büyük değer verdiği ve o çağın birer eğitim merkezi olan pehlevan tekkelerinde, bamyacı ve lahanacı ocaklarında bu idealin

genç yiğitlere telkin edilmekte olduğu XIV. yüzyıldan itibaren yazılan kaynaklarda onun sıkça sıkça anılmasıyla anlaşılmaktadır (Sözgelimi bak. Hasan b. Mehmed-i Beyatî, *Cam-ı Cem-âyin*, İstanbul 1331). Bu kaynaklardaki tariflere göre İstanbul İmparatorunun yaldızlı taht yerinde, Hazret'i İsa'ya mahsus bulunan ikinci tahtın üzerine konmuş olan altın top ya da, Ayasofya kilisesinin mihrabında imparatora mahsus yerde kubbeden sallandırılan som altın yuvarlak veya Roma'da Saint Piérre katedralinin mihrabındaki altın toptur. Bu idealin eskiliğini ise, Oğuzların adına ilk defa rastlanılan Yenisey kitabelerinde Barlığ çayı boyundan onların mütemadiyen batıya doğru akmalarına Kızılelma'nın kaynak olduğu ifadelerinden anlamaktayız. İşte genç Osmanlı Devletini İstanbul'a doğru yönelen bu ülkü olmuştur. Onların inançlarına göre İstanbul'u, Ayasofya'da imparator makamı üzerinde asılı duran altın topu ele geçirmek, Kızılelma'ya ulaşmak yani, bir kelime ile Bizans İmparatorluğuna hakim olmak demekti. Bu amacın bir başka tanımı da Osman Gazi'ye atf edilen «İstanbul'u aç gülzâr eyle» vasiyetidir. Yıldırım Bayezid'e bağlanan rivayetlerde de hep Kızılelma ülküsü anılmaktadır. Fatih'in 1453'te İstanbul'u fethiyle Türklerin amaçlarına varmış olmaları gerekirdi. Onları ta Yenisey vadilerinden İstanbul önlerine değin getiren bu cihana hakim olma ülküsü İstanbul'un fethiyle sona ermiş değildir. Bu kez Osmanlı Türkleri için yine batıya kaymış ve Rim-Pap, Roma papalığı Kızılelma'sı hedefini almıştır. Onun içindir ki İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı padişahları, devlet adamları, atlı ve yeniçerileri bu hedefe, gerçek dünya hakimiyetine yönelmişlerdir. Gedik Ahmed Paşa'nın Puglia, Kanunî'nin Korfu, Sokullu Mehmed Paşa'nın Puglia, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Reggio seferleri ve nihayet Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana üzerine yönelik tasavvurları hep bu cihan hakimiyeti fel-

sefesinin bir açıklaması ya da sonucudur. Osmanlıların eski Büyük Roma ve Doğu Roma'yı dize getirerek medenî dünya ya hakim olma ülküleri onları eski Bitinia topraklarında küçük bir krallık ya da beylik olmaktan çıkarmış, dünya tarihinin büyük bir atılımı olarak tesciline kaynaklık etmiştir.

Orta Asya bozkırlarından coşku ile getirdikleri bu ülküye İslamiyeti kabul etmekle dinî bir farz da eklenmiş oldu. O da İslam dininin öğretisini yüceltmek ilkesi yani ilâ-yi kelimetu'llahtı. Cihad ve gaza ilkesi, Kızılelma ilkesiyle birleşince. maddî cihan hakimiyeti temasına bir de manevî hakimiyet teması eklenmiş bulunuyordu. Nitekim Tamışvarlı Naim;

Gafil olma canlara candır gaza
Kâr-ı merdan tende dermandır gaza

Hak yolunda niyyetin pâk eylegil
Sıdkile varın yola hâk eylegil

Çün gazadır fahr-i âlem san'ati
San'atine eyle dilden ragbeti

İzzet-i dünyaya ragbet eyleme
Hak yolunda fırsatin fevt eyleme

Nakşine dil bağlamaz dânâ olan
Dil verir mi mihrine binâ olan

Kur'an-ı Kerim'de cihad ve gaza konusundaki ayetler çeşitli surelerde inzâl edilmiştir (Muhammed Mahmud Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-mûfehresüli-elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Kahire 1378, 182-183). İslam dininde cihad'ın yorumu üç yönlü yapılmıştır. Birisi İslama düşman olanlarla cihad yani savaş, birisi şeytanla savaş, biri de nefs ile mücadeledir. Ancak Müslümanın Allah yolunda cihadının

hakka ve iyi niteye bağlı olması, haksızlıktan, kötü niyetlerden uzak bulunması, kişinin gücü oranında kusurdan ve gafletten beride kalması gerekir. Nitekim Hazret-i Hasan «cahidu fi'llahi hakka cihadihi. el-Hac. XXII. 78. ayetini okuduğu zaman adam Allah uğrunda cihad eder ve düşmana bir kılıç bile vurmamış bulunur» sözleriyle bu farzın ne denli ağır olduğunu hatırlatmıştır. Şöyle ki Tevbe suresinin 41. ayetinde «dinde zafer ve Tanrı adını yüceltmek için bir çağrı aldığınız, Tanrı yolunda seferber olduğunuz zaman, kendiliğinizden her ne halde iseniz, ister hafif, ister ağır olsanız yani, bu çağrı size ulaştığında kolay ya da zor gelse de genç, yaşlı, evli, bekâr, işsiz, işte, zengin, fakir, yaya, atlı her ne halde olursanız olunuz malınızla canınızla cihad ediniz. Bu sizin için en hayırlı bir iştir» buyruğu bu dinamizmi bir kat daha arttırmış ve Türk halkı için günümüze kadar din ve Allah yolunda, vatan uğrunda savaşmak en kutsal görevlerden biri olmuştur. Buna bir de şehitlerin sorusuz sualsiz cennete girecekleri, cihad sonu sağ kalsa da gazi olarak her türlü şahsî suçlardan arınmış olacakları inancı, Osmanlı bayrağı, altında toplanan insanları bir kat daha coşturmuştur.

Nola zevk eyler ise cennet-i alâda şehid
Can ü ten kıldı feda gayret-i mevlâda şehid

Can atar düşdüğü dem Hazret-i zat-i Hakk'a
Suretâ gerçi yatur kan ile sahrâda şehid

Osmanlı Devletini çağının da üstünde bir devlet halinde örgütleyen Orhan Bey (1281 - 1362) olmuştur. Bitinia'nın önemli şehirlerinden olan Bursa ve İznik'in daha sonra da İzmit'in fethinden sonra yeni devlet, artık konargöçer bir boy devleti olmaktan çıkarak belirli şehirlerde kültür ve gelenekleri yaşatan ve geliştiren merkezlere sahip olmuş bulunuyordu. Orhan Gazi İznik'i daha çok

sevmekle beraber Bursa, bütün Bizans tarihinde gölgede kalan bir şehir olduğu halde, birdenbire parladı. Anadolu içlerinden akıp gelen insanlar İznik yerine ona yöneldiler. Orhan Gazi'nin arkadaşlarının ve arkadan gelenlerin kurduğu tesisler ülkeye yeni gelenlerin yerleşinceye kadar barınmalarında büyük kolaylıklar sağladı. İmaret, hankah ve tekkelerin göçmenleri kabul etmesi, barındırması, yedirip doyurması Selçuklu topraklarından kopup gelenlerin yeni açılmış topraklara yerleştirilmelerinde büyük kolaylık sağlıyor ve Osmanlı Devleti için Anadolu hatta Azerbaycan Türkleri arasında bir propaganda ögesi olmuş bulunuyordu. Böylece Bursa, onun ardında Bilecik, İznik ve İzmit yeni Osmanlı Devletinin nüfus politikasında imaret ve tekkeleri ile Anadolu halkını batıya çeken merkezler oldular.

Orhan Bey artan Türk nüfusu yerleştirmekte zorluk çekmedi. Çünkü fethedilen yeni topraklar yani Üsküdar ve Boğaz'a kadar Bitinia ve Gelibolu'ya kadar Misia toprakları son iki yüz yılın din savaşları, Bizans imparator ve tekfurlarının, Katalan ve Saxon prenslerinin yağmacılıklarıyla epeyce ıssızlaşmıştı. Şimdi Osmanlı yönetimi yerli halkın topraklarına el uzatmadan bu boş araziye belki de, bunu kesinlikle bilmiyoruz, Horasan'a kadar uzanan göç yollarında ilerleyen Türk göçmenlerini belirli bir sistem içinde yerleştiriyordu. Bu iskân faaliyeti daha sonra I. Murad devrinde Rumeliye de taşacak ve başarıyla uygulanacaktır.

Kuzeybatı Anadolu'da ve Rumeli'de Türk köylerinin kuruluşu, tarihi olayların ışığı altında şöyle gerçekleşmekte idi. Bunda, önce Türk göçmenlerin bünyelerini ve karakterlerini ortaya koymak gerekir. Bunların bir bölüğü henüz konar-göçer Türk ve Türkmen boylarıdır. Böyle eski törelere göre örgütlenmiş bulunan bu insanlar, beylerinin emir ve komutası altında gazalarda görev

alıyorlar ve açılan topraklarda verilen timarlara yerleştiriliyorlar ve beyleri şimdi Osmanlı Devletinde alaybeyi olarak bunların yönetimini ve sorumluluğunu üstleniyordu. Böylece çeribaşı denilen alt bir komutan ve alaybeyi emrinde Osmanlı vurucu gücü için atlı bir kuvvet meydana geldiği gibi, bu göçerler belirli bir toprağı işlemekle de yeni devlet için üretici, ekonomik bir öge haline geliyorlardı. Bunların artan erkek gücü ise yaya ve müsellem (atlı) olarak savaşlarda ihtiyaç duyuldukça her hizmet günü için günde iki akçe ulufe ile Osmanlı ordusunda göreve alınıyorlar, yeni açılan toprakların timarlı askerleri olmaya aday kaydediliyorlardı. Bunlar sefer sonrası köylerine dönerek yine tarım işleriyle uğraşmakta serbest idiler. Aynı şekilde artı erkek gücü, devamlı olarak askerî hizmeti tercih ettiklerinde azep (bekar) adıyla Osmanlı ordusuna katılabilir, Kara Mürsel Bey, Karaca Ali Bey vb. genç denizcilerin Marmara denizinde kurmaya giriştikleri Osmanlı donanmasında ya da yeni açılan Hereke, Gelibolu, Çimbi vb. kaleleri beklemede görev alabiliyorlardı.

Yeni devlete gelen göçmenlerin ikinci grubu ise Anadolu, İran, Horasan ve Maveraünnehr şehirlerinin halkı idi. Bunlar aileler olarak göç etmişler ve yeni açılan şehirlerde getirdikleri sanatları, madencilik, dokumacılık vb. sanatları işleyerek Osmanlı ekonomisinde yararlı olmuşlardır. Bu sanatkârların yarattığı ekonomik ortam daha sonra izleyeceğimiz Osmanlı ekonomi politikasının oluşmasında başlıca öge olmuştur.

Yine köylerin kurulmasında ve kasabaların şenlenmesinde etkin olan ahîler, gezgin dervişler ve abdallarda ayrı bir yer alır. Bunlara İran, Suriye ve Mısır'dan gelen İslam ulemasını da katmak gerekmektedir. Osmanlı Devletinin başlangıcında bu gibi Mısırlı veya Suriyeli ulemaya büyük bir ihtiyaç vardı. Zira fetihlerle birlikte birçok

hukukî sorunlar da ortaya çıkmakta idi. Açılan toprakların yerli halkını tedirgin etmeden timarlara bölünmesi, şehid düşen gazilerin bıraktığı malların mirasçılarına taksimi, şehid çocuklarının bakımları, yetiştirilmeleri ve hizmete alınmaları, bütün bu gibi sorunlar Orhan Bey'in başlıca konularından olduğu için o, Selçuklu Devlet teşkilatını örnek alarak önce kaza yani hukukî mahalli teşkilatını kurdu. Nitekim sözgelimi İnönü, Eskişehir, Bilecik, İznik, Karacahisar, İzmit, Yenişehir, Bursa hep birer kaza idiler. Buralarda bir kadı ve yardımcısı sübaşı, asayiş ve hukukî anlaşmazlıkları çözmekle görevli idiler. Yeni devlet, İznik ve Bursa'da başlattığı eğitim ve öğretim faaliyetleri için hem de durmadan doğan yeni idarî birimler için hukuk bilginlerine ihtiyaç duymakta idi. Bu da İran, Suriye ve Mısır'dan değerli bilginlerin Osmanlı Devletine göçlerine kaynaklık etmiştir. Bu göç Sultan II. Bayezid'e kadar devam etmiştir. Bunlar arasında Kayserili Davud, Taceddin-i Kürdî, Kayserili Muhsin, Muhammed Cezerî ve oğlu Ahmed, Abdülvacid, Haydar Herevî, Fahreddin-i Acemî vb. anılabilir (bak. Hoca Sadettin, ayn. esr. V. cilt.).

Böylece Osmanlı topraklarında yaşayan bu kalabalık nüfusu yönetmede Orhan Bey, babası Osman Gazi'nin meydana getirdiği Uç beyliğini gerçek bir devlet olarak örgütlemiştir. Bu örgütlenmede teb'anın coşkulu gaza ve cihad ilkelerini, devletin mutlak hakimiyeti temasıyla kaynaştırmada çok titiz davrandığı gözlenen Orhan Bey, kuruluşu, Selçuklu ve İlhanlı devlet kuruluşlarından esinlenerek meydana getirmiştir. Devletin en sorumlu örgütü Divan idi. Ancak bu divan henüz beylik safhasında olan devlette mütavazi bir kuruluş idi. Divanın başkanlığını bizzat yürütüyordu. Kendisine yardımcı olarak da sadece bir veziri vardı. Osmanlı Devletinin ilk vezirinin ahîlerin ileri gelenlerinden Hacı Kemaleddin'in oğlu Alaeddin

Paşa olduğu, ikinci vezirin ahî Mehmet oğlu Nizameddin Ahmed Paşa ve daha sonra da ahî Sinaneddin Yusuf Paşa olduğu bilinmektedir (İ. Hakkı Uzunçarşılı, «Osmanlılarda ilk vezirlere dair mutalea», *Belleten* IX/99). Daha önce de belirttiğimiz gibi, ahîlik kuruluşunun, Osmanlı toplumunun oluşmasında, devletin ilk vezirlerini yani yöneticilerini vermekle ne denli etkin olduğu bu adlarla da ortaya çıkmaktadır.

Orhan Bey'in politikasına gelince, bunu iki yönlü incelemek gerekir ki bu politika, hakkında bazı Türk düşünürlerinin belirttikleri gibi Osmanlı sultanları, saltanat-ı şahsiye olarak, şahsi politikalar izlemişlerdir. Fâtih'in, Yavuz'un, Kanunî'nin kendilerine göre politikaları vardır. Osmanlıların devlet olarak politikaları yoktur derler. Halbuki Osmanlı sultanlarınca daha Orhan Bey zamanında temelleri atılan politika ve hakimiyet fikrinin gittikçe gelişen ölçülerle izlenerek uygulandığını takip edebiliyoruz. Bu politikanın batıya dönük olan yönü medenî dünyaya hakim olmak tezine dayanır. Gücünü, gördüğümüz gibi dinî ve millî ülkülerden almaktadır ve şartlara göre Bizans hakimiyetini Anadolu'dan kaldırdıktan sonra, Bizans Avrupasına el atmış, 1353'ten itibaren Çimbi kalesine yerleştikten sonra Trakya'nın fethiyle Osmanlıların Rumeli dedikleri Balkan fütuhatına girişmiştir. Yine bu politikanın bir başka tecellisi, onun Anadolu işlerine karışması ve yıkılan Selçuklu Devleti yerine Anadolu'ya hakim olarak Türk birliğini yeniden canlandırma teşebbüsüdür. Osman Gazi zamanında Osmanlıların Anadolu topraklarına ve sınırları üzerindeki Türk komşularına bir saldırıları görülmez. Ama, Orhan Bey, Osmanlı akıncıları Üsküdar'a ulaşarak görkemli İstanbul önüne geldikleri zaman, bu şehrin öyle atlı akıncılarla fethedilemiyeceğini anlamış ve Kızılelma'yı çepeçevre sarmak gerektiği sonucuna vararak, oraya ulaşmak için ilk hedef

olarak da Gelibolu yarımadasını seçmişti. Bu hedefe varabilmesi için bir Türk beyliği olan Kayseri Beyliğini ortadan kaldırması gerekli idi. 1341'den itibaren giriştiği bu harekât ona, Anadolu'nun batı yöresindeki zengin toprakları kazandırdığı gibi, Hacı İlbeyi, Evrenos Bey (Bursa'yı Orhan Gazi'ye karşı savunan Evrenos'tan başkası olup, ünlü Evrenos Bey ailesini kuran kişidir), Halil Bey ve Gazi Fazıl gibi devrinin ünlü komutanlarını da sağlamıştır. Orhan Gazi bundan başka 1354'te oğlu Süleyman Paşa'yı Ankara üzerine göndererek bu şehirdeki ahîlerin desteğiyle buradaki Eretna Beyliği hakimiyetine de son vermiştir. Ondan sonra da Tokat'a doğru hakimiyet alanını genişletti. Karamanoğullarına karşı Germiyanoğullarını himayeye kalkışması, Eretna beylerinden Kutlu Şah'ın müttefiki gibi davranması onun, Selçuklu Anadolu'sunu yeniden canlandırmaya yönelik politikasının örnekleridir. İşte Osmanlı padişahları 1548'de Van'ın bu imparatorluğa katılmasına kadar bu iki yönlü politikayı gittikçe büyüyen buudlar içinde izlemişlerdir. Bu da gerçekçi bir politika idi. Medenî dünyaya hakim olma, Osmanlı devlet yasalarını bütün Avrupa milletlerine kabul ettirme ve bu yasaların sağladığı adalet ve barış altında cihanı yönetme emeliyle kaynaşan Osmanlı yiğitlerini besleyecek kaynak Anadolu'da idi. Orhan Bey ve onu takip edenler bu potansiyeli tanımışlar ve onu hükümleri altına almak için iki yüz yıl siyasî rakipleriyle uğraşmışlardır. Mamafih şu gerçeği de hatırlayalım ki Orhan Bey'in batı uçlarında Bizans'a karşı elde ettiği başarılar, onun son yıllarında ihtiyaç duydukça bütün Anadolu Türk beyliklerinden yardımcı askerî birlikler almasını ve gönüllüleri toplamasını mümkün kılacak bir şöhrete ulaştığının da bir delilidir.

Orhan Gazi'nin yerini alan Murad Hüdavendigâr'ın (1362-1389) babasının politikasını dikkatle izlediği, faali-

yetlerinin incelenmesinden anlaşılır. Yukarıda ana hatlarıyla açıklanan bu politika, I. Murad zamanında artık kesin çizgileriyle belli olmuştur. Onun Anadolu'da rakib beyliklerden Candar ve Karamanoğullarını dize getirmesi, Osmanlı Devletine Anadolu'da büyük bir nüfuz sağladıktan başka, tıpkı babası gibi, Anadolu insanlarını Rumeli fütuhatında kullanmasına da imkân vermiştir. Murad'ın Rumeli'ndeki faaliyetleri ise Osmanlı Devletini bir Avrupalı devlet haline getirmiştir. Onun saltanatından itibaren Türkiye, Avrupa devletler manzumesinde önemi eksilmeden artan bir güç, bir sorun olarak değer kazanmıştır. Bunu Romen tarihçisi N. İorga şöyle nitelendirir; «batının bütün çabalarına rağmen devletini bir Avrupa devleti haline yükselten I. Murad, kendisine bağlı Müslümanlara karşı civanmert ve âlicenap, Hıristiyanlara karşı ise, galip gelmenin gururunda değil, kalpleri kazanmayı bilen yumuşak ve hoşgörü sahibi bir senyör idi» diyor *(Gesehicte des Osmanishen Reiches,* Gotha, 1908, I. s. 264). Gibbons ise, sözü edilen eserinde «Bizans kilisesi önde gelenlerine göre bir kâfir ve İsa düşmanı idi ise de, Hıristiyanlara Papalıktan daha iyi muamele etmekle onları kendine bağlamış ve sevgilerini kazanmıştır (ayn. esr. s. 156)» görüşünü, kilise ileri gelenlerini tanık göstererek belirtmektedir.

Bu açıklamalar, Osmanlıların fütuhat ve hakimiyet kavramlarını da bize tanıtan yorumlardır. I. Murad'ın faaliyetleri değindiğimiz gibi, XIV. yüzyıl Avrupasında büyük yankılara kaynaklık etti. Osmanlı Devleti bu çağın politikasında başlıca öge olan Hıristiyanlığın düşmanı ilan edildi ve Osmanlıları doğu Avrupa'dan sürüp çıkarmak için Papalığın kışkırtmalarıyla iki büyük ittifak yapıldı. Ancak, Avrupa devletlerinin bu iki çabası da hüsranla sonuçlandı. I. Murad, enerjisi, azmi ve geniş yüreğiyle sıkı bir disiplin altında yetiştirdiği ordusuyla

yürüttüğü dünya hakimiyeti ilkesini gerçekleştirecek politikayı başarıyla izledi. Papalık, Osmanlıları Hıristiyanlığın düşmanı ilan ederken ve ezilmeleri için bütün Avrupa krallarını, prenslerini, kontlarını kutsal, savaşa davet ederken, Türkler fethettikleri Hıristiyanlık topraklarındaki köleleştirilmiş İsa ümmetine dinlerini serbestçe uygulayabilecekleri, kendi topraklarında huzurla yaşayabilecekleri bir ortam sağlıyorlardı. Lebeau, I. Murad'ın iç politikasından söz ederken, Hıristiyan teb'asına yumuşakça davranarak, çevresindeki etkiyi sevgiye çevirdi, bunun sonucunda ise ele geçirilen yerlerdeki halk, kendisine bağlanarak Bizans İmparatorluğunun idaresini aramaz oldu demektedir (kitap II. s. 405). Osmanlı İmparatorluğunun tarihinde I. Murad devri, yeni bir çabanın gerçekleştirilmeye başlandığı bir dönemdir. Bu da Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu bir Türk yurdu haline koydukları gibi, Rumeli'yi yani Balkanları, Türk yurdu haline getirme tasarısı dikkatle izlenmiştir. Daha. büyük kardeşi Süleyman Paşa'nın ilk uygulamalarıyla Karesi Beyliğinde konup göçen Türk boylarının Trakya'da feth edilen yeni topraklara iskânı politikasını I. Murad dikkatle yürütmüş, Osmanlı ucları Gelibolu'dan Dimetoka, Serez, Doyran, Üsküp'e ve kuzey yönünde Lüleburgaz, Kırkkilise, Çirmen, Filibe, Sofya doğrultularında batıya doğru durmadan ilerlerken Anadolu'dan aktarılan Türk halkta bu yöredeki boş araziye iskân edilmekle Osmanlı devletinin Rumeli'de yerleşmesi sağlanmıştır (Ö. Lutfi Barkan, «İmparatorluk devrinde Toprak, Mülk ve Vakıfların Hususiyeti», *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1942/VIII, ayn. yaz., «Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1956/XV., M. Akdağ, «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Devrinde Türkiye'nin

İktisadi ve İçtimaî Vaziyeti *DTCFD*, Ankara 1945/III., M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952).

Murad-i Hûdavendigâr'ın oğlu Yıldırım Bayezid dönemi, Osmanlı iç ve dış siyasetinde Orhan Gazi'den başlayıp babası tarafından yürütülen sistemin daha geniş ölçüde uygulandığı bir dönem olmuştur. O da, Rumeli'de kök salmayı, Hıristiyan Avrupa'nın Haçlı saldırılarına karşı üst üste zaferler kazanarak Balkanlarda yerleşmeyi ve de Anadolu'da Türk birliğini gerçekleştirmeyi hedef almıştı. Onun Hıristiyan hamlelerine olan mukavemeti ve mücadelesi sonucu Kahire'de oturan Abbasî halifesi kendisine sultanlık menşurunu göndermekle bir gerçeği yani, yıkılan Selçuklu sultanlığının halefi olarak, Osmanlı sultanlığını onaylamış bulunuyordu. Gerçekte de Yıldırım Bayezid Fırat vadilerine kadar Anadolu'da Osmanlı hakimiyetini kurmuş bulunuyordu. Büyük bir Haçlı ordusunu, 1396'da Niğbolu'da, Fransız, Alman, Macar, Rodos şövalyeleri, Macar krallığı, Eflak voyvodalığı kuvvetlerinden oluşan bir Avrupa ordusunu büyük bir bozguna uğratan (İ. A. madde. Bayezid, I.) Yıldırım Bayezid, bundan sonra atalarının belki de bin yıldan beri özlediği Kızılelma'ya ulaşmak yani İstanbul'u fethetmek girişimine kalktı. Ancak, doğudan gelen bir fâtih, Timur, bu idealin gerçekleşmesini 50 yıl geciktirecek ve Osmanlı Devletinin o güne kadar gerçekleştirdiği sonuçları alt üst edecek bir kriz yarattı. 1402 Ankara ya da Çubukabad savaşı sonunda Osmanlı ordusunun ezilmesi, Sultan Yıldırım Bayezid'in Timur'a tutsak olması, Orhan Gazi'nin başlattığı ve oğlu ile torununun izlediği iç ve dış politikayı bir anda çökertmişti. Timur, bu zaferinden sonra Anadolu'da parçalama ve bölme işlemine girişti. Fırat vadilerine kadar gerçekleştirilen Anadolu birliğini eski Anadolu beylerini tekrar hükümran kılarak dağıttığı gibi, öz Osmanlı topraklarını da Yıldırım'ın şehzadeleri ara-

sında bölüştürerek Osmanlı gücünü iyice parçalamak istedi. Osmanlılık kültürünün en büyük merkezi olan Bursa'yı yağma ve talanla da bu gelişen kültürü zor kuvvetiyle yıkmayı denedi. Bu yenilgiye, karşılaşılan musibete rağmen Anadolu ve artık söyleyelim, Rumeli insanı yüzyıldan beri aldığı, daha doğrusu yüzyıllardan beri oluşturduğu kültürle bu dış baskıya direndi. Dağılan devletine, ezilen ordusuna rağmen yüreğinde beslediği emelleri yine ayakta tuttu. Nitekim 13 yıl içinde Yıldırım Bayezid'in oğlu Çelebi Mehmed çeşitli entrikalara, tavizlere rağmen halkın kendisini desteklemesi sonucu eski Osmanlı topraklarını tekrar birleştirdiği gibi, Karaman ve Candaroğulları beylikleri dışında babasının Anadolu'da yarattığı birliği de bir ölçüde sağladı.

Bu dönemde, böyle bir kriz devrinde Yıldırım Bayezid'in oğullarının dış politikada bir Hıristiyan saldırısını önlemek için tavizkâr bir yol tuttukları tespit olunmaktadır. Süleyman Çelebi'nin, Musa Çelebi'nin ve de Çelebi Mehmed'in çevre Hıristiyan krallarına, Bizans imparatorlarına, Venedik senatosuna, Osmanlı Devletinin âdeta birer istihbarat ögesi olan Ragûza ve Cenova cumhurlarına karşı aldıkları önlemler, Avrupa için Türkleri Balkanlardan sürüp çıkarmada bu en büyük fırsatı kaybettirecek derecededir. Bu kriz devrinde ki, Türk tarihçileri buna Fetret dönemi diyorlar. Yıldırım'ın oğulları kendi aralarında iktidar mücadelesinde bulunuyorlarken, Osmanlıları Anadolu sultanlığı için kendilerine en büyük rakip sayan Karamanoğullarının saldırılarını durdurmaya çalışırlarken, bu şehzadeler Amasya, Bursa ve Edirne merkezlerinde sürdürdükleri hakimiyetleri sırasında gerek Bizans'a gerek Cenova ve Venedik'e verdikleri tavizleri harfi harfine korumuşlardır. Sözgelimi, Süleyman Çelebi'ye karşı rakip olarak çıkan ve onun Edirne'de başlattığı saltanatını yıkan Musa Çelebi, kardeşinin

Ankara bozgunundan sonra Türklüğün Rumeli'de tutunabilmesi için Ragûza, Venedik ve Cenevizlilere Sırp, Arnavut ve Mora prenslerine, Eflak voyvodasına bağışladığı toprak ya da ekonomik hakları olduğu gibi tanımıştır, Musa Çelebi'yi iktidardan düşürerek Osmanlı Devletine tam anlamıyla yeniden hakim olan küçük kardeş Çelebi Mehmed de ağabeylerinin tavizlerini kabul ettiği kadar kendisinin iktidarını sağlamada büyük desteği olan Bizans imparatorunu ölümüne kadar himaye ve siyanet etmiştir. Bu dağılış döneminde Osmanlı yöneticilerinin izledikleri bu akıllıca politika, Türk halkın Osmanlı sancağı etrafında tekrar toplanmalarına ve Yıldırım Bayezid'in kaldığı yerden ülkülerinin gerçekleştirme atılımlarına imkân verdi. Timur olayı bir sel baskını, bir yangın ve deprem afeti gibi geldi geçti. Timur'un o çağın Türk dünyasının her köşesinde yaptığı gibi millî birliği parçalamak üzere aldığı önlemler ise, büyük ülkülere yönelmiş Anadolu ve Rumeli insanında etkili olmadı. Bu birliğin gerçekleşmesi ancak üst kademeyi işgal edenlerin politik ihtilaflarıyla bir süre gecikti. Rumeli'nde ise II. Murad devrindeki uc beyleri tekrar eski geleneklere dönülmesine taraftar idiler. Tırhala ve Yenişehir'i merkez edinen Turhan Bey, Selanik'e karşı Serez ve sonrada Arnavutluk'a karşı Ergiri, Makedonya'da Üsküp, Tuna boyunda Vidin ve daha sonra Alacahisar ucları Osmanlı Türklerinin batıya yayılma politikalarının başlıca merkezleri oldular. Ancak, uc beylerinin II. Murad devrinde Timur olayının etkisiyle Osmanlı hanedanına o denli bağlı olmadıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim onlar sözgelimi II. Murad'a karşı Düzmece Mustafa'yı destekledikleri gibi, Sırp despotuna karşı devletin açtığı savaşta Rumeli Beylerbeyi Kasım Paşa'yı da yalnız bırakmaktan çekinmediler. Bu nedenle de Turhan Bey tutuklanarak Tokat'taki ünlü Bedevi Çardak hapishanesine gönderildi.

Uç beylerinin bu tutumu Osmanlı hanedanına yine Türk törelerinde yaşayan kapıkulu ocaklarını kurma ve geliştirme fikrini getirdi. Eski Türk devletlerinde tabi ulus, boy ve oymak beylerince ulu hakan'ın divanına gönderilen ve bir çeşit tabi'iyet simgesi olan yetişmiş bey çocuklarından oluşan kapıkullarını, Osmanlılar devşirme adını verdikleri kendi egemenliklerini kabul eden Hıristiyan kavimlerden topladıkları gençlerden meydana getirdiler. Bu sistemde üç amacın yattığı bilinmektedir. Amaçlardan biri, Balkan yarımadasında İslamiyetin ve Türklüğün kök salması idi. Nitekim Arnavutluk'ta, Bosna'da ve Sırbistan'da bu yolla İslamiyet tutunmuş Bosna ve Arnavutluk'ta bugüne kadar çoğunluğunu da korumuştur. Sırbistan'da ise Osmanlı hakimiyetinin çekilmesiyle iyice Türkleşen bu bölge Müslümanları, Türkiye'ye doğru göç etmişlerdir. Bu politikadaki öteki amaç ise, gittikçe güçlenen yeni Osmanlı aristokrasisine karşı sadık bir gücü iktidardaki Osmanlı hanedanı emrinde tutmak idi. Özellikle Ankara savaşındaki yenilgiyi Osmanlı beyleri doğrudan doğruya Yıldırım Bayezid'in taktik hatalarına bağlamakta idiler. Bundan şu sonucu çıkarıyorlardı. Osman, Orhan ve Hüdavendigâr Gazi devirlerinde efsanevî zaferlerle yükselen bu hanedan da kendi soyları ölçüsünde insanlardı. Öyle abartıldığı ölçüde bir insan üstünlükleri yoktu. Şu halde onlara o denli de bağlanılmayabilinirdi. İşte II. Murad'ın karşılaştığı en önemli sorunlardan biri bu, ailesine karşı alınan davranış oldu. Bu nedenledir ki o, dedesi Yıldırım Bayezid devrinde başlanan devşirme politikasına büyük önem verdi. Böylece kendi ailesine bağlı bir kapıkulu zümresi yetiştirmek suretiyle devleti ve iktidarı için sağlam bir dayanak elde etmiş olacaktı. En son olarak da savaşlar sonunda tüketilen Türk gücünü Hıristiyan kökenli yeni Müslümanlarla takviye etmek düşüncesi olmuştur. Bilin-

diği gibi Enderun, Yeniçeri ve Kapıkulu atlıları olarak üç büyük ocakta yetiştirilen devşirmeler, Osmanlı soyundan gelen padişahların kendilerine gösterdikleri güvenle, devlet hizmetlerini onlara açmakla, kendilerini kayırmakla büyük bir güç oldular ve özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda imparatorluğa tamamen hakim oldular. Yine Ankara yenilgisinin izlerini silmek için II. Murad'ın isteğiyle yazılan ve Oğuz Türk geleneklerini bütün görkemiyle ortaya koyan Yazıcıoğlu Ali'nin *Selçuknâme*'si bu dönemde Osmanlı-Türk kamuoyunun değer yargılarını tanıtmak bakımından çok kıymetlidir.

Belirtilmeye çalışıldığı gibi II. Murad devri Ankara bozgunundan doğan manevî burukluğun tedavi edildiği bir devir olmuştur. Timurla Şahruh'un Anadolu'da izlediği politika nedeniyle Murad'ın Anadolu birliğini yeniden kurma çabaları çok ihtiyatlı davranışlar içinde kalmış, Yörgöç Paşa Amasya, Çorum ve Canik (Samsun) yöresinde mahalli Türkmen beylerinin nüfuzlarını kırarak bu yörede birliği sağladığı gibi, Timur'un ihya ettiği batı Anadolu'daki Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerini de bizzat Murad'ın tekrar Osmanlı egemenliğine almasıyla hem ülkü olarak yaşatılan Türk birliğinde önemli bir adım atılmış oldu, hem de devlet önemli derecede ekonomik ferahlığa çıktı. Rumeli'ndeki uğraşı ise Balkanlarda egemenliğin kurulmasıyla ilgili mücadelelerle doludur. 1441-1444 yılları üst üste gelen yenilgilerle geçti. Elde edilen yeni kazançların hepsi yitirildi. Ne varki 10 Aralık 1444'te kazanılan, Macar, Venedik ve Eflak askerlerinden oluşan Haçlı ordunun yenildiği Varna meydan muharebesi, Osmanlıları Avrupa'dan çıkarmak politikasını güden Bizans ve Papalığın tasarılarını bir kez daha boşa çevirdi. Bu zafer, Bizans'ın kaderini tayin etmiş ve Türklerin Balkanlarda yerleşmesini kesinleştirmiştir. Macar komutanı Hunyadi Janos'un ikinci hamlesi ise ekim

1448'de Kosova'da kırıldı. Murad, bütün barışseverliğine rağmen kazandığı bu iki zaferle oğlu Mehmed'e maneviyatı tekrar yükselmiş, geleneklerini yeniden canlandırmış ve güçlenmiş bir ulus bırakarak 1451 şubatında öldü.

1451'de Osmanlı tahtına oturan Fâtih Sultan Mehmed ve haleflerinden torunu Yavuz Sultan Selim ile onun oğlu Kanunî Sultan Süleyman cihan hakimiyetini bütün güçleriyle gerçekleştirmeye kalkışan, bu düşüncede en büyük temsilciler oldular. Onları öteki Türk fâtihlerden ayırt eden alamet-i farika, Atilla, Cengiz, Timur vb. büyük fâtihlerin yaptıkları savaşlarla elde ettikleri topraklar, belki bu üç Osmanlı sultanının fethettikleri topraklardan geniş olmuştur. Ancak onlar, Türk törelerinde herhangi bir düzenleme yapmadıklarından kurdukları imparatorluklar ölümleriyle birlikte dağılma safhasına geçmişler ve kısa zamanda da parçalanıp dağılmışlardır. Halbuki Osmanlı sultanları devletin istikrarı, beka ve devamı için muhakkak ki bir insan olarak ızdırap duya duya en acımasız yasaları koymak ve uygulamak zorunda kalmışlardır. Fâtih kanunnâmesine derç etmekle devletin selameti için kardeş ve oğulların ifna edilmesini töre olmaktan çıkartarak yasal hale getirmiştir. Osmanlı hanedanının en çok eleştirilen bu yasası onların Türk devletinin hakimiyeti için her şeyi yapma azimlerinde olduklarının bir delilidir. Düşünülmeli ki her üçü de şiir söyleyen, Türk edebiyatında Adnî, Selim ve Muhibbî mahlaslarıyle tanınan bu şair padişahlar cihana hakim olacak Türk devletinin atadan kalma bir miras gibi bölüşülüp dağılmasını önlemek amacıyla kardeşlerini, oğullarını feda etmek zorununu yüklenmekten kaçınmamışlardır. Bunlardan Fâtih, Atatürk'ün de ifade ettiği gibi batıya yönelik tasarılarıyla gerçek bir imparator olmuştur. Onun 1453'te İstanbul'u fethettikten yani, unvanlarına Kayseri-i Rum unvanını ekledikten sonra Roma'ya yönelmesi onun cihan

hakimiyeti fikriyle ne denli dolu olduğunu gösterir. O bütün milletleri idaresi altında toplayacağı inancında idi. Onun bu görüşünü Jacopc Languschi şöyle belirtir «iddiasınca dünya bir tek imparatorluk, bir tek iman ve bir tek hükümdarlık olmalı imiş» (F. Babinger, *Mehmed II, Eroberer und İtalien,* Byzantion, 1951, XXI, 136 vd., Z. Dolfin, XVII-XVIII, Türkçe çeviri). G. Traprezuntios ise Fâtih'e şöyle hitap ediyordu: «Hiç kuşku yok ki, sen, Romalılar imparatorusun. İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse imparator, Roma İmparatorluğunun merkezi de İstanbul'dur (Babinger, aynı makale)». Papa II. Puis ise gönderdiği mektupta onu Hıristiyanlığa davet ediyor ve ona Greklerin ve doğunun imparatoru unvanını vereceğini, Roma kilisesi haklarına karşı gelenleri yola getirmek için ona başvuracağını yazıyordu. Fâtih, İstanbul'u fethetmekle Bizans tahtına oturarak fiilen imparator olunca, bu taht üzerinde hak iddiasında bulunanları ortadan kaldırmayı hedef aldı. Böylece Trabzon Rum İmparatoru, Mora'da iki Paleologos despotluğu, Midilli ve Enez'de Paleologosların damadları olan Gattilussi ailesine mensup prensleri ortadan kaldırdı. Anadolu'da ise atalarının izlediği birleştirme politikasını başarı ile uyguladı. Anadolu'da tabi beylikler sistemini bırakarak doğrudan doğruya ilhak suretiyle merkeziyetçi imparatorluğu gerçekleştirme çabasına girişti. Bu politika, Yıldırım Bayezit tarafından uygulanan tutumun canlandırılması, Çelebi Sultan Mehmed ile II. Murad'ın sürdürdükleri uzlaşma politikasının bırakılması demektir (H. İnalcık, «Ottoman Methods of Conquest», *Studia İslamica* 1954/II). O tahta çıktığı zaman, Anadolu'da İsfendiyaroğulları, Trabzon Rum İmparatorluğu, Akkoyunlu Devleti, Dulkadiroğulları, Karamanoğulları, Ramazanoğulları, Alaiye Beyliği gibi devletler vardı. Kösedağ savaşından sonra ise Fırat vadilerinin doğusunda kalan Anadolu top-

raklarının İran ve Azerbaycan'a hakim olan devletlerin meşru toprakları sayılması bir gelenek halinde biçimlenmişti. Böylece Selçuklu Devletinin meşru varisi sıfatiyle ortaya atılan Kayı beyleri yani, Osman Gazi'nin çocukları için tabi'î sınır Fırat ırmağı oluyordu. Yıldırım Bayezid bu geleneği ilk kez yıkmak isteyen bir hükümdar oldu. Ankara bozgununun nedenlerinin biri de bu düşünceden kaynaklanmıştır. Şimdi Fâtih büyük dedesinin bu politikasına yöneldi. Bir taraftan Osmanlı tahtına tabi Türk beyliklerini ortadan kaldırırken, doğu Anadolu'ya doğru yayılmayı tasarıları arasına aldı. Ancak, Anadolu'ya hakim olma fikrinde Yıldırım Beyazid gibi öyle aceleci davranmadı. Teenni ile hareket etti. Çünkü böyle bir davranışın Mısır'a, Horasan'a kadar, doğu dünyasında nasıl yankılar yaptığı tecrübeyle sabit idi. Bunun içindir ki o, Anadolu politikasında hem tabi'lik sistemini (Dulkadir ve Ramazanoğullarında olduğu gibi), hem de kesin ilhak politikasını yürüttü. İsfendiyaroğulları, Trabzon Rum İmparatorluğu, Karamanoğulları, Alaiye Beyliği bu politika ile ortadan kaldırılmışlardır. Fâtih, özellikle Anadolu seferlerinde barışçı bir tutumla hareket etmeyi iki bakımdan tercih etmiştir. Bunlardan biri imparatorluğa katılan topraklardaki Türk ve Hıristiyan halkın kendi idaresine ısınmasını ve katılmasını sağlamak, diğeri de hem karşı saftaki Müslüman kanını akıtarak zalim bir hükümdar görüntüsü vermemek, hem de kendi askerlerini yormamak, zaafa uğratmamak idi. Bunun için de Osmanlı yüksek otoritesine boyun eğen beylere, prenslere, imparatorlara bu teslimiyetlerine karşı genellikle Rumeli'nde sancakbeylikleri ve timarlar vermekten çekinmemiştir. İsfendiyaroğlu İsmail Bey'i önce Bursa Yenişehir sancağına sonra Filibe'ye, Alaiye beyi Kılıç Arslan'ı Gömülcine sancağına, Karamanoğlu Karaman Bey'i Çirmen sanca-

ğına, Şebin-Karahisar beyi Darab Bey'i yine Çirmen sancağına, Trabzon imparatorunu ise İstanbul'a yerleştirdi.

Fâtih'in Fırat'ı aşması, doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da büyük bir devlet meydana getiren Akkoyunlu hükümdarını yukarıda işaret ettiğimiz geleneğin gereğince harekete geçirdi. 1471'de iki büyük Türk ordusu Otlukbeli'de karşı karşıya geldiler. Osmanlı sultanı, Anadolu'da ve Selçuklu sultanlığı toprakları üzerinde tesis etmiş olduğu birliği ve hakimiyeti, Timur gibi bir kere daha tehdit eden Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'i, savaş alanını terkedip kaçmak zorunda bırakmıştır. Böylece Fâtih Selçuklu Anadolu'sunda millî birliği kesinlikle sağlamış oldu. Doğu Anadolu'nun Osmanlı hakimiyetine girmesi ise torunu zamanında gerçekleşmiş olacaktır.

Fâtih'in yerini alan II. Bayezid döneminde batıda Fâtih'in elde ettiklerinin korunması, Anadolu'da ise Memlûk sultanlığının kuzeyinde birleşmiş bir Anadolu'nun yaratacağı tehlike nedeniyle Mısır sultanlığının saldırıları ile uğraşılmıştır. Konu, Ramazanoğulları Beyliği yani Çukurova yöresi Osmanlı Devletine bağlandıktan sonra Dulkadiroğulları Beyliğinin tabiiyeti üzerinde düğümlenmiş ve yıllarca süren savaşlara kaynaklık ettiği gibi, Toroslarda Osmanlı hakimiyetine henüz ısınmamış bulunan konar-göçer Türkmen aşiretleri de seferber edilmişlerdir. Fakat, Sultan II. Bayezid'in karşılaştığı en dikkati çeken olay, kardeşi Cem'in eski Türk törelerine göre babası ülkesinin bir mülk gibi, miras hakkı olarak bölüşülmesi teklifi ve bu anlayışla başlayan saltanat ve hakimiyet mücadelesidir. II. Bayezid meşru hükümdar olarak Cem'i Bursa Yenişehir'inde bozguna uğratıp onu Mısır'a kaçırdıktan sonra kardeşine yıllık ve oldukça bol bir ödenek ayırarak Kudüs'te yaşamasını önermişti. Ne var ki Cem Anadolu'nun kendisinde, Rumeli'nin de Bayezid'te olmak

üzere imparatorluğun bölüşülmesi düşüncesinde direttı kardeşine yazdığı mektupta;

Sen bister-i gülde yatasun şevk ile handan
Ben kül döşenem külhan-i mihnetde sebeb ne?

diye soruyordu. Sultan Bayezid ona verdiği cevapta «kişver-i Rum bir serpuşîde arûs-i pür-nâmustur ki iki damad hutbesine tâb getürmez ve müşareket kahrin götürmez» diyerek yani, iki yüz yıla yaklaşan bunca mücadele ile elde edilen birlik tekrar ikiye bölünmez dedikten sonra, kardeşinin dünya saltanatına, hem de hacı olduktan sonra gösterdiği hırsı eleştirerek çağın anlayışı içinde;

Çün rûz-i ezel kısmet olunmuş bize devlet
Takdire rıza virmeyesin böyle sebeb ne?

Haccü'l-haremeynim deyûben dava kılursun
Bû saltanat-i dünyeviye bunca taleb ne?

dizeleriyle karşılık vermiştir. Cem Sultan'ın Osmanlı birliğini parçalamak için giriştiği ikinci teşebbüste bir sonuç vermeyince, üçüncü bir teşebbüs için Musa Çelebi ve Düzmece Mustafa tecrübelerine dayanarak Rumeli üzerinden imparatorluğu ele geçirme tasarısı ise, Rodos şövalyelerinin ve Hıristiyan Avrupa'nın onu rehine alarak Bayezid'e karşı koz olarak kullanmalarına fırsat verdi. Böylece Fâtih'in oğlu, kardeşi Cem'in itlafına kadar uzun yıllar Rumeli'nde batıya karşı Osmanlı fütuhat yani, dünya hakimiyetine yönelme politikasını uygulayamadı.

Anadolu'da ise Osmanlıların Fırat'ı aşmaları ve son Anadolu beyliği, Dulkadiroğulları üzerinde tabiiyeti geliştirme istekleri Mısır Memlûk sultanlığını harekete geçirdiği gibi Akkoyunlu saltanatı yerine bir Şi'î tarikat devleti olarak İran, Azerbaycan ve Diyarbakır bölgesine

yerleşen Şah İsmail'in Safevî Devleti Anadolu'yu elde etmek için yeni bir unsuru, din ve propaganda unsurunu harekete geçirdi. Daî denilen propagandistlerin Anadolu' daki Türk ve Türkmen boyları arasında yaydıkları Şi'î propaganda da şiir büyük etken olmuştur. Şah İsmail'in Hatayî mahlasıyla söylediği şiirler, Anadolu ve Rumeli insanlarını kendisine bağlamada başlıca âmil olmuştur. Bu bir gerçektir ki XV. yüzyılın son kesiminde Batı Türklüğü ancak, şehirlerde Sünni Müslümanlığı medresenin etkisiyle benimsemiş fakat, kırsal alanlarda eski Türk inançlarına, Şamanizme çok yakın ve benzer Şi'î Müslümanlığı ise ta Selçuklular döneminden Babaîlik, Hurufîlik, Bektaşîlik gibi akımlarla Türk ve Türkmenler arasında gücünü sürdürmüştür. İşte Şah İsmail bu ortamı değerlendirerek ve eski İran geleneklerini canlandırarak Anadolu'yu içten çökertmek suretiyle kendi hakimiyetini yaymaya girişti.

Bu teşebbüse, olayları ve gelişmeyi Trabzon sancakbeyi olarak izleyen küçük oğul Selim karşı çıktı. Gerek karakter ve gerek fizyonomi itibariyle dedesi Fâtih'in bir ikinci nüshası olan Selim, ufak sancağının güçleriyle Safevî tehlikesini önleyemeyeceğini anlayınca, bu kez Osmanlı iktidarını elde etmeye yöneldi. Saltanat yasalarına göre hakkı olmayan hükümdarlığı azmi ve salabeti sonunda hem babasının ve hem de meşru varis Şehzade Ahmed'in elinden aldı (bak. Hoca Sadettin, *Tacü't-tevarih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1979, IV. cilt).

O çağın anlamına göre acımasız hatta zalim, günümüz anlamına göre korkusuz ve yiğit manasına gelen Yavuz sanıyla anılan Selim, iktidarı ele aldıktan sonra sadece Anadolu'da değil, bütün İslam dünyasında hakimiyet kurarak batıya yönelmek gibi pek azametli bir tasarının sahibi olmuştur. Bu düşüncelerine en büyük muhalif Safevî Devletinin başındaki Şah İsmail idi. Selim'in

Şah İsmail'i bertaraf etmekte diğer bir nedeni de Anadolu'nun Şi'î-Safevî hakimiyetine kendiliğinden düşmesini önlemekti. Gerçekten de Selim 1514'teki Çaldıran savaşı ile Anadolu'nun böyle bir hakimiyete düşmesini önledi hatta, doğu ve güneydoğu Anadolu'yu da Osmanlı birliğine kattı. Ne var ki Şi'î Safevî Devletini yıkamadı.

Büyük tasarısının ikinci hamlesi Mısır Memlûk sultanlığını ortadan kaldırmak oldu. Bunda ise tam bir başarıya ulaştı ve Osmanlı-Türk hakimiyeti 1918'lere kadar bütün Arap âleminde yaşadı. Selim'in kara ordularıyla elde ettiği kazançları deniz kuvvetleriyle de takviyeye girişmesi oğlu zamanında kesin sonuçlar getirecektir.

Osmanlı Türklerinin denizlere yönelmeleri kuruluşlarıyla başlar. Karamürsel ve Gemlik tersanelerinden sonra Gelibolu tersanesi ile gelişen Osmanlı deniz gücü önce Marmara denizinde, Fâtih devrinde ise Ege denizinde yavaş yavaş kendini hissettirmiş II. Bayezit zamanında Burak Reis (Bradano) deniz savaşıyla Yunan denizine ve Adriyatik kıyılarına hakimiyetini götürebilmiştir.

Ancak, Kemal Reis'in batı Akdeniz'e açılması ile Türk denizciliği ve Akdeniz'e hakimiyet tasarısı birden parladı. Cezayir, Tunus ve daha sonra Trablusgarp limanlarında üslenen Türk gemiciler ticaret bakımından pek önemli olan Akdeniz sularında yüzyıllar boyunca Türk bayrağını dalgalandırdılar. Yavuz Sultan Selim, Yemen'e kadar uzanan Arap ülkeleri ve Mısır'da Osmanlı hakimiyetini sürdürebilmek için deniz kuvvetlerinin değerini anlamış, sadece Akdeniz'de değil Kızıldeniz'de Umman ve Hint okyanusunda da Ümit burnu yolunun açılmasıyla doğan yeni durumda, Hint ve Çin yollarını güven altına alma fikrini ilk kez ortaya koymuştur.

Bu gelişme ile Osmanlı Devleti cihan hakimiyetinin yeni bir aşamasına ulaşmış oluyordu.

Oğlu Kanunî Sultan Süleyman, babasının yeryüzü küresine bakarak bir padişah için pek de küçükmüş dediği, cihan hakimiyeti fikrini gerçekleştirmiş sayılmalıdır. Bizce Osmanlı tarihinde bu anlayışla en doruk noktasına gelindiği yıl 1538 yılıdır. Şöyle ki bu yılda padişah olarak ordularına komuta eden Sultan Süleyman, Kara Boğdan seferiyle Polonya üzerinde tabi'iyet kurmuş, serdarlarından Kırım hanı Sahib Giray Moskova Rus Çarlığını Osmanlı hakimiyetini tanımaya mecbur kılmış. En güneyde Özdemir Paşa Habeş İmparatorluğunu Osmanlı tabi'iyetine almış, denizlerde Barbaros Hayreddin Paşa Preveze zaferiyle Akdeniz hakimiyetini tescil etmiş, Hadım Süleyman Paşa ise Aden'i fethettikten sonra Portekizlilerin elinden Hindistan'da Diu kalesini almış, Bosna beyi Gazi Husrev Bey ile, Kilis (Bosna'da) sancakbeyi Murad Bey Kuzey İtalya'da Po ovasında akınlarda bulunmuş Salih ve Murad reisler ise Atlas okyanusunda Kanarya adalarına kadar Türk bayraklarını dalgalandırmışlardı.

Kanunî Sultan Süleyman, eski dünya üzerinde bu azametiyle, herhalde bilinmeyen tarihlerden başlayan Türklerin cihan hakimiyeti ülkülerini gerçekleştirmenin haklı gururu içindeydi. Böylece Avrupa saraylarında Magnifisent, Magnifique, Der Prachtige (Büyük ve muhteşem) ve sadece Grand Türk (Büyük Türk) unvanlarını taşıyan Türk tarihinin tek hükümdarı oldu.

OSMANLI TÜRK DEVLETİNDE ADALET ANLAYIŞI

Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinin kurucularında da âdil olma, halkı hakkaniyetle yönetme, halkı refaha kavuşturma ilkelerinin egemen olduğu görülür. Osman Gazi'den tutun Kanunî Sultan Süleyman'a kadar imparatorluğun kuruluş ve yükseliş yıllarında her Osmanlı hükümdarı sanki, Bilge Kağan'ın;

«Tanrı yarlıg verdiğüçün
Kutumvar olduğuçün
Ölmekte olan ulusu, dirilterek eğittim
Çıplak ulusu giydirdim
Yoksul ulusu, bay kıldım
Azıcık ulusu, çok eyledim»

ilkelerini uygulamakta idiler. Nasıl eski Türk devletlerinde sözgelimi Uygurlarda töre, devletin temel yasası ise ve kağanların başlıca görevleri de bu töreyi yaşatmak ve egemen kılmak ise, Osmanlı bey ve sultanları da töreyi devletin kuruluş düzeni ve işleyişi için temel ilkeler topluluğu olarak korumuşlar ve uygulamışlardır.

Osmanlıların ilk devlet teşkilatının Selçuklu Devletinden örneklenerek meydana getirmiş oldukları M. Fuad Köprülü'nün açıklamalarına göre artık tartışma götürmez bir gerçektir «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerin Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar», *TH* ve *İTM* İstanbul 1931). Bu gelenekle Selçuklulardan Karahanlılara, Uygurlara ve Gök-Türk İmparatorluğuna uzanan

halkaların en ucundaki Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazi'de de adalet duygusu pek kuvvetli idi. Bu duyguyu onun ün almış vasiyetinden sezmek mümkündür. Orhan Gazi'ye söylediği «âdil ol, merhametli ol, iyi adam ol, halkı eşit olarak himaye et, İslam dinini yay ve genişlet, yer yüzünde hükümdarların görevi budur. Ancak böylelikle Tanrı'nın lutfuna erişirsin, bilmediklerini bilginlere danış...» sözlerden yeni devletin en sağlam dayanaklarından birinin tesis edildiği anlaşılmaktadır. Osman Gazi'nin koyduğu ilk Osmanlı vergisi bâc-ı bazarî de halkın gönül hoşluğu ile ödediği, Bizans vergileri ile kıyas edilemeyecek derecede adaletli bir vergi idi. Orhan Gazi devletinin ilk teşkilatına yukarıda değindiğimiz gibi özellikle kişi hukukunu sağlamak amacıyla kazaları meydana getirmekle başlamıştır. İslam hukukunda Türk töresine paralel buyrukların varlığı, yeni devleti yerli Türk ve Hıristiyan ya da Türk illerinden bu ülkeye akıp gelen insanlar arasında hak ve eşitliği sağlamakla yükümlü kılmıştı. Tanrı kitabında hüküm sahiplerine «faslihu beynehuma bi'l-adli ve aksitu. İnn'Allahe yuhibbu'l-muksitîn. İki tarafın arasını hakça düzeltiniz. Âdil davranınız. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever. El-Hucurat. XXVI.9.», «hel yestevi huve ve men ye'muru bi'l-adli. Adaletle hükmeden kimse ile o bir olabilir mi? en-Nahl. XVI. 76.», «İnn'Allahe ye'muru bi'l-adli ve'l-ihsani ve iyta-yi zi'l-kurba. Allah şüphesiz hakçasına hükmetmeyi, iyilik yapmayı ve yakınları korumayı buyurur. en-Nahl. XVI. 90» v.b. ayetlerle, Hazret-i peygamberden rivayet olunan «el-adlu esasü'l-mülk. Adalet mülkün temelidir, bir saatlik adalet, altmış yıllık ibadete denktir» vb. hadislerle İslam devletlerinin adaletle insanlar arasında hükmeylemelerini buyurmakla yeni Osmanlı Devleti bu yükümlülükle meşbu olarak doğmuş, batılı tarihçilerin de itiraf ettikleri veçhile Müslüman ve Hıristiyan teb'asına hiçbir ayırım yapmadan hükmetmiş-

tir. Bu hakça ve âdilane tutum, onların kılıçla açtıkları topraklarda tutunmalarına ve hükmetmelerine en büyük yardımcı idi. İlk Osmanlı divanının teşekkülünde hukuku temsil etmek üzere Bursa kadısı bu divana alınmıştı. Böylece Bursa kadısı öteki kadıların üstünde bir dereceye ulaşmış bulunuyordu. Kadılar ise, askerî işler dışında bütün adlî, idarî ve beledî işlerden yani halkın huzur ve refah içinde yaşamalarından sorumlu idiler.

Orhan'ın oğlu Murad-ı Hüdavendigâr'ın da adalet konusundaki titizliğini yerli ve yabancı araştırıcıların ifadelerinden öğrenmek mümkündür. Neşrî onu «bu Gazi Murad Han dahi atası gibi sahib-i hayr idi, adil, kâmil, dinperver, adalet-küster...» (Yay. F. R Unat - M. A. Köymen, Ankara 1949, I, s. 307), Romen Tarihçisi N. İorga onu «kendisine tabi Müslümanlara civanmerd ve âlicenap, Hıristiyanlara karşı yanız galip gelmeyi değil, gönülleri de kazanmayı bilen yumuşak ve hoşgörü sahibi bir efendi», olarak göstermektedir *(Geschichte des Osmanen Reiches*, Gotha, 1908, I. s. 264). Hammer, ise, «adaleti ve gerektiğinde şiddeti cihetiyle milleti kendisini hem sever, hem de korkardı. Şer'î kanunları itina ile koruduğundan, kurmakta olduğu devlete o kanunları geçerli kılacak hiç bir hareketten çekinmezdi. *(Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Çev. M. Ata, İstanbul 1329, c. I, s. 255). Gibbons da «Rumlara karşı muamelesi onların karakterlerini tanımada çok olgun bir anlayışa sahip olduğunu gösteriyor. Bizans kilisesi ululari bakımından bir kâfir ve İsa düşmanı idiyse de, Hıristiyanlara papalıktan daha candan tutum ve davranışıyla onları kendine kazanmış ve sevgilerini toplamıştır» diyor *(Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Çev. R. Hulusi, İstanbul 1928, s. 156). Bütün bu yorumlar Hüdavendigâr Gazi'nin din ve mezhep farkı gözetmeksizin teb'asına karşı âdil bir hükümdar olduğunda ve bu âdil idare

ile Osmanlı Devletinin çağındaki yönetimleri aştığı gerçeğini de ortaya koymaktadır.

Yıldırım Bayezid'in hak ve adalete bağlılığını iki olay belgelemektedir. Bunlardan birisi cemaatle namaz kılmayı terkettiği gerekçesiyle Bursa kadısı Molla Fenarî onun bir davada tanıklığını reddettiği halde onun, kadıların hükümlerinde istiklalleri gerçeğine, mahkemelerin bağımsızlığına inandığından Molla Fenarî'yi görevinden uzaklaştırmamasıdır. Ötekisi ise kadıların haksız bazı kazançlar sağladığı kendisine şikayet edilince tehevvüre kapılıp, hepsinin bir eve doldurulup yakılması emrini vermesi olayıdır (Ahmed Rasim, *Resimli Osmanlı Tarihinden Seçmeler*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1968, s. 49). İbnü's-Sagir ise; Bayezid'in her gün bir eyvanda oturarak halkın şikayetlerini dinlediğini, Müslüman, Hıristiyan ayırdetmeksizin gerekli önlemleri aldığını ve böylece memleketinde adalet ve huzuru sağladığını söylemektedir. Mısır ve Suriye tarihçileri onun Müslüman hükümdarlara yazdığı mektuplarda teb'alarından gayr-ı meşru vergiler topladıkları, müsadereler yaptıkları için muahezelerde bulunduğunu belirtmektedirler (İbnü-l-Furat, *Tarih*, Beyrut 1938, IX).

Osmanlılarda adalet düşüncesi yukarıda değindiğimiz gibi töre olarak en eski Türk kağanlarının koydukları tüzüklerle birlikte şimdi içinde bulundukları İslam dininin nas ve sünnetlerinden kaynaklanmakta idi. Ve yine görüyoruz ki her Osmanlı beyi, sultanı, padişahı eski deyimiyle bir kanun vaz'ı yani, yasa koyucusu olma yetkisini tıpkı eski Türk hakanları gibi devam ettirmişlerdir. Bu yasaları ilk defa oldukça noksan olmakla birlik düzenleyen «codification» Fatih olmuştur. Fakat Osmanlı tarihinde kanun yapıcı unvanıyla tanınan tek padişah, Kanunî Sultan Süleyman'dır. Halbuki daha sonra torunlarından özellikle I. Ahmed, Kanun-i âl-i Osman adıyla anılan onun

kanunları üzerinde ve hassaten de Celalî hareketleri dolayısiyle yaptığı değişiklikler ve düzenlemelere rağmen, I. Ahmed kanunları, onun ünlü adı altında Osmanlı tarihinde pek tanınmazlar. Sultan Süleyman'ın koyduğu bu kanunlar, II. Mahmud'a kadar ne denli değişiklik yapılmış olursa olsun hep Kanun-i âl-i Osman olarak Sultan Süleyman'a atfedilir. Öyleki bazı tarihçiler, Osmanlı Devletini idarî ve hukukî yönden bir skolastizme saplandığı kanaatini aksettirirler. Halbuki Osmanlı Devletinde teb'anın günlük hayatını düzenleyen bu yasalar, toplumun değer yargılarının değiştiği ölçüde, ekonomik, siyasî ve askerî isteklerin gerektirdiği biçimde durmadan değişikliklere uğramış fakat, kanun-i âl-i Osman olarak hep Kanunî'nin kanunları olarak tanınmış ve bilinmiştir.

Yine Kanunî'nin koyduğu kanunlarda olduğu gibi, bütün Osmanlı kanunlarında örf daima üstün tutulmuştur. Ancak örfü şeriati yorumlayarak hakim kılmışlardır. Bu nedenle her kanun maddesi kaynağını hassaten mahallî örften aldığı halde muhakkak bir fetvaya yani, şeriatin hükmüne bağlanmıştır. Böylece fetava ve sak metinleri kanunnâmelerin yorumlandığı metinler olmuşlardır. Bu kanunların en dikkat çekici tarafı, çok değişik iklimleri, bölgeleri, çok değişik görenek, gelenek ve inançta halk kitlelerini ihtiva eden bir imparatorluk olmak hasebiyle daima mahallî kanunlar halinde tedvin edilmeleri ve de Müslüman ya da Hıristiyan veya başka dinde her teb'aya aynen eşit ölçüde uygulanmalarıdır. Bu da Osmanlı Devletinde adalet kavramının mahiyet ve şümulünü bize tanıtan en bariz delildir (bak. Ö. Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Malî ve Hukukî Esasları*, İstanbul 1945).

OSMANLI DEVLETİNDE UYGULANAN EKONOMİK SİSTEM

Boy beyliğinden cihanşümul bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devletinin ekonomik gelişmesi de devletin yıllar boyunca geçirdiği aşamalara paralel bir değişme göstermiştir.

Osman Gazî'nin küçük beyliği döneminde üretimin, kaynakların açıkladıklarına göre tıpkı bugünkü konar göçerlerin ürettikleri süt ürünlerinden, kilim ve keçe dokumalarından ibaret olduğu hatta, Osman Gazi'nin çevre komşularına armağan olarak ancak bunları sunabildiği bir gerçektir. Fakat, Orhan Gazi'den itibaren Osmanlı ekonomisinin bir üretim aşamasına girdiğini kabul etmemiz gerekir.

Bu gelişmede iki unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan biri Türk kasaba ve kentlerinde örgütlenmiş olan ahîler, ötekisi ise Bursa ve İznik'in fethiyle bu şehirlerde toplanmış olan maden ve el sanatçılarının Osmanlı ekonomisine getirdikleri yeni ortamdır.

Osmanlı Devletinin kuruluşunda ahîlerin siyasî bir faktör olarak bu devlete yaptıkları katkılara yukarıda değinmiştik. Ahîlerin sosyal yardım temellerine dayanan ve fütüvve inancından kuvvet alan ahlakî anlayışları bir yana, onların sanatkâr, çiftçi ve işçi olarak XIV. yüzyıl Anadolu'sunda önemli etkinlikleri olduğu bilinmektedir. (İbn Batuta, *Seyahatnâme'den Seçmeler*, Yay. İsmet Parmaksızoğlu, II. Baskı, Ankara 1981), (P. Wittek, *Zur Ges-*

chichte Angorasin Mittelalter, 1932, s. 329 - 354). Ahî teşkilatının her zenaat şubesinde Ermeni ve Yahudi esnafı da bol bol barındırdığı sicil kayıtlarının incelenmesinden anlaşılmaktadır. Öyle ki Ermeni üstad ve şakirtler (çırak) ahî tekkelerinde yerli Rum ve Yahudilerden daha fazla olarak tespit edilmektedir (M. Akdağ, aynı eser, s. 405). İşte, önce Eskişehir'in daha sonra da Ankara'nın Osmanlı Devleti bünyesine katılmasıyla bu küçük devlet ekonomik faaliyetlere de açılmış oldu. Orhan Gazi'nin Anadolu'ya dönük faaliyetleri arasında Tokat doğrultusunda bir yayılma içinde olduğu tespit olunmaktadır. Bu gelişme hiç kuşkusuz Ankara, Tokat, Erzincan, Tebriz ticaret yolunun Osmanlı Devleti hesabına güven altına alınması kaygusuna bağlanmalıdır. Böylece Osmanlı Devleti daha ilk kuruluş yıllarından itibaren doğu mallarının batıya aktarılışında transit ticaretini kendi hakimiyeti altında tutmayı öngörmüştür. Böylece Orhan Gazi fethettiği ya da ülkesine kaldığı İznik, İzmit, Bursa, Balıkesir, Bergama, Biga, Gelibolu gibi şehirlerin ekonomik faaliyetlerine yeni bir unsur katmıştı. Bu dönemde Marmara çevresinde toplanan kalabalık Rum sanayici grubu ile Anadolu yaylasının ilk basamağında Kütahya - Eskişehir - Balıkesir yörelerinde yığılan Türk ve Türkmen hayvan ve tarım üreticilerinin tek bir ekonomik ünite haline gelmeleri Osmanlı siyasî muvaffakiyetlerinin de esası olmuştur. Bu yörede Türk - Bizans sınırları üzerinde kurulan pazarlarda şimdi Orhan Gazi, konar - göçerlerin tarım ürünleri yanında Ankara - Tokat - Tebriz yani kuzey yoluyla gelen Asya mallarını piyasaya sürdüğü kadar, Rum ustalarının sanayi ürünlerini de sergiliyordu. O tarihlerde bu yörede yaşayan Hıristiyan halk tarım girdilerini sağlayan Müslüman Türklere, ne haçlı zihniyetiyle yazılan Avrupalı tarih eserlerinin tasvirlerinde, ne de gaza ve cihad inançlarıyla meşbu Türk tarihçilerinin kitaplarında

olduğu gibi, bir din ayrılığı, bir din düşmanlığı duymamakta, tersine kendi tekfurlarının zulme varan salmaları karşısında Türk beylerinin yani Osmanlı idaresinin getirdiği adalete gıpta etmekte idiler. Bu anlayış da Osmanlı fetihlerinin hem başarılı, hem de kalıcı olmaları sonucunu yaratmıştır. Şüphesiz Türk konar ve göçerleri de Bizanslı ustaların yaptıkları ev eşyalarına, dokudukları kumaşlara, aletlere ihtiyaç duymakta idiler. Bu ticarî alışveriş birtakım kültürel yaklaşmalara, yeni örf ve âdetlerin doğmasına ve ortak bir yerleşik kültürün gelişmesine yol açmıştır ki, milliyetçilik ve bağımsızlık akımının güçlendiği XIX. yüzyıla kadar Türk, Ermeni, Bulgar, Sırp, Rum ve Arnavut kitlelerinde bu ortak Osmanlı kültürü egemen olmuş, izleri de mimaride, musikide, folklor vb. kültürel alanlarda günümüze kadar gelmiştir. Öyleki bu kavimlerin bütün milliyetçi yorumcuları bu ortak Osmanlı kültüründe kendi uluslarının etkin olduklarını ileri süren, iddialarla bugün de kalemlerini çalıştırmaktadırlar (L. Brehier, *Vie et Mort de Byzanci*, Paris, s. 283).

Osmanlı Türkleri, Gelibolu'dan geçerek Edirne'de yerleştikleri yani, Kızılelma'yı batı yakasından da sardıktan sonra Bizans ekonomisinin bütün imkânlarına sahip olmuşlardı. Bu da yeni Türkiye'nin ekonomik coğrafyasında yeni bir gelişme getirdi. Bizans ekonomisi hemen hemen iki yüz yıldan beri İtalya'ya da, batı dünyasının ekonomik sistemlerine bağlı iken, Osmanlıların gelişiyle yeni bir ortam doğmuştur. Yeni rejim Müslüman ve Hıristiyan herkes hakkında uyguladığı ayrıcalıksız hukuk sistemiyle ve özellikle sosyal ve ekonomik alanda ortaya koyduğu serbestlikle daha önce Venedik, Ceneviz ve Pizalı tüccarların kurduğu ekonomik hegemonyayı yıkmış, Bizans aristokratlarının köylüleri köleleştirme özlemlerini, ihtiraslarını ortadan kaldırmış, her kim olursa olsun hükmü altına aldığı insanlara daha ferah ve güvenli bir

ortam hasıl etmişti. Balkan ülkelerinde böylece aristokratik egemenlikler yok olurken, İtalyan kolonileri de tezgâhlarını söküp gidiyorlardı. Boşalan bu iş sahasına ise Rum, Yahudi ve Ermeni zanaatkârlar, tüccarlar yerleşiyordu. Küçük Selçuklu Anadolu'su yerine bütün doğu Avrupa, Yakın doğu ve Akdeniz'e hükmedecek olan bu imparatorluğu idarede Türk halk, askerliğe ve bürokrasiye yönelmek eğilimini tabii olarak gösterirken, sanayi ve ticaretin çoğunluğunu Müslüman olmayan reayanın eline geçirdiği ve Cumhuriyete kadar da bu üstünlüğünü sürdürdüğü bilinmektedir.

Balkanlarda ve Anadolu'da ekonomik zararlara uğrayan İtalya ya da batı, Papalığın başkanlığında Haçlı anlayış ve atılımını doğu Akdeniz kıyılarından, Mısır'dan Osmanlı topraklarına çevirdi. Bu da Osmanlı Devletinin ekonomisinde yeni bir gelişmeye XIX. yüzyıla kadar süren kendi kendine yeterli ekonomi politikasının doğmasına kaynaklık etti. Sultan Murad-ı Hüdavendigâr'ın son yıllarından itibaren Papalık, Hıristiyan Avrupa'nın askerî gücünü bu genç Osmanlı Devletine karşı seferber ederken, aldığı ekonomik önlemlerle de Osmanlı ekonomisini boğmaya girişti (M. Silberschmidt, *Venedik Menbalarına Nazaran Şark Mes'elesi*, Çev. A. Cemal (Köprülü), İstanbul, 1930). Ancak Anadolu'nun Ege kıyılarına yerleşen Türklerin, Ege denizine ve daha sonra Yunan denizi ile Akdeniz'e açılmaları, Papalığın bu ekonomik ablukasını Mısır'a olduğu kadar sert bir şekilde uygulamasına meydan vermemiştir. Ayrıca Türklerin Balkanlara yerleşmeleriyle orta Avrupa ve Baltık kıyılarına kadar kara ticaretini geliştirmeleri de bu ablukayı tesirsiz bırakmıştır. Bunda Bulgar tüccarların rolü artık aydınlığa çıkmıştır. (L. Berov, *Le Développement Économique de la Bulgarie travers les Siecles*, Sofya. 1980).

Bu ekonomik baskının Osmanlı Devletinin politikasında iki yönlü etkide bulundu. Bunlardan biri İpek yolu denilen Karadeniz ve Azak denizi limanlarından Çin'e kadar uzanan ticaret yolunun batı uçlarını ve bütün Karadeniz sahillerini kontrol altına alan ekonomik politika olmuştur. Fatih'in Amasra'dan başlayarak Sinop, Trabzon ve batı ve doğu Karadeniz'den en son da Kırım limanlarından Gedik Ahmed Paşa eliyle Cenovalıların sökülüp atılmasıyla gerçekleştirilen ve tamamen askerî güçle ekonomik hakimiyet kurma çabası, bu ablukanın ters tepkilerinden biridir. Ötekisi ise Yıldırım Bayezit'ten itibaren geliştirilen Akdeniz'e yönelik Osmanlı donanmasıyla, özellikle Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra, bütün Akdeniz ticaretini ve Hint ticaret yolları kontrol altına alma aşamasına gelmesi olmuştur. Kuzey Afrika'da Sultan II. Bayezid devrinden itibaren Kemal Reis'in önderlik ettiği Türk korsanlarının yerleşme savaşı da Osmanlı Devletinin Avrupa ile cihan hakimiyeti yolunda verdiği ekonomik savaşın bir başka görüntüsüdür. Dünyaya böyle bir açılış, en son olarak Süveyş üssü vasıtasıyla Kızıldeniz'e ve de Hadım Süleyman Paşa'nın Hindistan'da Diu kalesine kadar uzanan deniz seferine, Sokullu Mehmed Paşa'nın da Don ve Volga kanalını gerçekleştirme teşebbüsüne kadar dayanır.

Osmanlı Devleti Anadolu ve Rumeli'de güçlendikçe genişlettiği bu ekonomik görüş yani, tarihin en eski devirlerinden beri sürüp gelen Asya, Ön Asya ve Akdeniz ticaretini kontrolu altına almak için aldığı önlemler, tabiatiyle Avrupaca karşı önlemlerin alınmasına yol açacaktı. Avrupa tüccarları özellikle İtalyanlar Anadolu'dan, Rumeli'den, Karadeniz'den çıkarıldıkları ölçüde Türklere karşı her yöntemi kullanarak, onları başta kâfirlikle, barbarlıkla, dinsizlikle, zalimlikle itham ederek, insanların beyinlerinde bir Türk korkusu simgesini yarattıkları ka-

dar, ordular, donanmalar tertibi için külliyetli paralar harcayarak, Haçlı orduları düzenlemeye ve bu zihniyeti ta Sevr (Sévres) konferansına kadar yaşatmaya muvaffak olmuşlardır.

Osmanlı Devleti Papalığın liderliğinde yürütülen bu ekonomik ve askerî baskıyı gevşetmek için devlet kontrolünde kendine yeterli bir ekonomik sistem meydana getirmek zorunda kaldı. Bu da ülke ekonomisinin kendine yeterli olması ilkesine dayanıyordu. Rumeli'nin kazanılmasiyle ve daha sonra Yavuz Sultan Selim'in ve Kanunî Sultan Süleyman'ın fütuhatlarıyla bütün Osmanlı şehirlerindeki her türlü ihtiyaçları karşılayacak ürünleri yetiştiren iklimlere yaygın bu imparatorlukta dış alımlara, lüks kabilinden pek az ihtiyaç kalmıştı. Osmanlı ordusunun toplarını çekecek camuslar Şattü'l-Arap balçıklarında, Osmanlı ordusunun binek hayvanları Macaristan'ın güre aygırlarıyla karşılanırken, Osmanlı evinin kahvesi Yemen'den saray ve konaklarının cariyeleri, hizmetçi köleleri Habeş beylerbeyliğinden, Azak sancağından, Kırım hanlığından, Gürcü prensliklerinde, giyecekleri sof v.b. kumaşlar, Musul, Şam, Trablus, Diyarbakır, Konya, Ankara, Bursa, Edirne, Selanik tezgâhlarından, maden ihtiyaçları Rumeli ve Anadolu maden ocaklarından vb. imkânlardan rahatlıkla karşılanıyordu. Öyleki tabiat şartlarının getirdiği kıtlık gibi ekonomik zorluklar dahi bu devlet kontrolüne bağlı ekonomik sistem içinde önemli bir sosyal faktör olmaktan çıkmıştı. İmparatorluk içinde ticaret yine devletin koyduğu ve kadılarla subaşılar ve de muhtesip ağalarınca kontrol edilip uygulanan nizam içinde büyük bir gelişme göstermişti. Osmanlı Devleti, bu kapalı ekonomi ile ve meydana getirdiği toprak rejimiyle asıl ülküsünde yani cihan hakimiyeti görüşünde batı karşısında yüzyıllarca direnebilmiştir. Yine bu ekonomik sistem, ihracatın belli limanlardan ve kontrollü olarak yapılmak zorununu

getirmiştir. Stratejik maddelerin, maden, kereste, buğday vb. ihracatı tamamen devletin müsaadesine bağlıydı. Sözgelimi Yıldırım Bayezit 1396'da Niğbolu zaferini takip eden günlerde İtalya'ya buğday ihracatını yasakladığı gibi, Yavuz Sultan Selim amansız bir mücadeleye girdiği Safevî İran'a karşı kumaş, silah ve maden ihracatını yasaklamıştı (Hoca Sadettin, ayn. eser, c. IV, s. 214 vd)

Yine Osmanlı Devletinin Orhan Gazi'den itibaren devlet kontrolünde olmak şartiyle Papalığın ekonomik ablukasını kırmak için Cenovalı, Ragüzalı, Floransalı ve Boğdanlı tüccarlara bazı ticarî kolaylıklar tanıdığı, ayrıcalıklar verdiği de bilinmektedir. Bu ayrıcalıklardan Venedik senatosu Akdeniz, hakimiyetinde Papalığın paralelinde bir politika izlediğinden en az yararlanan hükümet olmuştur. Cenovalıların Venedik'in rakibi olarak yeni devlete karşı takındıkları ikiyüzlü davranış onların Foça, Galata, Amasra, Kefe, Menkup v.b. kolonilerinden olmalarını engellememiştir. Osmanlı Devleti yabancılara ticarî kolaylıklar sağlamakla birlikte ülke hakimiyetinden, Bizans İmparatorluğunun tersine hiçbir taviz kabul etmemiş ve bu da devlet politikalarının temeli olmuştur.

Fâtih'in, I. Murad ve II. Murad'ın izlediği ekonomik politikayı yürüttüğü, bu politikada dış ticareti geliştirmekten çok, Avrupa'daki gelişmeleri Türkiye'ye getirmenin başlıca âmil olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devletinin bu çağlarda, özellikle İtalya'da ve Fransa'da kendini gösteren gelişmeyi, bu ayrıcalıklar tanıdığı tüccarlar vasıtasiyle izlediği de bir gerçektir. Nitekim çağın en önemli vurucu gücü olan ateşli silahları Osmanlıların Balkanlardaki komşu rakiplerinden ve bütün İslam devletlerinden önce tanıyarak alıp kullandıkları da bilinmektedir. Birinci Kosova savaşından itibaren Türk ordusunda bir topçu sınıfının teşekkül ettiği ve bu sınıf sayesinde doğu

ve batılı rakiplere karşı eşsiz zaferler kazanıldığı da malumdur. İstanbul'un fethinde de topun ne büyük rol oynadığı kaynaklarda yazılıdır. Sultan II. Bayezid'in Avrupa'daki siyasî gelişmeleri büyük bir dikkatle izlediği, Papa'nın dahi bu Osmanlı hükümdarına bilgi ilettiği tespit edilmiştir. Türkçedeki pek çok denizcilik ve askerî terimlerin İtalyancadan alınmış olması imparatorluğun kuruluşunda batı ile olan bilgi alışverisinin en açık delilleridir. Bu ilişkilerin, Avrupa politikasında bir senyör olarak müessir olan Kanunî devrinde, daha sonra devlet için siyasî ve ekonomik hatta hukukî büyük bir yük olan kapitülasyonların ilkinin 1535'de Fransa'ya verilmesiyle son aşamaya geldiğini belirtmek gerekir. Daha sonra III. Murad devrinde İngiltere ve Hollanda'ya da tanınan ayrıcalıklar, başlangıçta devletin kontrolünde idi. Her padişahın cülusunda tıpkı, cihet, timar ve zeamet beratları yenilendiği gibi, bunlar da devletler arası güvence altında Cenovalı, Ragüzalı, Venedikli, Fransalı, İngiltereli, Hollandalı tüccarlar için yenilenmekte idi. Bu bağlantılar ilgili devletlerin Osmanlı İmparatorluğuna karşı aldıkları tavır ya da güttükleri politikayla da ilişkili idi. Nitekim Fransa'nın Girit savaşlarında örtülü olarak Venedik senatosunu desteklemesi belli olunca, Fazıl Ahmed Paşa Fransız tüccarlarının ticaret serbestliklerini iptal etmişti. Bu ayrıcalıkların XVIII. yüzyılda aldığı biçim ise, 1736 - 39 Avusturya ve Rusya'nın bağlaşık olarak açtıkları savaşta Fransa'nın Osmanlı Devletini desteklemesi üzerine Sultan I. Mahmud'un verdiği yeni bir ahidnâme ile pekiştirilmiştir. 30 Mayıs 1790 tarihli bu ahidnâmeyle ayrıcalıklar çoğaltıldığı kadar her padişah değiştikçe yenilenmeleri yada kaldırılmaları hakkı Osmanlı hükümetinin elinden alındı. Böylece Osmanlı ticaret ve sanayi'inin çökmesine ve devletin ileriki yüzyıllarda yarı sömürge haline gelmesine yol açılmış oldu.

OSMANLI DEVLETİNDE DİNİN ROLÜ

Osmanlı Türkleri de öteki Türk kavimleri ve devletlerinde olduğu gibi, insanların inançları konusunda bütün tarihleri boyunca hoşgörü içinde olmuşlardır. Osmanlı Tarihinin hiçbir safhasında dinler bir sorun olmamıştır. Belki Müslümanlık içinde mezhep ve inanç farkları bir sorun olduğu halde, öteki dinler sorun teşkil etmemiştir. Ancak, devlet aşağıda göreceğimiz gibi dini kendi hakimiyetini yıkmak için araç edinmek isteyenleri de dikkatle izlemiştir.

Hıristiyan Avrupa'nın Müslümanlara karşı İspanya'da reconquista, Suriye, Filistin, Mısır, Tunus sahillerinde Haçlı seferleri, kendi bünyesinde doğan reformist cereyanlara karşı Seint Bartolémy katliâmları tertip ederken ya da, Katolik kral ve imparatorlar Protestan kral ve prenslerle otuz yıl sürecek savaşlar sürdürürlerken, Osmanlı Türklerinin bu hoşgörüleri nereden kaynaklanmakta idi? Acaba birçok yazar ve tarihçinin bir varsayım olarak benimsedikleri İslam naslarından mı biçimlenmekteydi? Bilindiği gibi Kur'an-ı kerim'de Bakara suresinin 256. ayet-i kerimesi «lâ ikrahe fi'd-dini kad tebeyyene'r-rüşdi mine'l-gayyi» yani dinde zorlama yoktur. Artık hak batıldan iyice seçkinleşmiştir. Ya da tümüyle Kâfirun suresinin bütün ayetlerinde açıklanan «benim dinim bana, sizin dininiz sizedir» kavramı çerçevesinde halkalanan buyruklar, inancımıza göre, Türk ahlâk ve seciyesinin Müslüman olmadan önce ulaştığı düzeyde, öteki

İslamî buyruklar gibi, Türklerin davranışlarını güçlendirmekten başka bir hizmette bulunmamışlardır.

Türklerin Müslüman olmadan önce nomad kültürün geliştirdiği ve genellikle Şamanizm adıyla anılan tıpkı, kurdukları ikili devlet yönetimini andıran yüce Gök Tengri ile ondan daha güçsüz yer Tengrili din anlayışları yanında Hunlardan itibaren kabul etmeye başladıkları Burkan (Budizm) dini ile Uygurlarda revaç bulan Manihaizm, bir arada yanyana yaşamıştır. Hun, Gök - Türk ve Uygur hakanlarının olsun, hanları ya da beylerinden olsun, değil başka toplulukları, kendi boylarını bile girmiş oldukları dine zorla sokma çabasında bulunduklarına dair bir belge ya da bilgi yoktur. Tersine Yazıcızade Ali'nin *Selçuknâme*'sinde belirttiği gibi bu hanlar, beyler Budist ya da, Manihaist oldukları halde eski inançlarını, törelerini, dolu tokuşturup and içişlerini tümüyle gök kültünden gelen törenlerini sürdürmüşlerdir. İşte inançlarındaki bu hoşgörü, İslam dininin yukarıda belirttiğimiz naslarıyla da beslenince bir kat daha kuvvetlendi ve Anadolu'ya girdikten sonra da ne Ermenilerin, ne Nasturilerin ne de, Melkit ve Yahudilerin dinlerini değiştirerek zorla İslama sokulmalarından yana oldular. Osmanlı Devletini küçük bir beylikten imparatorluğa tırmanan bir krallık haline getiren Murad-ı Hüdavendigâr'ın hükmü altına, aldığı Balkan halklarını, dinî inançlarında serbest bırakması, Katolik Ortodoks ve Hetaradoks Hıristiyanlar arasında yüzyıllardan beri süregelen din kavgalarını bıçak gibi kesmişti.

İslam itikadına pek yakın olan Bogumil mezhebindeki Boşnakların bu hoşgörü içinde süratle islamlaştıkları görülmektedir. Nitekim Hersek'te Trebinye'de bulunan Ortodoks manastırında rastlanan bir kayıtta şöyle deniliyor: «Günahlarımızdan dolayı, Ortodoks dininin ku-

rumlarını yenilgiye uğratan Müslümanların demir eli bize ulaştı. Ve çoğu kimse tarafından zorlanmadan Ortodoksluğu bırakıp onların dinine bağlandı.» (V. Corevic, *Bosnai Hercegovina*, Belgrad 1925, s. 65).

Osmanlıların bu hoşgörü politikası Balkanlarda XIII. yüzyıldan beri kuzey Türkleri tarafından getirilen Müslümanlığın gittikçe yayıldığını gösterir. Ancak bu islamlaşmada Hetaradoks tarikatlerin rolü büyük olmuştur. Saru Saltuk ve İsmailî, Bektaşî, Hurufî dervişlerinin telkinleri büyük rol oynamış, Balkan Müslümanlarınca çok saygınlık duyulan Sarı Saltuk ile Hıristiyanların Aya Spiridion adlı azizlerinin hem Müslümanlar, hem de Hıristiyanlar tarafından tebcil edilmeleri ve bu iki ünlü ismin merkadleri de (Çünkü Balkan yarımadasında her ikisinin de yirmiden fazla türbesi veya makamı vardır.) ortak kutsallık kazanmakla Osmanlı Devletinin Balkan yarımadası insanlarına nasıl bir barış getirdiğini bize açıkça göstermektedir (Tayyib Okiç, «Sarı Saltuk'a ait bir Fetva ve Bir Tenkidin Tenkidi» *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Mecmuası* I./1 ve II/2-3).

Fâtih'in İstanbul'u fethedişiyle ve kayserlerin tahtına oturmasiyle Osmanlı Devleti yepyeni bir hüviyet aldı. Artık bu devlet bir imparatorluk olmuştu. İşin tuhafı da hükmü altına aldığı insan kitlelerinin çoğunluğunu Hıristiyan dinine mensup kimseler teşkil ediyordu. Fâtih'in dağılan Bizans kilisesini yeniden kurmaya kalkışmasını çoğu tarihçiler, Bizans'ın son günlerinde Türklere karşı batı Hıristiyanlarının desteğini sağlamak umuduyla İmparatorun, Roma Kilisesine verdiği tavizleri de dikkate alarak bir siyasî manevra olarak değerlendirirler. Bunda bir gerçeklik payı vardır hiç kuşkusuz. Ama, onun yanında milyonlarca Ortodoks Hıristiyan teb'asının dinî ve sosyal durumlarını düzenlemeyi düşünmesini ve böyle bir

girişimde bulunmasını doğulu batılı bütün tarihçilerin büyük bir hümanist olarak vasıflandırdıkları Fatih'e yakıştıramaz mıyız?

Bakın; çağın tarihçisi şöyle diyor «hükümdar (Sultan II. Mehmed), zabtın üçüncü günü kazandığı zaferin şerefine, geçit töreni ve büyük şenlikler yaptırdı. Şehirde, köşe bucakta saklanan büyük küçük herkesin meydana çıkarak hür ve serbest dolaşmalarını ve yukarıda andığımız gibi savaşın korkusuyla şehirden kaçanların evlerine dönerek, eskiden olduğu gibi, kendi gelenek ve göreneklerine göre yaşamalarını buyurdu» (Phrantzes, *Cronicon*, Bonn, 1838, s. 304).

Romen tarihçi N. Iorga Fâtih'in bu davranışını şöyle yorumlar; «Paleologos sülalesinden XI. Konstantinos Dragazis Ayos Romanos kapısı (Topkapı) civarında erguvanî kaftanına bürünmüş olduğu halde, yeniçerilerin saldırılarını durdurmaya çalışırken, hayatını kaybetmiş ve ömrünü şerefle sona erdirmişti. Ama, Avrupa'nın doğusundaki Hıristiyan ülkelerinde Ön Asya'da hâlâ kuvvetli bir nüfuza sahip olan dinî bir Çarigrad ayakta duruyordu (Byzance aprés Byzance, *Contuniations de l'Histoire de la vie Byzantine*, Bükreş, 1935). Bu yorumla İorga, Fâtih için Ortodoks teb'anın bir sorun olduğunu vurgulamak isterse de, yukarıda değindiğimiz gibi, dünyada tek bir taht ve tek bir hükümdar görüşünde olan padişah için ne Rumların, ne Slavların, ne Arnavutların, ne de slavlaşmış Bulgarların, bir engel teşkil etmediği bilinmektedir. Onun öngördüğü, kimi tarihçilerin işaret ettikleri gibi, şimdi Türk ülküsü Roma Kızılelma'sına yöneldiğine göre, VII. yüzyılda kesinlikle ikiye bölünen Hıristiyanlık dünyasında hele Bizans'ın düşmesiyle doğan ortamdan da yararlanarak Roma papasının, kendi Hıristiyan teb'ası üzerinde dinî nüfuz tesisine meydan vermemekti. Çünkü

Fâtih, Hıristiyanlığın kilise ile ve kilise babaları ile kaim olduğunu biliyordu. Roma ve İstanbul kiliselerinin üstünlük davalarından kaynaklanan bölünmenin de tarihî seyrini incelemiş bulunuyordu. Şimdi Bizans İmparatorluğu ile birlikte İstanbul kilisesinin çöküşü onun yerini Roma'nın almasına müsaade etmek olurdu. Bu da milyonlarca Hıristiyan teb'asının gizli veya açık Papalık emrine girmesi demekti.

Yine Fâtih, zorla bir islamlaştırma politikasını aklının köşesinden geçirmediğine göre, yukarıda da söylediğimiz gibi, kilisesiz bir Hıristiyanlık olamayacağını bildiğinden, Hıristiyan teb'asının dinî ve sosyal hayatının tanzimini de kendisine görev saydığı için ünlü emirnâmesini yayımlamıştır.

Böylece o, İslam geleneklerine ve Hazret-i Ömer'in davranışlarına da uygun hareket etmiş oluyordu. Hatırlanır ki, 634 yılında Ecnadin zaferinden sonra galip Müslüman Arap orduları Kudüs önüne geldikleri vakit, şehri savunan Patrik Sofraniyus, bu kutsal şehri ancak Müslümanların efendisi olan Hazreti-i Ömer'e teslim edebileceğini belirtmekle Hazret-i Ömer, tek devesi ve kölesiyle Medine'den yola çıkmış ve değişe tokuşa deveye binerek büyük bir tevazu içinde Kudüs önüne gelmiş ve Kudüs Hıristiyanlarına ondan sonra bütün Müslüman hükümlarlar için bir düstur olan ünlü amannâmesini vermiştir. İşte Fâtih şimdi aynı düsturu uygulamış oluyordu.

Kaynaklar, Fâtih'in bu konuda pek acele davrandığını söylerler. İstanbul'un yenilgiye uğramış halkının temsilcilerine, Hıristiyanların lideri olan patrik'in gelmeyişine ve saygılarını sunmayışına esef ettiğini söyler. Onlar da Patrik II. Anastasios'un bu görevden ayrılışından beri bu makamın boş kaldığını sultana anlatırlar. Bunun üzerine Fâtih, onlara yeni bir patrik seçmelerini buyurdu. Bu-

nun üzerine kısa bir süre sonra Georgios Kurtesios Skolarios bu göreve seçilerek Gennadios unvanıyla Türk hakimiyeti altında ilk İstanbul patriki oldu.

Fâtih bu suretle, VIII. İoannis Paleologos zamanında 1439'da iki Hıristiyan kilisesinin birleşmesiyle ilgili Floransa konsili kararlarını resmen iptal etmiş oluyor, siyasî bir zafer sağladığı kadar, Hıristiyan teb'asının dinî ve sosyal hayatını da bir düzene koymuş bulunuyordu.

Fâtih'in bu davranışını sonraki tarihî gelişmeleri gözönünde tutan bazı Türk yazarları, Yunan milletinin XIX. yüzyıl başında doğuşuna bakarak eleştirirler. Onlara göre yıkılan kilise çanlandırılmasaydı ne Yunanistan, ne Sırbistan veya Yugoslavya ne de Bulgaristan ve Romanya doğacaktı. Bu görüşe bir Fransız tarihçisi de katılmakta Osmanlı sultanlarını ve özellikle Fâtih'i ve onların devlet yönetiminin de dinî hayata gösterdikleri hoşgörüyü kınayarak, Hıristiyan Avrupa'nın Sicilya'da, güney İtalya'da, Mayorka adalarında, İspanya ve Ortaçağ Macaristan'ında Müslümanlara karşı güttükleri hıristiyanlaştırma politikası gibi bir politika gütselerdi, «belki tam bir Osmanlı milleti oluşmazdı. Ama, Avrupa'nın doğusu Baltık denizine dek müslümanlaşmış olurdu» demektedir (Fernand Grenard, *Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü*, Çev. Hamdi Varoğlu, İstanbul, 1941).

Fâtih'in sadece Ortodoks teb'asıyla değil, öteki Hıristiyan teb'asıyla da ilgilendiği görülür. Nitekim 1461 tarihinde Ermeni patrikliğini İstanbul'da tesis etti ve Bursa'daki ruhanî reisleri Hovakim'i patrikliğe tayin etti. Cema'at-i sitte patriki ünvanını taşıyan İstanbul Ermeni patriki'nin liderleriğini Osmanlı padişahı, İstanbul'dan başka Edirne, Ankara, Bursa, Amasya ve Konya'da yaşayan Ermeni cemaatlerine de teşmil etmişti. İstanbul'u şenlendirirken Anadolu'dan bu kente getirdiği Ermenilerden başka

1475'te Kefe'den (Kırım) ve 1479'da Karaman'dan da kalabalık bir Ermeni nüfusu göç ettirmişti.

Osmanlı Devletinde Yahudilerde aynı dinî hoşgörüye sahip olmuşlardır. Ayrıca bunlardan büyük bir topluluk Sultan II. Bayezid devrinde Kemal Reis ve öteki Türk korsanları tarafından Kaotlik Ferdinand ve eşi İzabella'nın engizisyon mahkemeleri hükümleriyle yakılmaktan kurtarılmışlar, Mora, Selanik, İzmir, İçel yörelerine taşınarak yerleştirilmişlerdi. Bunlar Osmanlı yönetiminin hoşgörüsü içinde İspanya'da bıraktıkları ekonomik üstünlüklerini süratle elde ettiler ve Bizans İmparatorluğunun baskısı altında hemen hemen kişiliklerini yitirmiş olan eski soydaşlarını da temessül ederek varlıklı, Osmanlı ticarî hayatında etkin bir cema'at oldular. Sözgelimi bunlardan Yasef Nassi, bazı ticarî ve para işlerinden ötürü sarayda nüfuz sağlayarak, kaynanası Dona Gracia Mendes adına büyük bir ticarî şirket ve bir çeşit banka meydana getirmişti. Yine Yahudilerin büyük çoğunluğu hekimlik sanatıyla uğraşıyorlardı. Öyleki XVII. yüzyılda Evliya Çelebi İbraniceden söz ederken bize, İspanyol Yahudilerinin bozuk İspanyolcalarından örnekler vermektedir (*Seyahatnâme,* Yay. İsmet Parmaksızoğlu, Suriye, Filistin).

Osmanlı Devleti tarihinde dinlere gösterilen bu hoşgörünün Yavuz Sultan Selim'in Katoliklerin İspanya'daki Müslümanlara reva gördükleri zulme dayanamayarak tehevvürle bütün Hıristiyan teb'asının ya Müslüman olmaları ya da yer ve yurtlarını terkedip gitmeleri konusunda bir buyruk verdiğini fakat, devrin değerli bilgini Zenbilli Ali Efendi'nin «siz şeriati koyandan daha Müslüman mısınız ki; Allah'ın dininde zorlama yoktur hükmünden daha ileri gidiyorsunuz» diyerek padişahı bu emrinden vazgeçirdiğini, her ikisinin salabet ve adalet an-

layışları belirtilmek üzere kaynaklarda anılmaktadır. Gerçekliği belki de tartışılabilen ve abartılmış gibi gözüken bu rivayetin yanında ise, o güne kadar Kudüs'te bir manastır kurmak imtiyazını alamamış bulunan Ermenilere, Kudüs'ü ziyaretinde Yavuz Sultan Selim'in müsaade ettiğini ve onların da İstanbul'daki selatin cami'lerini andıran bir manastırı Kameme kilisesi karşısında inşa ettiklerini, ziyareti dolayısiyle Evliya Çelebi anlatmakta ve kapısı üzerinde bu imtiyaz beratının taşa hakedilmiş örneğinden de sözetmektedir (*Seyahatname*, aynı yayın).

1526'da başlayarak 1716'ya kadar devam eden Macaristan'daki Türk hakimiyeti veya Macarların dedikleri gibi tabi'ilik devri Macar Protestanları için bir kurtuluş kapısı olmuştur. Habsburgların zulme varan Katolikliği hakim kılma politikaları sonunda Macar Protestanları ancak müsamahakâr ve âdil Türk idaresinde varlıklarını yaşatabilmişlerdir. Osmanlı Devletinin Erdel'in özerkliğini korumak, orta Macaristan'a özerklik kazandırmak için yaptığı savaşların ardında yatan bir neden de Macar Protestanlarının Katolikler tarafından ezilmelerini önlemekti. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman'ın İkinci Macaristan ve Alman seferleri, Lala Mehmed Paşa'nın Erdel ve Köprülü Mehmed Paşa'nın Yanova, Seydi Ahmed Paşa'nın orta Macar seferi, Fazıl Ahmed Paşa'nın Uyvar seferi ve nihayet Thököly İmre'ye orta Macar tacını temin için açılan Viyana seferlerinin nedenleri arasında bu dinî görüşte yer almaktadır (*Histoire de la Hongrie des Origines a nos jour*, Budapeşte 1974).

Osmanlı yönetimi, Hıristiyan teb'asının şahsî hukuklarını, dinî ibadetlerini, sosyal yaşayışlarını patrikhanelerin yönetimine bıraktığı halde, bunların nüfuzları altında halkları kışkırtmalarına ve devlete düşman dış hükümetlerle işbirliği yapmalarına meydan vermemek için onları dikkatle takip etmiştir.

XVII. yüzyılda Capucin ve Jesuit gibi Katilik tarikatlerinin Osmanlı İmparatorluğunda büyük bir dinî propagandaya giriştikleri görülür. Bu dinî propaganda Müslümanları hedef almıyordu. Çünkü Müslümanların hıristiyanlaşamayacaklarına artık akılları yatmıştı. Katolik propagandası Ortodoks Rumlar ve Süryanîler ve Ermeniler üzerine teksif edilmişti. Bu tarikatlerin papasları İstanbul, Selanik, Atina, Halep, Beyrut, İskenderun, Kıbrıs, Sakız ve Nakşe (Naxos) gibi yerlerde kurdukları merkezlerde bu Hıristiyanları önce Katolikliğe kazandırmak, daha sonra da onlara geçmişteki şanlı mevkilerini sağlamak tezini işliyorlardı. İstanbul'daki Fransız elçisi de Harley'in desteklediği ve paraca da beslediği bu propaganda faaliyeti, Türk yönetimince süratle ortaya çıkarıldı. Philippe de Harlei'in aynı zamanda Girit savaşı dolayısiyle Venedikliler hesabına casusluk ettiği de sabit oldu. Oğlu Denis de Harlei Köprülü Mehmed Paşa'nın Yanova seferi boyunca tutuklandığı gibi, elçi de sadrâzam tarafından tahkir edildi. Misyoner papaslarla işbirliği eden Patrikhane mütevellisi Calaber Metaxas'ın propaganda amacıyla kurduğu matbaa meydana çıkarıldı. Metaxas tutuklandığı gibi, patrikhanede onikibin kuruş para cezasına çarptırıldı. Bu arada 1656'da Sakız metropolitliğinden patrikliğe yükselen III Partemious'un Eflak ve Boğdan voyvodalarını isyana teşvik edici mektupları ele geçirildi. Patrik, devletin Girit savaşıyla uğraştığı bir sırada Eflak ve Boğdan'da da isyanlar çıkarmak suretiyle esasen iç işlerinde buhranlı bir dönem yaşamakta olan Osmanlı Devletini daha da müşkil bir duruma sokmak istiyordu. Patrik voyvodalara yazdığı mektupta «Müddet-i devr-i İslam tamam olmağa az kalmıştır. Hıristiyanlık velvelesi âlemi tekrar tutacaktır. Pek yakında cümle vilayetler Mesihîlerin eline girip salip ve nakusa mensup olanlar İslam memleketlerine hakim olacaklardır» diye-

rek voyvodaların harekete geçmesini istiyordu. Bu mektup ele geçirildikten sonra patrikhane araştırıldı ve orada 2000 takım yeniçeri elbisesi ile yeniçeri börkü bulundu. Patrik'in bir isyan hazırladığı kesinlikle anlaşılınca, 1657 de idam cezasına çarptırıldı.

Dominiken keşişlerinin Beyrut üzerinden giriştikleri propaganda özellikle Ermenilerde mezhep değiştirmelere neden olmuştur. Bartolemeus adlı papazın gayretiyle sadece Nahçevan sancağında on iki ilçede yaşayan Ermenilerin katolikleştiği tespit edilmiştir. Sivas'ta doğmuş olan Rahip Mihitar ise 1691'de diachos olduktan sonra Ermenileri Türk yönetimine karşı bilinçlendirmek üzere bir süre Eçmiyazin'de kalıp, sonra da Sivas'ta vartabetliğe yükselmişti. 1701'de İstanbul'da bir gizli örgüt kurdu. Fakat Türk yönetiminin kendisini takip ettiğini anlayınca, 1699 Karlofça andlaşmasıyla Venedik'e terkedilen Mora'ya kaçtı. Türk-Venedik savaşının yeniden başlaması üzerine Mora'da barınamayarak öğrencileri ve yandaşları ile birlikte Venedik'e gitti. Senato, Osmanlı Devletinde beşinci kol gibi çalışacak Ermenilerin yetiştirilmesi için ona Sent Lasar adasını verdi. Mihitar burada ünlü manastırını ve matbaasını kurarak Ermeni milletini canlandırmak için Mihitarist denilen faaliyete geçti.

Osmanlı teb'ası Hıristiyanların kendilerine bahşedilen bu dinî hoşgörüye, çalışma, kazanma, sükûn ve refah içinde yaşama imkânlarına ne denli nankör olduklarını kitabımızın ikinci bölümünde daha geniş ölçüde inceleyeceğiz.

DEVLET VE TOPLULUKLAR ARASI HOŞGÖRÜ

Selçuklu Türkiyesi yeniden, Osmanlı Beyliğinin önderliğinde kurulurken ve bu kuruluş, kısa bir zamanda bir cihan imparatorluğuna dönüşürken, bu kuruluş ve dönüşümün yepyeni şartlarla meydana geldiğini, büyük bir idealizmden kaynaklandığını ve biçimlendiğini yukarıda söylemiştik. Kuzeybatı Anadolu'nun ilk aşamada fethiyle bu yöredeki zengin tarım alanlarının açılması, bölge şehirlerindeki teknik gücün Osmanlı ekonomisine hizmet eder hale getirilmesiyle ekonomik ve politik yapı bakımından devletin ve toplumun iyi bir duruma yükseldiği gerçektir (M. Akdağ, ayn, ser, çeş. yer.).

Bu gelişme, haliyle devleti bir iskân politikasına yöneltmiştir. Osmanlı yöneticileri hemen söylemek gerekir ki, iskân politikasında tek yanlı davranmamışlardır. Yani sadece konar-göçer Türkmenleri iskân etmek tek ilkeleri değildi. Yeni ve eski hakim oldukları her dinden ve kavimden insanları, aileleri, kendi üstün politika ve amaçlarına uygun bir şekilde Türkiye sathında, Belgrad'tan Rakka'ya kadar, yerleştirmekte ta XVIII. yüzyılın başlarına kadar ısrarlı bir politika izlemişlerdir. Burada iki düşüncenin hakim bulunduğu sezilmektedir. Onlardan biri çeşitli kavimlerin masif kitleler halinde kalarak bir gün devlete başkaldırmalarına meydan vermemek üzere daha küçük adacıklara bölünmelerini sağlamak, ötekisi de Türk konar - göçerlerine, özellikle fetih yolları üzerinde yerleşme yerleri açmak, uzun savaşlarla boşalan tarım alanlarını, şehirleri yeniden canlandırmak olmuş-

tur. Osmanlı tarihinde bu yerleştirme sistemine sürgün denir. Bu metodu en geniş çapta uygulayan Fâtih Sultan Mehmed yeni fethedilen bir bölgeyi güven altına alırken, İstanbul'a gerek Anadolu'dan, gerek Rumeli'den yaptığı devamlı sürgünlerle fetih sırasında nüfusu 25.000'e kadar düşmüş olan şehri gerçekten bir payitaht haline getirmek istemiştir. Sürgün halka bahşedilen birtakım muafiyetler ve ayrıcalıklar da vardır (H. İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest*). Fâtih sözü edilen sürgün metodunu yine eski Türk devletleri yönetim geleneklerinden almıştır. Selçuklu ve Moğol imparatorluklarında da aynı metodun uygulandığı belgelerle sabittir.

Fâtih devrinde çok geniş ölçüde tespit edilen sürgün politikasının ataları zamanında da uygulandığı bilinmektedir. Nitekim Süleyman Paşa'nın Paşa İli'nde, ilk fetihlerinde Gelibolu, Şarköy, Tekfurdağı, Keşan hatta Vize yöresine Karesi ilinden pek çok sayıda Türkmen konar - göçer sürgün ettiği kaynaklarda belirtilmektedir. I. Murad devrinde ise Saruhan Türkmenleri Vardar vadisine göçürülmüşlerdi. Yıldırım Bayezid'in Niğbolu zaferinden sonra bir kısım Bulgarları Kırklareli ve Makedonya'da Ohri gölü çevresine yerleştirdiği, Karaman Beyliğinin Beyşehir, Seydişehir ve Denizli yörelerinde yaşayan Türkmenleri de Drama, Serez ve Doyran civarına iskân ettiği bilinmektedir. Aynı metodu II. Bayezid'in Mora'nın tahrir ve iskânında uyguladığı, Yavuz Sultan Selim'in ise Azerbaycan'dan geniş sürgünler yaptığı ve hele bu beldenin tanınmış ne kadar sanatçı ve bilgini varsa İstanbul'a aktardığı da kaynaklarda açıklanmaktadır.

Bu yer değiştirmelerle ya da, kolonizatör dervişlerin, boy beylerinin önderliğinde kendi isteğiyle olan göçlerle Osmanlı Devleti yepyeni bir sosyal görünüş kazanmıştır.

Türkler Anadolu'da ve Rumeli'nde açtıkları yerleri, Bizans İmparatorluğunun çöküş yıllarındaki siyasî ve onu izleyen ekonomik yıkılış nedeniyle hayli harap bulmuşlardı. Gelen konar - göçerlerin ekonomik varlıkları hayvancılığa ve yaylacılığa dayanmakta idi. Açılan yerin yerli halkı ise kasaba ve köylerde zenaat ve tarımla geçimlerini sağlıyorlardı. Bu bakımdan boş olan mer'a ve yaylalara Türk göçebelerin yerleşmelerinde fazla bir toprak ihtilafı olmuştur denilemez. Tersine yerliler. ürettikleri malları satacakları yeni müşteriler bulmuşlardı. Göçebeler de hayvan ürünlerini şehirlere indirmekle, karşılıklı bir alışveriş doğmuştu ki, bunun en açık örneğini Osmanlı Devletinin kuruluşunda bu yörede kendini gösteren ekonomik canlılıkla tespit ediyoruz Türklerin Anadolu'ya ve Rumeli'ye gelişlerinin ve şehirlere yerleşmelerinin yerli halkın ekonomik hayatı üzerinde ters etkiler yaptığı kesinlikle söylenemez. Marco Polo'dan İbn Batuta'ya dek Anadolu'yu gezen gezginler yeni Türkiye'nin kuruluşunda Rum ve Ermenilerin Türklerle yanyana yaşadıklarını hatta, kimi şehirlerde daha kalabalık olduklarını kaydetmişlerdir. (A. Ricci, *The Travels of Marco Polo*, s. 20 vd.). İbn Batuta ise yer yer Türk şehirlerinde sözgelimi Denizli'de Rumların daha kalabalık olduğunu söyler (ayn. eser, s. 12). Bizanslı tarihçilerin abartarak Türk istilası üzerine yerli halkın şehirleri, köyleri boşaltarak kaçtıkları haberleri bir dereceye kadar doğrudur. O da zenginlerin, komutanların ve rahiplerin kaçışlarının ifadesinden ibarettir (Le Brehier, aynı eser, s. 406). Çünkü Marco Polo Anadolu'dan geçtiği zaman Çukurova'dan Erzurum'a kadar uzanan şehirlerde Rum ve Ermeni halkın kalabalık bir halde yaşadığını görmüştür. Yine Bursa'da Ermenilerin Rumlardan daha fazla olduğu tahrir defterleriyle sabittir.

Mehmed Arif Bey ise göçebe Türklerin yaylak ve köylere yerleştirildiğini, şehirlere Maveraünnehr ve Uygu-

ristan kentlerinde yaşayan şehirlilerin iskân edildiğini, bunun bir töre olduğunu belirtmektedir (*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, sayı 15).

Türklerin tarım ekonomisindeki kendine has ürünler üretmesi, buna karşılık yerli halkında onların ihtiyaç duyacakları eşya ve ürünler elde etmeleri, galip ile mağlup arasında büyük bir yakınlaşmaya neden olmuştur. Buna Türklerle yerli halkın herhangi bir dinî taassup içinde olmayışları da ayrı bir katkıda bulunmuş, böylece Müslüman Türklerle eski Bizans teb'ası Anadolu ve Rumeli halkı yeni bir sosyo-ekonomik ortam meydana getirmişlerdi. Hiçbir politik baskı ve tesir olmadan Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında doğan işbölümü sayesinde iki zıd dinî topluluğun bir arada yaşamayı öğrenmelerinin ise, Osmanlı Devletinin süratle büyüyerek bir imparatorluk haline gelmesinde başarıyı sağlayan başlıca tarihî âmillerden biri olduğunu burada belirtmeliyiz.

Doğuda Moğolların yarattığı siyasî keşmekeşten, baskıdan tedirgin olan Türk halkın Anadolu'nun batı uçlarında yığılması ve Osmanlı beylerinin bu kalabalık insan yığınlarını sürgünlerle Rumeli'ye aktarmalarıyla Bursa, Edirne ve daha sonra da İstanbul İslam-Türk kültürünün de belli başlı merkezleri oldular. Ekonomik ve sosyal ağırlık merkezleri de Sivas, Kayseri ve Konya'dan bu batı şehirlerine kaydı.

Osmanlı Devletinin kuruluşunda yeni açılan bu şehirlerin nasıl geliştiklerini Türk, Rum, Ermeni mahallelerinin ne biçimde teşekkül ettiğini, XIV. yüzyıl vakfiyeleri üzerinde yapılan incelemelerle meydana çıkmaktadır. Yeni şehirlerde kurulan mahallelerin adları, mahalle sakinlerinin Anadolu'nun hangi kasaba ve köylerinden geldiklerini de bize tanıtmaktadır. Sözgelimi İstanbul'da Büyük Karaman, Küçük Karaman, Aksaray, Beyceğiz, Dragman,

Çarşamba vb. semt adları bu dediklerimize bir örnektir. Yine Fatih'in İstanbul'u şenlendirmek için Anadolu'dan, Kırım'dan İstanbul'a sürgün ettiği Ermeniler şehrin Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı, Balat kapısı, Salmatomruk'ta yerleşmişlerdi. Anadolu'daki ahî tekkelerine bağlı ehl-i hıref (zenaatkâr) Ermeni ustaları ise Karagümrük, Malta, Çarşamba, Tekke, Kömürcü ve Ahırkapı odalarına yerleştirilmişlerdir.

Türk fetihlerinden sonra ele geçen kasaba ve kentlerin kısa bir zamanda kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. İdris-i Bidlisî'ye göre sözgelimi, Yenişehir fetholduktan az sonra Hıristiyan ve Müslüman halkın buraya toplanmasıyla dolup taşmıştı *(Heşt-bihişt*. Yaz. 41 a.). Yine Bursa'nın fethinde Bizanslı halk ancak kale içinde bir varlık teşkil ettikleri halde Osmanlı yönetiminde doğu doğrultusunda üç misli bir yayılma göstermesi şaşılacak bir olaydır. İznik'te, İzmit'te, Gelibolu, Edirne, Filibe, Serez, Üsküp vb. bütün Türk yönetimine giren şehirlerde aynı gelişmeyi tespit edebiliyoruz. Bu tespitlerimizde özellikle yeni fetih alanlarında tesis edilen vakıflar bize yardımcı olmaktadır. (Sözgelimi bak. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, 1952). Bu şehirlere Ermeni ve Yahudilerin gelişleri halkın göçlerinden biraz daha farklıdır. Yeni açılan kentlerde ticarî ve sınaî faaliyet Anadolu kasabalarında geçerli olan ahî-esnaf sistemine bağlanmakta idi. Osmanlı Devletinin kurucularının bu ekonomik sisteme politik bakımdan da ne ölçüde değer verdiklerine yukarıda değinmiştik. Yeni bir kent alınınca oraya yerleşen Türk yönetimi derhal ahî kuruluşunu buraya getiriyor her zenaat şubesinin başına bir ahî baba ve kethüda tayin etmekle tarım ve sınaî imalatı bunlar aracılığıyla kentin kadısı, sübaşısı, muhtesip ağası tarafından kontrolünü sağlamış oluyordu. Böylece devlet ekonomik faaliyetleri denetimi altında tuttuğu gibi, ih-

tiyaç duyulan usta ve işçileri de Anadolu'dan aktarılıyordu. İşte bu aktarma işlemine ne devletin ne de ahî babalarının Türk ve Hıristiyan veya Yahudi diye bir ayırım yapmadıkları ahî tekkelerine bağlı Ermeni veya Yahudi ustaların da Türkler gibi sürgüne tutuldukları görülmektedir.

Osmanlı fatihlerinin yeni açılan topraklarda geniş ve zengin vakıflar tesis etmeleri ise, Anadolu'dan Rumeli'ye geçişe ayrıca kaynaklık etmiştir. Bütün bu faktörler yeni imparatorlukta dinî ve millî taassubun üstünde karşılıklı hoşgörü içinde yaşayan insanlardan oluşan bir teb'a (reaya) yaratılmasında yardımcı olmuşlardır.

DEVLETİN TEB'AYA KARŞI TUTUMU

Osmanlı İmparatorluğunun yönetim kadrosunu oluşturan en yüksek mevkideki padişahtan, en alt kademedeki çeribaşı ya da muhtara kadar, devlet örgütünün hem askerî kanadı, hem de bürokrasi kanadı teb'adan devlete mutlak bir itaat ve mutavaat istemekten ileri gitmemiştir.

Osmanlı Devletinde iç yönetimde başlıca ilke vatandaşların muhakkak devletin kontrol etmekte olduğu bir örgüte bağlanmaları idi. Bu Türk ve Müslüman teb'a için olduğu kadar, Hıristiyan teb'a için de geçerli bulunuyordu. Rum ve Ermeni patrikhaneleri, Yahudi hamambaşılığı cemaatlerinin davranışlarından, voyvodalar, çeribaşılar hükümleri altında tuttukları halklardan, köylerden sorumlu idiler. Ayrıca devletin askerî geri hizmetlerde görevlendirdiği çayır ve sefer voynukları, martolos ve cerahorlar da çoğunlukla Sırbistan, Bulgaristan, Trakya, Makedonya ve Teselya'daki Hıristiyanlar üzerinde devlet kontrolünü sağlayan örgütlerdi.

Şehirlerde ise, mahalle ve esnaf örgütleri, yiğitbaşılar, esnaf kethüdaları bu sorumluluğu üstlenmişlerdir. Yönetim bakımında imparatorluk şehirlerinin ne biçimde örgütlenmiş olduğunu İstanbul, Edirne ve Bursa'daki devlet ve halk örgütleri, bu kitabın hacminden çok büyük olduğu için burada aynı örgütün paralelinde ufak bir örnek oluşturan Kudüs ve Şam örgütlerini sunmayı uygun gördük. Bunu Evliya Çelebi'nin Kudüs mahkemesini tarifinden çıkartabiliriz. XVII. yüzyılda Kudüs kadısı, şehri şu yöneticilerle yönetmekteydi. Rûus-i hümâyunla kapıcıbaşılardan seçilerek İstanbul'dan gönderilen muhzirbaşı, yeniçeri çuhadarı ve su nazırı yerli görevlilerden

oluşan mimarbaşı, mühendisbaşı, mutemedbaşı, sarrafbaşı, veznedarbaşı, sübaşı, pazarbaşı, şehir kethüdası, bezestan kethüdası ve şehirde olan esnaf tekkelerinin kethüdaları ile Kudüs'te bulunan Müslüman ve Hıristiyan yedi yüz vakfın mütevellileri hergün mahkemeye gelip divanda kadıya hizmet arz ederler ve kendi sorumluluklarındaki insanların temsilcileri olarak bulunurlardı *(Seyahatnâme,* ayn. yay.). Halk temsilcilerinden oluşan mahkemenin yanında, devleti temsil eden askerî ve sivil personel ise sözgelimi Şam eyaletinde beylerbeyi, paşa kethüdası, şatırbaşı, hazine defterdarı, defter kethüdası, timar defterdarı, alaybeyi, çeribaşı, yerli yeniçeri ağası, yeniçeri kethüdası, baş, orta ve küçük çavuşlar ve kale dizdarından ibarettir. Devlet, onbir sancaktan oluşan Şam eyaletinde 1500 yeniçeri ve 10.000 sipahi ile asayiş ve güvenliği sağlamakta idi. Sağlık sorunlarından, darüşşifa ve hamamların bakım ve temizliğinden, şehrin en büyük hastanesi olan Nureddin-i Şehid bimarhanesi başhekimi, hekimbaşı unvanıyla sorumlu idi ve Evliya Çelebi Şam'ı ziyaret ettiği zaman Yakubî mezhebinde bir Hıristiyan olan Hekim Hedaya bu görevi yapmakta idi. Şehirdeki ticarî hayat Muhtesip Ağa defterine göre yetmiş esnaflık dalında 6300 dükkân ile 3800 çarşıda toplanmıştır. Şam sübaşısı 200 kavas ve levent, 1000 kapıcı ve 2000 bekçi ile şehrin güvenliğini sağlar. Gezginimiz şehrin güvenliği konusunda şöyle diyor «bir yerde kan dökülse, ya bir ev basılsa sübaşından sorulur. O da kapıcı ve bekçilerden sorar ve onları cezalandırır. Şam bu biçimde tutulmaktadır. Yoksa hiçbir şekilde güven sağlanamaz. Zira bu Şam içre çeşitli milletlerden bir yığın insan vardı *(Seyahatnâme,* ayn. yay.).

Bu ibareler bize Osmanlı yönetiminin teb'aya karşı kanunları ne denli aynı ölçüler içinde uyguladığına tanıklık etmektedirler.

DEVLETİN İNSANLARA KARŞI TUTUMU

Osmanlı Devletinin bütün tarihinde, insan anlayışı ve insanlara değer verişi, geniş bir hümanizma anlayışının bu devlette yerleşmiş olduğunu gösteren örneklerle doludur.

İslam dininin cihad ve gaza ilkeleriyle pekişen eski Türk savaş geleneklerinin verdiği coşkuyla bir Akdeniz imparatorluğuna dönüşen Osmanlı Devletinde, orduları sevkeden serdarların savaşa girişmeden önce düşmanlarına yaptıkları ilk teklif, vire ve aman teklifi idi. Bir kale önüne gelen bir Osmanlı veziri önce, karşısındaki düşman komutanından savaşsız kaleyi terketmesini ister, top v.b. dışında ağır silahlar hariç, kendi hafif silahlarıyla ve kale halkından da isteyenlerin onunla birlikte çekilip istedikleri yere gitmelerini teklif ederdi. Buna vire ya da aman denirdi. Bu insanca davranışın Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinde hep aynı biçimde uygulandığına şahit olmaktayız. Bu gibi davranışların örnekleri pek çoktur. Burada bu görüşümüze bir delil olmak üzere sadece bir örnek vereceğiz.

Safer 1074 (Eylül 1663) te Uyvar kalesi önüne gelen Osmanlı ordularının serdarı Fazıl Ahmed Paşa kaleyi savunan Forgacz'a İbşirli Mehmed Ağa ve serhad gazilerinden Deli İbrahim Odabaşı ile şu mektubu göndermişti:

«Sen ki Orta Macar ayanından Forgaci ve saire kale kapudanlarısız. Malumunuz olaki hâlâ şevketlu, azametlu

ve mehabetlu ve kudretlu yeryüzünün halifesi ve camipadişahların ulusu İslam padişahı efendimin başveziri ve serdar-ı sipehsaları Allahu subhanehu ve ta'ala hazretlerinin emr-i şerifi ve peygamberimiz iki cihan güneşi Muhammedü'l Mustafa aleyh's-salat ve's-selamın mucizatu kesireti'i- berekatiyle serasker-i nusretşiarı olup yer götürmez haddü hasrı yok İslam askeri ve kuvvetlu efendinin emr u fermaniyle inşa Allahu taalâ Uyvar kalesinin fet ü teshiri niyetiyle asakir-i nusret-mansure ile geldik. Eğer kal'ayı teslim edersen içinde olan büyük ve küçük her kim var ise olsun, cümlesine emanu'llah ve emanu'r-resul virilüb can ve malınıza taarruz olunmayub murad eylediğiniz mahalle irsal ve isâl olunursuz. Kalmak murad edenlerinizin mal ve mülkleri ellerinde ibka olunur. Şöyle malum oluna...» (Silahdar Mehmet Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, Yay. A. Refik, İstanbul, 1928, c. I, s. 267).

Ama, bu teklife Forgacz red cevabı verince Osmanlı orduları kaleyi kuşatmaya girişti. Kaleyi kurtarmaya gelen Montecucoli'nin Kırım, Boğdan Eflak kuvvetleri önünde yenilgiye uğraması üzerine direncini yitiren Forgacz, kuşatmanın otuz sekizinci günü teslim bayrağını çekti. Muzaffer Osmanlı serdarı yine insancıl tutumunu bırakmadı. Forgacz'ın «mal ve canımıza zarar olmaya, Tatar yüzün görmemek için ordudan geçmeyelim, bin araba verin, bize bir mektup verin ki, kal'ada ne vechile ceng eyledüğümüzü tafsil üzere musarrah olup Çasarımıza gösterevüz, biz kal'adan çıkmayınca İslam askeri girmeye, bize vafir zahire verin, yaralu olan ademlerimiz kal'ada kalup şifa buldukta selamet birle vilayetlerine yollana, kal'adan çıktığımızda bayraklarımızı açıp ve tabılhanemizi döğe döğe gidevüz», gibi tekliflerini, şöyle karşıladı: «Utanmazsanız böyle etmeğe idün. Tabılhanenizi döğün ve borularınızı çalın ve bayraklarınızı, açın Mal ve canınıza zarar ve ziyan olmaz ve sizi ordu içinden

geçirmeyelim. Ancak bir günlük zahire ve dört yüz araba virelim ve selamet ile Komran adasına isâl edelim. Ancak gedikler ve kal'a bedenleri bugün zabt olunsun» dedi (Silahdar Mehmed Ağa, ayn. eser, c. I. s. 281) ve Vezir Kaplan Mustafa Paşa teslim olan Macar ve Avusturya askerlerini Komran'a varışlarına kadar her türlü saldırılardan koruyucu önlemleri aldı.

Buna benzer başka bir örneği Viyana bozgunundan sonra devlete başkaldırarak saldırgan Avusturya ordularıyla işbirliği yapan Hıristiyan Arnavutlara gösterilen lutufta görebiliriz. Koca Halil Paşa bu asileri affetmiş, devletin atıfetini onlara vermişti. Asi Sırplar ise 200.000 kişilik bir kütle halinde Osmanlı topraklarını terketmek mecburiyetini duymuşlardı. Buna karşılık 1694'te Katolik Venediklileri kurtarıcı gibi kabul eden Mora Rumları, papasları çok değil, 10-15 yıl sonra 1712'de Şehit Ali Paşa'nın ordularını kendilerini din değiştirmeye zorlayan Venediklileri elinden kurtaran kahramanlar gibi karşılamışlardı.

İmparatorluk döneminde Osmanlı yönetimi yukarıda da belirttiğimiz gibi devletin temel düzenine ters düşmeksizin kişinin hangi dinde veya hangi milletten olursa olsun işinde, uğraşında serbestçe çalışmasına, kendi hayatını sürdürmesine büyük bir tolerans içinde müsaade etmekte idi. Bu liberal tutumun devşirme sisteminden de etkilendiği söylenebilir.

Devşirme sistemi yine belirtelim ki Osmanlılara has bir buluş değildir. Anadolu Selçuklularında, Büyük Selçuklularda, Gazneliler, Karahanlılar, Uygurlar vb. Türk devletlerinde uygulanagelmiş bir askerî önlem olarak aynı sistemi Osmanlılarda da bulmaktayız. Kapıkulu denen iktidardaki sultana veya padişaha çok yakın bağlarla bağlı bu gücü, eski Türk devletleri kendilerine boyun

eğen Türk boylarının, oymaklarının beyleri tarafından gönderilen rehine gençlerden oluştururken, Anadolu Selçuklularının Rum beyzadelerinden teşkil ettikleri bir gerçektir. Hatta Anadolu Selçuklu sultanlarının Osmanlı padişahlarının hilafına bunların din değiştirmelerine de o denli itina göstermedikleri bu devlette görülen Rum asıllı ve Hıristiyan devlet adamlarının varlığıyla bellidir. (İbn Bibi, *Selçuknâme*, Yay. M. Th. Houtsma, Leiden 1902., Eflakî Şemseddin Ahmed, *Menakıbu'l-arifin*, Yay. Tahsin Yazıcı, Ankara 1976). Osmanlılar ise belki de daha kesif bir ölçüde Hıristiyan teb'aya sahip olduklarından, gerek savaşlarda ele geçen askerliğe yararlı gençlerin, gerek devşirme yoluyla Anadolu'dan veya Rumeli'den topladıkları Hıristiyan delikanlıların müslümanlaştırılmalarını öngörmüşlerdir. Devletle özellikle halk yığınlarının vergi ödeme dışında karşılaştıkları bu olayda, Osmanlı yönetiminin iki özelliğe itina gösterdiği yine belgelerle ortadadır. Pençik ve Acemi oğlanı denilen bu çocukların ebeveynlerinin rızasını almak başta gelen ilke idi. Bu ilkeden sonra da devşirilen delikanlının fizik yapısı ve karakteri gözönünde tutulmakta idi. Devlete adanan bu çocukları aileleri teslim ederlerken, oğullarının ömür boyu sürecek bir çobanlık yerine, devlette büyük geleceklere katkıda bulunacak evladlar yetiştirmiş olmanın onuru, manevî büyük bir etkendir. Böylece Osmanlı Devleti hakimiyetini tesis ettiği Hıristiyan kitleleri mahkum topluluklar olmaktan çıkarıyor, onları devlete vergi ve tebaiyetin dışında katkıda bulunan, öteki Türk teb'ası gibi bir onur kazandırıyordu. Dediğimiz gibi devşirme oğlanı rıza ile alınıyor ve bunda titizlik gösteriliyordu Zannediyorum ki, bildiğim kadar Comte di Cigala'nın oğlu yani Osmanlı Devletinin ünlü devlet adamlarından biri olan Sinan Paşa, yakışıklılığı, güzelliği ve endamı dolayısiyle 974 (1561) Cerbe zaferi

tutsakları arasında babasıyla birlikte İstanbul'a getirildiğinde, babası fidye karşılığında özgürlüğünü sağlamışsa da oğlu için bu işlem kabul edilmemiş ve Osmanlı hizmetinde kalması öngörülmüştür. Devşirilen ve islamlaştırılıp türkleşen bu çocuklar yetiştirildikleri savaş deneyleriyle, öğrendikleri Osmanlı yasalarıyla, yeniçeri (kapıkulu) olarak, devletin temel vurucu gücü oldukları kadar, başarıları ölçüsünde yükseldikleri devlet kademelerinde en son vezir-i âzamlığa kadar çıkarlarken, kurdukları akrabalık ilişkileriyle de Osmanlı hanedanının en sadık koruyucuları oluyorlardı. Ayrıca kazandıkları ün ve iktidar ile de aileleri iftihar ediyor hatta, onların yeni dinine aile olarak da girme eğilimi yaygınlaşıyordu. Bu konuda iki örnek vermekle yetineceğim. Boşnaklardan Sokolovic ve Arnavutlardan Dukagin aileleri bu görüşün iki açık örneğidir.

KÜLTÜR ALIŞVERİŞİ

Yönetim, devletin hakları ve teb'anın devlete mutavaatı konularında incelediğimiz Osmanlı İmparatorluğunun yapısını ve hakim olduğu bölgelere getirdiği barışı böylece özetledikten sonra, bu kadar çeşitli kavim ve cema'atten oluşan bu imparatorluktaki insanların birbirlerine kültür aktarması yapmadan yüzyıllar boyunca yaşadıklarını ileri sürmek gerçekçi bir görüş değildir. Evet Sırplar, Macarlar, Rumlar, Bulgarlar, Arnavutlar, Ermeniler, Keldanîler, Süryanîler, Yezidîler, Araplar vb. sayıları büyük bir yekun tutan kavim ve topluluklar bu barış döneminde, yüzyılların sağladığı huzur ve sükûn içinde birbirlerine kültürel ögelerde etkili olmuşlardır. Sivil mimarîde olsun, dinî mimarîde olsun, yemek, ev eşyaları, kılık kıyafet, dinî ve halk müziğinde olsun ve en son da dilde olsun bu karşılıklı kültür alışverişi sürüp gitmiştir. Bugün Sırpça ve Bulgarcada hâlâ yaşamalarını sürdüren ve çoğu da ev eşyaları ile ilgili 6000'e yakın Türkçe kökenli sözcük bunun en açık delilidir. Ama şunu da belirtmekte fayda vardır ki, XVIII. yüzyılın başına kadar Osmanlı Devleti Türkçeden başka Hırvatça ve Macarcayı diplomatik dil olarak kullanmakta da beis görmemiştir. XX. yüzyılın mimarî tekniği Balkan ve Anadolu kasaba ve köylerine girmeden önce bu ülkelerdeki Türk ya da Hıristiyan köy ve kasaba evleri aynı mimarî stili sürdürmüşlerdir. Bu evler arasında tek fark birinin hanay kapısı açıldığında bir domuz sürüsünü görmek, ötekinde ise bir koyun sürüsüne tanık olmaktan ibaretti. Safranbolu evleriyle Priştine evleri arasındaki fark ancak bu kadardır. Dinî ay-

rılıklar ise Sahratullah'ta Hazret-i Ömer Cami'i ile Kamame'nin sırt sırta inşasına kadar büyük bir hoşgörü içindeydi. Öyleki Ömer Cami'inde ikindi namazını kılan Müslümanlar Kamame'deki Keşişlerin org sololarından tedirgin olmuyorlardı (Evliya Çelebi, ayn. eser, ayn. yay.) Bugün de Osmanlı Devletinin teb'asından olan kavimler arasında bazı kültürel değerlerin hangi kavme ait olduğu tartışma konusudur. Sözgelimi hayal oyununa yani karagöze Yunanlılar sahip çıktıkları gibi, ünlü Türk mutfağının da aslında Yunanlı olduğundan dem vururlar. Ama bu tabiiyet döneminde gelişen en ortak yan, müzikte olmuştur. Osmanlı sarayı hiç kuşkusuz yeni ibdalarıyla şöhretli Türk mutfağını yaratmıştır. Türk yemekleri içinde yine fethedilen ülkelerden esinlenerek meydana getirilmiş yemek çeşitleri yoktur denemez. Ancak bu mutfak, Osmanlı barışının potasında biçimlenmiş ve ün almıştır. Türk musikisi de aynı biçimde bir gelişme göstermiştir. Özellikle mürekkep makamların XVI. - XVIII. yüzyıl Boğaz, Haliç, saray ve konaklarında nasıl olgunlaştığını bilmekteyiz. Ama bunda Buhurîzade İtrî, İsmail Dede, Şevki Bey, Hacı Arif Bey vb. larının yanında birer müzikolog olarak Kantemir'i, Albert Bobovski (Ali Ufkî), Hamparsum, Tatyos hatta Bimen Şen'i unutmamıza ihtimal verilemez.

Halk müziğinin ise kitleleri etkileyen pratik okulu Osmanlı ordusudur. Anadolu'dan ve Rumeli'den toplanan Türk sipahileri yanında sefer ve çayır oyunkları olan Bulgarlar, derbentleri bekleyen Sırp, Arnavut ve Boşnak Martolosların seçkin saz, gayda, cura ustaları kendi bölgelerinin ezgilerini fetih yolları boyunca birbirlerine aktarmakta idiler. Bu kültürel alışverişi Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Sultan II. Mustafa'nın üç seferi hümâyununu tasvir eden *Nusretname* adlı eserinde zaman zaman dile getirmiştir. (yay. İsmet Parmaksızoğlu, I. ve II. ciltler, İstanbul 1962-69).

Şimdi imparatorluğun iki uzak ilinde imparatorluğun kültürel görünüşünü aksettirerek bu konuyu kapatmak istiyorum. Seçtiğim örneklerden birisi Dr. Ali Elverdî'nin «*Lemehatu içtimaiye min tarihi'l-Irak el-Hadis*» adlı eseridir (Bağdat, 1969). Ötekisi de Sandor Takats'ın «*Rajzok a torok vilagbol*» (*Türk Aleminden Çizgiler*, çev. Sadreddin Karatay, Ankara, 1958) adlı kitabıdır.

Irak toplumunu Osmanlı hakimiyeti döneminde inceleyen Ali Elverdi, kitabında bugünde Bağdat halkı için kurtuluş ve özgürlük sembolü olan Genç Osman'dan ve Azamiye meydanını süsleyen Ebu'l-hizame'den yani IV. Murad'ın ordusunda hizmet eden Kolonborno topundan itibaren imparatorluğun nice müşterek kültür yapılarını tanıtmaktadır. (bak. İsmet Parmaksızoğlu, *Türk Hakimiyeti Döneminde Bağdad Topografyası*, T. K. K. Atatürk Konferansları Dizisi). İmparatorluğun batı eyaletindeki ortak hayatı tasvir eden Takats ise bize eserinde Budin paşalarının hatıralarını, Türk - Macar Saz çalgıları ile saz şairlerini, Türk - Macar ortak âdetlerini tanıtmaktadır.

Böyle bir ortak kültürün yaratılmasında Türk halkı olduğu kadar Osmanlı ailesinin, Osmanlı yönetiminin, bu yönetimin her kesiminde görev alan teb'anın karşılıklı katkılarını hatırlamakla yetinelim. Zira örnekleme safhasına girildiğinde bunları ciltler dolusu, çoğu da birbirine benzer örnekler olarak sunmak gerekir.

Bu kültür alışverişinde Osmanlı kültürünün oluşunda tabi'i unsur olan Arap ve İran hatta başlangıçta geniş ölçüde Horasan ve Maverüannehr tali olarak da Memlûk Mısır'ı ile Altın ordu sahası kültürlerine temas etmeyi bunların birçok tarih ve bilim yazarlarınca, sözgelimi rahmetli Fuad Köprülü'nün eserlerinde (bak. *İlk Mutasavvıflar*, İkinci baskı, Ankara, 1966., «Anadolu'da İslamiyet», *Edebiyat Fakültesi Mec.* İstanbul, 1922, II. Cilt., «Bi-

zans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar» (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul, 1931. I. 165 vd.) ele alınmış olması nedeniyle değinmedik. Ama burada Osmanlı hakimiyetiyle yüzyüze gelen Rönesans kültürünün Türkiye'ye aksedişiyle acaba bir Türk rönesansı olamaz mıydı? Sorusu tartışılabilir. Bir gerçektir ki bu aşamaya Osmanlı toplumu ulaşamamıştır. Bunun nedenini Osmanlı medreselerine yüklemek de bizce hatadır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde olduğu kadar, Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırplar, Arnavutlar velhasıl bu imparatorluğu oluşturan kavimler bugün de en az yüz yıllık bağımsızlık devrelerine rağmen batının değerlerini kendi ölçülerinde kullanmakta, onu taklid etmekte ama, bu batı uygarlığına tıpkı Türk toplumu gibi, yeni atılımlar getirememektedirler.

Bunu şu maksatla söylüyorum. İddia olunuyor ki, Osmanlı yönetimi, hakimiyeti altına aldığı milletleri sömürmüştür. Hayır! Biliniyorki, daha 1593'ten itibaren Ermenilerin ve Rumların matbaaları Türkiye'de faaliyettedir. Halbuki Türk toplumuna cevap verecek matbaa 1728 yılına aydın bir vezire ve bir keşişlikten dönme Macar'a yani Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ile İbrahim Müteferrika'ya değin ekonomik ve sosyal nedenlerle girememiştir. Gerçekte de bu giriş bir özentiden öteye geçememiştir. Matbaanın Türk unsura etkinliği ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında olacaktır. Türk toplumu 1728'den daha 1850'lere kadar eserimizin ikinci bölümünde inceleyeceğimiz sosyo - ekonomik nedenlerle bu kültür aracından yararlanamayacaktır. Ama şu veya bu nedenle matbaa gibi yaygın bir eğitim aracından Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden unsurlardan Müslüman Türk unsuru yararlanamazken, Hıristiyan unsurlara bu imkân tanınmış iken, onların neden faydalanamadıkları sorusu

kendiliğinden doğmaktadır. Neden onlar da, hem de Osmanlı bandrası altında gayet güvenli olarak Napoli, Cenova, Trieste, Venedik, Marsilya, Barselona, Lile, Amsterdam ve Londra limanlarıyla hatta, Baltık denizi limanlarıyla sıkı temasta olan Rum ve Adriyatik sahili gemicilerinin temaslarına rağmen Avrupa'daki fikrî gelişme, bırakın Müslüman teb'ayı, neden öncelikle Rum teb'aya intikal etmemiştir, edememiştir. Anlaşıldığına göre, Büyük Sanayi İnkılabına kadar, bir Akdeniz imparatorluğunu oluşturan Osmanlı Devleti, teb'asına her ne dinden ve mezhepten olursa olsun sağladığı barışla verdiği huzur insanlarda böyle bir atılıma yeni ufuklar ve düzenler aramaya meydan vermeyecek bir ölçüdedir ki, İstanbul, Selanik, Beyrut gibi öteki imparatorluk şehirlerinde kurulan matbaalar dahi batının yeni kültürünü Türkiye'ye taşımak gücüne sahip olamamışlardır. Tersine İstanbul'daki ilk matbaanın, İbn Sina'nın *el-kanun fi't-tıb*'ı 1613 yılında İstanbul'da Latince olarak yayınlamasını Osmanlıların egemen kıldığı doğu kültürünün bir zaferi olarak değerlendirmemiz gerekir. (Bu yayının bir nüshası bugün Manisa İl Halk Kütüphanesinde saklanmaktadır.)

Osmanlı Türklerinin devleti kuruş yıllarından batıdaki teknik gelişmelere bigâne kalmadıklarına yukarıda temas etmiştik. Onlar özellikle İtalya'da oluşan yeni gelişmeleri bir taraftan İtalyanlarla çok sıkı temasları olan Ragüzalı ya da Rum, Slav ve Arnavut vatandaşları aracılığıyla izlemişlerdir. Onların İtalya rönesansından yararlanma istekleri Fâtih'in kişiliğinde had safhaya yükselmiştir. Hatîbzade, Hocazade, Molla Guranî, Hasan Samsunî, Hoca Hayreddin gibi Türk bilginler yanında gerek İstanbul'un fethiyle, gerek Trabzon'un alınışından sonra Amirutzes, Trapezuntius gibi Rum âlimler de Fâtih'in sarayında itibar bulmuşlardır. Bunların dışında Ciriaco d' Ancona, Vadio, G. Stefano Emiliano, Francesco Berlinghieri ve en

son da Gentile Bellini bu humanist araştırıcı ve sanatçılar arasında yer almaktadırlar.

Şu bir gerçektir ki, Fâtih devrinde Osmanlı kültürünün batı kültürü ile serbestçe temasa geldiği böylece imparatorluk idealinin bütün kavimleri, bütün kültürleri potasında eritecek bir düzeye yükselmiş olduğu kabul olunabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

İÇERİYE DÖNÜK DÖNEM

1593 - 1789

G İ R İ Ş

Türk devletlerinin tarihlerinde müstesna bir yer işgal eden Osmanlı İmparatorluğunun 624 yılı bulan ömür süresinde, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, bu devletin geçmiş yüzyıllarına bakıldığında birbiriyle bağdaştırılamayacak kadar değişen bir toplum yapısıyla karşılaşmaktayız.

Bu değişme ve Osmanlı Türk toplumunu âdeta dünyadan soyutlanarak bambaşka bir yaşama ortamına getiren ögelere temas etmeden önce Osmanlı tarihi bakımından XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyıl kavramları üzerinde durmakta fayda vardır.

Bilindiği gibi doğu ülkelerinde tarih yazarlığı ve tarih anlayışı batıda olduğu gibi soyut kavramlara, düşünce akımlarına sözgelimi, Rönesans, Reform, Endüstri İnkılabı, Fransız İhtilali vb. gibi yüzyılları içine alan kavram ve akımlara dayanmaz. Doğuda tarih kavramında hükûmdarların ya da, yeni bir istilanın, iktidar değişikliğinin dönemleri esastır. Fâtih devri, Memlûklar zamanı vb. gibi.

Onun içindir ki Osmanlı tarihinin de XVII. yüzyılını burada biz, Sultan III. Mehmed'in 1593 yılında cülûsu ile başlatmak ve 1703'te Edirne vak'ası ile Sultan II. Mustafa'nın tahttan indirilişiyle noktalamak istiyoruz. (İsmet Parmaksızoğlu, *Onyedinci Yüzyıl Rumeli Olayları ile İlgili Özel Tarihler ve Osekli İbrahim Efendi'nin Tarihçesi*, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1981).

Bu tarih anlayışının başlangıç noktası üzerinde bir hurafeye temas etmek de yerinde olur. O da 1000 hicret

yılına atfedilen hurafedir. Uydurma bir hadise dayanan bir inançla kıyametin hicretin bininci yılında kopacağı kanaatinin ortadan kalkmasiyle bir nice Osmanlı tarihçisi, eserlerinin başlangıç noktasını bininci yılın Muharrem ayının birinci gününden başlatmışlardır. Sözgelimi Katip Çelebi'nin *Fezleke-i tevârih-i âl-i Osman*'ı, Naimâ'nın ünlü tarihi bu arada anılabilir.

Osmanlı tarihi için XVIII. yüzyılı ise, yukarıda da söylediğimiz gibi, Sultan III. Ahmed'in tahta cülûsu ile Sultan III. Selim'in tahta cülûsu olan 1703 - 1789 yılları arasındaki süre olarak değerlendirmek gerekmektedir.

1789 yılı bilindiği gibi Büyük Fransız İhtilalinin patlak verdiği yıldır ve bu olay getirdiği fikirler itibariyle Osmanlı İmparatorluğunu kökten etkileyecek ve dağılmasında büyük rol oynayacaktır. Öte yandan Sultan III. Selim'in reformları ile bu imparatorluk doğulu, Türk - İslam karakterini gittikçe kaybedecek ve Avrupalı bir devlet olma çabaları içine girecektir. Yani, başka bir deyimle Türklerin atlı imparatorluklardan sonra meydana getirdikleri bu Akdeniz imparatorluğu, Sultan III. Selim ile birlikte geçmiş yüzyıllardan, Orta Asya'dan, İran'dan, Abbasî halifeliğinden, Memlûk sultanlığından süzerek yarattığı özel karakterini, gelenekçi tutumuyla koruduğu iç yapısını, dokusunu, kültürünü batı akımlarına açmakla gerçekte, bu tarihte artık tükenmiş bulunduğundan Osmanlı tarihinin XVIII. yüzyılını biz, 1789 tarihinde kapanmış olarak değerlendiriyoruz.

Bu açıklamaya göre Osmanlı Devletinin XVII. ve XVIII. yüzyılları milad takvimiyle 196 yıl, hicret takvimine göre de 203 yıl sürmüştür. Bu sürenin miladî 110 yılı XVII. yüzyıla, 86 yılı XVIII. yüzyıla aittir. Hicret takvimine göre de 115 yılı XVII. yüzyıla, 88 yılı da XVIII. yüzyıla ait bulunmaktadır.

Ortalama bu iki yüz yıllık Osmanlı Devletinin siyasî görünüşüne baktığımız zaman, Türklerin eski atılganlıklarını kaybettikleri, bir başka deyimle 1094'ten yani Haçlı seferlerinden beri süregelen Avrupalılarla mücadelede önce durduruldukları sonra da savunmaya geçme zorunda bırakıldıkları rahatlıkla izlenebilir.

Çağın başında imparatorluk en geniş sınırlarına sahip iken, Kızılelma ülküsüyle kaynaşan siyasî emeller bakımından, Keşiflerle doğan yeni ekonomik mücadele ortamında, Hind okyanusunda Cava adasına kadar açılırken, ya da kuzeyde Don kanalı projesiyle Orta Asya'ya, ünlü İpek yoluna yönelirken, XVII. yüzyılın sonunda bütün bu projeler bırakıldığı gibi, doğuda Azerbaycan, Dağıstan, Cibal hatta, Geylan üzerindeki hakimiyet hak ve ihtiraslarını bir yana bırakmış, Zagros dağlarının tabii sınırlarına çekilmiş, batıda Orta Avrupa ve Macaristan'ı boşaltarak Tuna boyuna inmiş ve böylece Avrupa ve dolayısı ile dünya politikasındaki üstünlüğünü yitirmiştir. Kuzeyde ise Kıpçak Türklüğü üzerindeki bütün yatırımlarını ve tasarılarını bırakarak Bucak'tan Astrahan'a kadar uzanan Türk illerini Slavlara terketmek gibi bir durumla karşılaşmıştır.

Yüzyıllar boyunca berkitilmiş bulunan Türk gururu XVII. yüzyılın sonunda karşılaştığı bu manzara ile âdeta şaşkınlığa uğramıştı diyebiliriz. Onun içindir ki XVIII. yüzyılın hemen hemen ilk yarısı 1739 Belgrad andlaşmasına kadar geçen dönem özellikle batıda, 1746'ya kadar da doğuda vaki olan kayıpları telafi çabalarıyla geçmiştir. Fakat, bütün bu gayretler Osmanlı Devletine o eski şanlı geçmişi tekrar kazanmak imkanını vermemiştir. Hele 1767'den sonraki yıllar batının bu kez Rus çarlığı da dahil, sağlamış olduğu ekonomik ve askerî üstünlük so-

nunda Osmanlı Devleti hem siyasî alanda, hem de askerî alanda savunmada kalmak mecburiyetine düşmüştür. Adım adım sürdürülen bu savunma en son, 1918'de Mondros limanında imzalanan ve bu devletin gerçekten sonu demek olan mütarekenâme ile kapanmıştır.

OSMANLI - TÜRK TOPLUMUNDA BÜYÜK ÇÖZÜLME

XII. yüzyıldan beri Anadolu'yu dolduran ve Osmanlı Devletinin Rumeli fütuhatıyla Meriç, Vardar ve Tuna ovalarında Rumeli'ye taşan Oğuz, Türkmen, Moğol - Tatar kısacası Türk unsuruna dayanan bu imparatorlukta Türk unsurunun rolü ne hale gelmiştir, bu iki yüzyılda? Anlayışımıza göre imparatorluğa adını veren aile ve onun çevresinde toplanan devşirme grubu, II. Murad ve Fatih devirlerinden itibaren Anadolu'nun bir ucundan Rumeli'nin bir ucuna yerleşmiş bulunan Türkleri imparatorluğu oluşturan öteki Rum, Ermeni, Keldani, Sırp, Macar vb. kavimler düzeyine indirmiş bulunmakta idi. Türklerin de öteki bağlı kavimlere göre bir ayrıcalıkları ve üstünlükleri artık kalmamıştı. Onlar da raiyet olmuşlardı. İmparatorlukta Türklere fetih yıllarında üstünlük sağlayan timar ve zeamet sistemi yani, İslamî adiyle ikta, Türkçe adıyle tüleş sistemi ekonomik ve askerî nedenlerle XVI. yüzyılın sonunda çöküntüye uğramış, bozulan timarlar mülkiyete ve saliyâneye bağlı mütesellimliklere dönüşmekle üzerlerinde yaşayan Türkler de çiftçi raiyet haline gelmişlerdi. Birçok tarihçilerin görüşlerine göre atlı ama, ateşsiz silahlarla donatılmış olan bu sipahiler, XVII. yüzyılda ateşli silahların getirdiği yeni taktiklerle ortadan kalkmışlardır. (H. İnalcık, *Ottomans and Diffusion of Firearms in Asia - War.)* Bu gelişmenin, toplumda meydana getirdiği değişikliğin etkisini kabul etmek gerekir.

Fâtih'in Osmanlı ailesini rakipsiz, âdeta kutsal hale getirmek üzere gerek Anadolu'daki, gerekse Osmanlı Dev-

leti bünyesinde Osmanlı ailesiyle birlikte sivrilen ve yükselen soylu ailelere karşı, onları sürgün etmek, vakıflarını iptal etmek, dirliklerini zabt ve ilga ya da, devşirmelere saçmak suretiyle giriştiği yıkım, sayıları gittikçe artan ve XVII. yüzyılda yeniçeri ocakları, kapıkulu altı bölük atlıları ve beş saraya, Edirne, Galata, Eski Saray, İbrahim Paşa ile Saray-ı hümâyun'da yaşayan aşağı yukarı yüz bin devşirmenin Valde Sultanından vezir-i âzamından itibaren imparatorluğun en küçük dirliğine, 3.000 akçalık kılıç timarına kadar hakim olmasıyla Türk unsur da, öteki Rum ya da Ermeni vb. reaya arasına katılmış ancak, bu vâsi imparatorluğu şimdi Roma'daki gibi patrici durumuna ulaşan bu kadar devşirme yönetmeye yetişemeyeceğinden,pleb yani, ikinci sınıf halinde Türkler, asker veren bir güç olarak yine de kullanılmışlardır.

XVII. yüzyılda imparatorluğu yönetmek üzere iktidara getirilen 62 vezir-i âzamdan sadece 9'u Türk asıllı gözükmektedir. XVIII. yüzyılda ise, devşirme sistemi çökmüş bulunduğundan, 55 sadrâzamdan 25'i çoğu Kafkasyalı köklerden 30'u da Türk asıllı yöneticilerden oluşmuştur. İşte bu evrimdir ki, Türklerin çoğunlukla yaşadığı bölgelerde imparatorluk yönetimine karşı, ekonomik nedenlerle birlikte bir sürü isyanlar çıkarmalarına yol açmıştır. Artık Osmanlı idaresi Türkler için sevimli bir yüz olmaktan çok, merkezden gönderilen vali, sancak beyi, mütesellim, muhassıl, subaşı, kadı ve nâibleriyle yabancı bir idare gibi karşılanmış ve Osmanlı deyimi, Türk halk arasında acımasız, çıkarcı, halktan uzak hatta, halka düşman memur kavramını kazanmıştır.

XVII. yüzyıldan itibaren medrese Osmanlı İmparatorluğunda bütün Müslüman unsurlar üzerinde, ruh ve fikir hayatında tam bir otorite kurmuştur. Bu otorite Türk toplumunda ancak, Atatürk inkılapları ile kesin ha-

kimiyetini kaybedecektir. Açık düşünceye, akılcılığa, İslamdaki başka inançlara sözgelimi melametî davranışlara bile kesinlikle izin vermeyen medrese zihniyeti, bu yüzyılın ortalarına doğru eğitim programlarından matematik ve benzeri dersleri çıkartarak sadece Arap dilbilgisi, edebiyat bilimi ve söz bilimlerle yetinmekle Türk ve Müslüman unsurların kafalarının da bir çerçeve içine sokulmasında öncülük etmiştir. Öyleki bu medrese zihniyeti, Kadızadeliler akımı ile zaman zaman Osmanlı divan-ı humâyununun izlediği iç politikayı da aşarak ülkede, ama, sadece Müslüman Türkler üzerinde amansız, dinî bir baskı unsuru haline gelmiştir. Serbest düşünce yanlıları Hamzavî genel tanımı altında kovalanmış ve çoğu önderleri de ölümle cezalandırılmışlardır. (A. Gölpınarlı, *Melamîlik ve Melametîler*, İstanbul, 1931., İsmet Parmaksızoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Bağnaz Akınlar*, T. T. K. Atatürk Konferansları, XVII dizi).

Timarlı sipahi sisteminin çöküşü ile imparatorluk büyük bir krizle karşılaştı. Batılı tarihçilere göre bu krizin başlangıç tarihi, 1571 İnebahtı yenilgisiyle belirlenmektedir. Türk tarihçileri ise Sokullu Mehmed Paşa'nın şehadet yılı olan 1579'u tanımaktalar ve onun ölümü ile Durakiama devri adını verdikleri ve 1699'a Karlofça andlaşmasına kadar süren dönemi ele almaktadırlar. Osmanlı toplumunu yukarıda açıkladığımız dinî baskılarla da yeni bir dünya görüşüne iteleyecek olan bu kriz, 1593-1606 Avusturya harpleriyle daha da arttı ve 1687 Mohaç yenilgisiyle en had safhaya ulaştı. Osmanlı askerî gücünün çöküşü, ekonomik politikaların da durmadan değişmesine yol açtı. Gereksiz savaşların, artan sefahatin yarattığı ihtiyacın sadece iç kaynaklardan sağlanma zorunu fiyatların gittikçe yükselmesi gibi bir sonuç getirdi. Mal fiyatlarında 5, 15 hatta 60 kat artışlar oldu. Bu durumda padişahtan başlayarak yüksek idareciler, Di-

van-ı hümâyun mensupları daha fazla gelir sağlamak için tarım alanlarına yöneldiler. Ortadan kaldırılan Osmanlı ordusuna külfetsiz asker veren timarları kapsayan topraklar mukata'aya bağlandılar. Böylece mülk sahibi olan idarî ya da askerî şeflerle o topraklarda yaşayan çiftçi köylüler arasındaki tabii bağlar koptu. Timar alanını koruyan, onun daha iyi ürün sağlaması için timardaki çiftçi kadar özen gösteren sipahinin yerini şimdi sadece kendi çıkarını düşünen bir mülk sahibi almış bulunuyordu. Bu da köylü ile şehirde yaşayan eşraf ve ayân adını alanlar arasında gittikçe gelişen sosyal bir boşluğun doğmasına neden olmuştur.

Sürekli savaşlar halka salınan vergilerle (tekâlif-i örfiye) toplumu fakirliğe doğru iterken, hazinenin para ihtiyacının, akçanın değerini düşürmek suretiyle yani, enflasyona gidilerek karşılanması mecburiyetini getirdi. Öyleki yüzyılın başında bir akçanın ihtiva ettiği gümüş miktarı, 0,55 ya da 0,63 oranında iken XVII. yüzyılın sonunda bu miktar 0,07 ve 0,08 oranına düşürülmüş oldu

Öte yandan timarların mukata'aya bağlanmasıyla eyaletlerden derlenen asker sayısında da büyük azalmalar görülmektedir. Sözgelimi Rumeli eyaletinden 1584 yıllarında 80.000 sipahi çıkarken, 1653 yılında bu eyaletin ancak 33.000 asker verdiğini tespit etmekteyiz. (Le Berov, *Le Development Economique de la Bulgarie a travers les Siècles*, Sofia, 1980).

Toprak rejiminin bozulması, çiftlik sisteminin doğması köylüyü mülk sahibine sarfmişçesine bağlarken tarım ürünlerinin, tarım üretiminin de gittikçe azalmasıyla karşılanıldı. Bu dönemde geniş alanların ekilmez olduğu, boz konulduğu görülür. 1657 - 1742 yılları arasında tarım ürünlerinde 3 - 3,5 def'a azalma görülmektedir.

Bu büyük ekonomik çöküş içte çeşitli huzursuzluklara, eşkiyalık, soygunculuk ve ayaklanmalara kaynaklık etmiştir. Türk tarihçileri bu başkaldırmaları üç kategoride incelerler. Asker ve esnaf ayaklanmaları, Celâli isyanları, valilerin başkaldırmaları olmak üzere sıralarlar.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde 1596-1610 yılları arasında görülen ve ekonomik çöküşle sıkı bağlantısı olan bu başkaldırmaların sosyal değişimle de geniş ilişkisi vardır. İmparatorluğun merkezinde özellikle kendini gösteren ahlak düşkünlüğü imparatorluğun bütün kurumlarını sarmış bulunmaktadır. Bu ahlak düşkünlüğünün başında irtişa yer alır. Paranın gittikçe değerini kaybetmesi, halkın daha fazla tüketime yönelmesi, servet sahibi olabilmek için devlet gelirlerinin kişilerin kendi çıkarlarına göre değerlendirilmesi, bir yandan hazine gelirlerini azaltırken, öte yandan devletin hem otoritesini, hem de askerî gücünü zaafa uğratmıştır. Yeniçeri ocağında meydana gelen boş kadroların sahipleri varmışcasına «Çalık esame» yoluyla bu ocağın komuta heyetlerince yağmalanması yanında, devlet memuriyetlerine atamalarda başlangıçta birer minnet ve teşekkür kavramını ifade eden bahşiş ve âidatlar, bu iki yüz yılda duyulmadık rakamlara ulaşmış, âdeta memuriyetler satılır hale gelmiştir. Hele saliyâneye bağlı eyaletler düpedüz arttıran kişi üzerinde kalmakta yani, açık artırma ile verilir görevler olmuşlardı. Bu atamalarda başlıca değer unsuru para olmakla liyakat, beceri ve yeterlilik aranmaz olmuştur. Bu da devletin iç yönetiminde, ağır şekilde yıpranmasına yol açmıştır.

Ahlakî çöküşün başka bir görünümü de sefahatte kendini gösterir. İstanbul, Haliç, Boğaziçi, Edirne ve kısmen de Bursa devlet adamlarının, zenginlerin saray, saray yavrusu, konak ve yalıları ile bezenirken Sultan III.

Murad döneminde artık had safhaya çıkan şükûfe ve bağçe merakı sonunda yeni bir eylence çığırı açılmıştı.

Şükûfe devri, Türk sanatına çok şey kazandırmıştır. Türk şiirini, Türk plastik sanatlarını sözgelimi ciltçiliği etkilemiş, şiirde, musiki de, ciltçilikte nice bediaların doğmasına yol açmıştır. Ama, öte taraftan Türk dinamizmini yok eden bir «nemelazımcılık» felsefesinin yerleşmesine, tembelliğe, çıkarcılığa da yol vermiştir. Türk toplumunda, gösterişe, erkek ve kadın kıyafetlerinde taşkınlıklara o denli kaynaklık etmiştir ki IV. Murad, II. Mustafa, I. Mahmud, I. Abdülhamit devirlerinde bu padişahlar, kıyafet nizamnameleri yayınlamak zorunda kalmışlardır. Dikkat edilirse iki yüz yıla yaygın olan bu buyruklar hükümetin önlemlerinin yetersiz kaldığını gösteren belgeler halinde günümüze gelmiştir. Hele III. Ahmet ve sevgili sadrâzamı, damadı İbrahim Paşa döneminde bu bagçe ve şükûfe merakı o denli toplumu ve üst düzeydeki Osmanlıları sarmıştı ki, daha sonra Türk tarihçileri bu döneme Lâle Devri adını koymuşlardır. Yalnız şurada yanlış bir yorumu düzeltmek gerekir. Bu sefahat kimi tarihçilerin hatta yıl göstercrek, 1718 - 1730 yıllarına özgü bir dönem değildir. Osmanlı Türklerinin yerleşik hayata geçiş dönemlerinden başlayan, çevre ortamının da el verdiği şartlar içinde gelişen, bir zevk ve sanat anlayışının, gittikçe suistimal edilerek sefahate dönüşmesiyle belki, İbrahim Paşa devrinde bir lale sovanının bin altına kadar satılışı gibi göze batan bir görüntü almasından ötürü kimi tarihçiler bu bahçe ve çiçek merakını böylece adlandırmışlardır. Çeşitli biçimlerde yorumlanan 1730 yılındaki Patrona Halil'in baş çektiği ayaklanmada her ne kadar Haliç ve Kağıthane'deki sefahat köşk ve yalıları tahrip edilmişse de, Şükûfe devri zevk ve sefahati, kimilerinin zannettikleri gibi, kapanmış değildir. Bu zevk ve eğlence anlayışı ancak, Avrupalıların yaşayışlarına uy-

gun zevk ve sefahatin gazino, tiyatro, gece klubü vb. ögelerin Türk toplumuna sızmasiyle değerini ve önemini kaybetmiştir ki, bu da II. Abdülhamit zamanında iyice kendini hissettirmektedir.

Ahlakî zaafların XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Türk gücünü yıprattığını ve onu eski inançlarından, cihana hakim olmak azminden alıkoyduğunu tarihin akışı içinde izliyebiliyoruz.

Ahlakî çöküşün bir başka görüntüsü ise, bilim kuruluşlarında taassubun, bağnazlığın gittikçe ağırlık kazanmasıyla belli olmaktadır. Esasen Moğol istilası ile İslam dünyasında kendini gösteren fatalizmin yaninda medresenin toplumda fertleri sadece âhiret için eğitme anlayışıyla yaptığı şartlandırmalar bir yana, kendi içinde de matematik bilimleri kaldırarak sadece belagat ve de sözlü bilimlere yer bırakması, Osmanlı-Türk toplumunda düşünce ortamını kökünden kısır bir döngüye sokmuştur. Medrese, eski büyük bilgilerinin yanına yeni görüşler, yorumlar, buluşlar getirecek bir tek bilgin yetiştiremediği gibi, bu imparatorluğun kuruluşunda eski ana metinlere haşiyeler yani, bir çeşit açıklamalar yapan üstadlarını da kaybetmiş, bu iki yüzyılda ancak eski metinler üzerine ta'likalar yazabilen bilginler yetiştirecek kadar zaafa uğramıştır. Bu eğitim sistemi Türk toplumunda her yeniliği derhal küfürle karalayan dar kafalı bir yobaz zümrenin doğmasına yol açmıştır. Kadızadeliler olayı ile III. Mehmed zamanından itibaren Türk toplumunda günümüze değin süregelen bağnaz görüşlerle açıklık isteyen yapıcı fikirler arasındaki mücadele kanlı olaylara kadar uzanmıştır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilimi yaymada ve eser meydana getirmede Türk medreselerinin gittikçe değerlerini kaybettikleri görülür. Gerek XVII.,

gerek XVIII. yüzyıl kaynaklarını incelediğimizde bunlarda bu iki yüzyıl için Avrupa'da beliren bilimsel düşünceden, eski Yunan bilimini kökünden sarsan büyük düşünce atılımına değil katılma, onu izleme gibi bir kıpırdanış dahi görülmez. XVII. yüzyıldan itibaren medreselerde akılcı bilimler değerini kaybetmiş, bu alanda en ilkel bilgiden yoksun olanlar en büyük medreselerin müderrisliğini ve de en yüksek ilmiye makamlarını alabilecek kadar fırsat ve değer bulmuşlardır. Bilim ve düşünce ortamında bu denli alçalmayı Koçi Bey acı bir biçimde dile getirmektedir ki, onun Sultan IV. Murad'a takdim ettiği layihadan bir bölümü günümüz diline yaklaştırarak bu içe dönüklüğün ters mantığını açıklarken cihana hakim olmak üzere yola çıkan Türklerin Sakarya boylarına kadar çekilmelerinin gerçek nedenlerini de açıklamış olacağız.

Koçi Bey şöyle demektedir 1640 yıllarında:

«Şimdi bilim yolu da kökünden alt üst olmuştur. Onların aralarında geçerli olan töreler yıkılmıştır. Eskiden bir bilim isteklisi medresede okumak istese bilginlerden birisinin desteğiyle önce ondan mahrec derslerini okuyarak yetenek ve becerisini gösterirdi. Sonra da onun verdiği sâlık üzerine müderrislerden bir başkasına öğrenci olurdu. Böyle böyle hariç ve dahilde en son da Sahn'da nice yıl geçirdikten sonra mülazim olup ruznâmçe-i humâyuna kayd olunurdu. Hatta danişmentlerin eskileri ki, muidlerdir. Herbirine bir tetimme verilip oralara kaydolmuş bulunan softalara ders verirlerdi. 1003 (1595) tarihine gelinciye kadar Sahn muidlerinin müderrislere denk bir değeri vardı... Bilim yolu pek temiz ve disiplinli idi. O nedenle içlerinde bilgisiz ve yabancı bulunmayıp ister kadı, ister müderris olsun hepsi de bilgi ve inanç bakımından olgun olup ırz ve vekar sahibi adamlar idiler.

Müderris iken bilime, kadı iken de devlet ve dine dürüstlükle hizmet edip insanlara yardımcı olurlardı... Bu yüzyılda da bilgin ile bilgisiz bir görülmeyip bilim ve sanatçılara özellik gösterilse kısa zamanda durum yine eskisi gibi olurdu. İlmi görevlere yeterli olanı getirmek gerektir» (*Koçi Bey Risalesi* Ebuzziya bas, s. 39 - 43).

Öte taraftan XVII. yüzyılda Türk bilim dünyasının en parlak şöhretlerinden olan Kâtip Çelebi de *Mizanü'l hak fi ihtiyari'l-ehak* adlı küçük risalesinde şöyle demektedir:

«Ama, nice boş kafalar Asr-ı saâdette geçerli sanılan birtakım söylentileri donmuş kalıplar gibi benimseyip aslını ve nedenini araştırmadan bilimi red ve inkâr eyleme yolunu tuttu. Felsefe bilimleri diyerek bunları küçümsemeye kalktı. Yeri göğü bilmez cahil iken bilgin geçindi. Tanrının «eve-lem yanzuru fi melekuti's semavati ve'l-ardi-yerin ve göklerin hükûmranlığının kimin elinde olduğunu görmüyorlar mı?» (el - Araf 185). uyarısı kulağına girmeyip yere ve göklere öküz nasıl bakarsa öyle bakmak gerektiğini sandı. Osmanlı Devletinde kuruluşundan Sultan Süleyman çağına gelinceye dek hikmetle şeriat bilimlerini özünde toplayan bilginler değerde idiler. Sonra Fâtih Sultan Mehmed Semaniye medreselerini yaptırarak kanun üzerine çalışsın diye vakfiyesine kaydederek Şerh-i mevakıf ve Haşiyetu tecrid derslerini öngörmüştü. Sonra gelenler bu dersler felsefedir diye kaldırıp Hidaye ve Ekmel'i okutmayı öngördüler. Ama, sadece bunlarla yetinmeyi akıl almadığından ne felsefe kaldı ne Hidaye ve Ekmel kaldı. Böylece bilim pazarı kesatlığa uğrayıp yıkılmaya yüz tuttu». (İstanbul 1306 - s. 10 - 11). İşte asıl çöküşü bu kördöngüye kaymakta, bu içe dönüşte aramak gerekmektedir.

Osmanlı - Türk toplumunda halkı eğitmek ve de İslam dinini daha insancıl temalarla yaymak üzere doğan

tarikatlar ve bu tarikatların mensuplarının kurduğu tekkelerde serbestçe düşünme ortamı bir ölçüde vardı. Genel olarak Halvetî, Melametî, Nakşbendî, Mevlevî ve Bektaşî geleneklerine bağlı ama, her tarikatte pîrlere göre birçok kollara ve dallara ayrılan bu tekkelerin, Osmanlı - Türk sanatına, musikiye, şiire, örf ve âdetlere, İslam dininin özellikle Balkan yarımadasında yayılışına büyük katkıları olmuştur. Bu iki yüzyılda Türk toplumunu fikir ve davranışlarıyla eğitmekle ün salan Abdülmecid Sivasî, Abdülahad Nurî, Aziz Mahmud Hudayî, Sun'ullah Gaybî, Neşatî Ahmed Dede, Lâlîzade Abdülbakî, Beşir Ağa, Paşmakçı zade Ali Efendi, Şehid Ali Paşa, Peçoylu Ahmed Dede, Halil Ağa, Halid-i Nakşbendî, Murad Molla, Seyyid Ebu Bekir Dede, Şeyh Galib vb. gibi düşünce ve sanat adamları Türk toplumunun üzerinde medresenin bağnaz baskısını azaltmakta yardımcı olmuşlardır. Özellikle Hamzavîlikle yani, bir çeşit doğacı düşünceden ötürü medreselilerce küfürle suçlanan, müziğe, sema denilen raksa yani sanatvari eğitime ağırlık verdikleri için Kadızadeli mollalarca töhmet altında tutulan bu tasavvuf erbabı, fikirlerinde direnmekle Türk toplumunun nefes almasını sağlamışlardır.

Medrese ile tekke erbabının çatışmaları, başlangıçta sarayın desteğiyle softaların lehine gelişti. Özellikle IV. Murad despotizmini yürütmekte bunlardan büyük destek gördü. Ancak gerçek din adamları da bu kaba ve ilkel dünya anlayışının karşısında mutasavvıflarla birleştiler Kefeli Hüseyin Efendi, Kürt Molla Mehmed Efendi, Şeyhülislam Behayî Efendi bunların kendi görüşlerini güçlendirmek için uydurma hadisler dahi ortaya atmalarını ispatlayarak onların kurmak istedikleri bağnazlık hegemonyasını çürüttüler. En sonunda Köprülü Mehmed Paşa devlet ve toplum üzerine bir karabasan gibi çöken bu yobazları hükümet zoruyla dağıtarak mensuplarını

şuraya buraya sürerek İstanbul'da sağladıkları üstünlüklerine son verdi. Ama bu ilkel ve İslamlıkla ilişkisi olmayan din anlayışı ve bağnazlık, Türk toplumunun bilgisizliğini sömüre sömüre günümüze değin yaşayışını sürdürmüştür.

Ahlakî zaaflar arasında önemli bir yer alan değerlere kıymet vermemek, kişilerin, devlet adamlarının ulemanın birbirlerini istirkap etmeleri, kıskançlıkları, çekemezliklerinin de unutulmaması gerekir. Bu gibi zaaflar kimi kez muharebe meydanlarında, düşmana karşı durulurken bile görülmüştür. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünün başlangıcı olarak kabul edilen 1683 yılındaki İkinci Viyana kuşatmasının yenilgiye dönüşmesinin nedeni olarak Serdar Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Kırım Hanı Selim Giray'ın aralarındaki kıskançlık gösterilmektedir. Yine bu gibi çekemezliklerle nice değerli devlet adamlarıyla, komutanların öldürülmelerine yol açan entrikalar bu iki yüzyıllık Osmanlı tarihini doldurmaktadır.

XVII. yüzyılda çocuk padişahların tabii olan fikrî noksanlıklarından yararlanarak iktidarı kapmak için vezirlerin birbirlerini tepelemek amacıyla devletin vurucu gücünü de zaman zaman kullanarak giriştikleri kanlı entrikaların bir sonucu, âdeta bir okul olan Enderun-i hümâyun ile Divan-ı hümâyun'dan devlet adamı yetiştirme imkânlarının da ortadan kalkması, olmuştur. Bunun sonunda Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılda devleti tutacak, kaldıracak, düzenleyecek yöneticilerden mahrum kalmıştır ki devletin çöküşünde bu kaht-ı rical'in rolü önemli olmuştur. Bütün bunlara, bu imparatorluğu kurucu, yayıcı ve koruyucu ülküdaşlığın yani, cihad ve gaza, ilâ-yi kelimetu'llah ve Kızılelma ideallerinin, bütün çıkarcılara, menfaat düşkünlerine, ahlakî zaaflarla malûl olanlara rağ-

men Türk ve Müslüman kitlede yaşamakta olduklarını halen elimizde olan hatırat kitaplarından, savaş öykülerinden, yabancı gözlemcilerin yazdıkları eserlerden izlemek mümkündür. Sözgelimi *Peçevî, Zeyl-i vaki'at, Nusretnâme,* Tanuşvarî'nin *Hadika-i Şûheda-i Serhad* vb. eserlerde Türklüğün bu asil duygularını izlemek mümkündür.

AYAKLANMALAR

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Türk toplumunun uğradığı ahlakî çözülme arasında ayaklanmalara da değinmek gerekir. Askerî güçlerin ayaklanmaları Sokullu Mehmed Paşa'nın sadaretinden başlar nice padişahların, vezirlerin başlarını yiyerek II. Mahmud'un bu ocakları kökünden yıkışı tarihine yani, 1826 yılına, Vak'a-i hayriye'ye kadar sürüp gider. Osmanlı yazarları olayların kaynağı olarak askerî kuruluşlara yabancıların katılmasıyla ananevî disiplinin bozulmasını sebep göstermekte iseler de, gelişmelerin, yönetimin başında olanların dirayetsizliklerinden, birbirlerini çekemediklerinden, ekonomik krizin baskısından, sözün kısası sosyal ve ekonomik çöküşten kaynaklandığı bellidir. XVI. yüzyıldaki ilk dalgalanmaları bir yana bırakırsak, XVII. yüzyılda kapıkullarının yani aşağı altı bölük ocaklarında toplanan askerlerin ilk başkaldırışları, 1603'te Sadaret Kaymakamı Güzelce Mahmud Paşa'nın Avurturya cephesinde bulunan sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa'yı devirmek için bunları kışkırtmasıyla başlar. Hasan Paşa İstanbul'a dolu dizgin dönerek mensup olduğu yeniçeri ocağına dayanmış ve kapıkulu süvarilerini böylece ezmiştir. Ancak bu eylem, Osmanlı vurucu gücünü oluşturan yeniçeriler ile atlı bölükler arasını da Bizans tarihinin mavileriyle yeşilleri arasındaki düşmanlığa benzer ayrılık tohumlarının ekilmesine neden olmuştur. Genç Osman'ın şehadetiyle biten ayaklanmada atlı bölükler yeniçerilerle işbirliği etmişler. Sultan I. Mustafa'nın ikinci saltanat döneminde sadareti ele ge-

çirmek isteyen Merre Hüseyin Paşa'nın ihtirasına bir kez daha âlet olmuşlardır. IV. Murad'ın ilk günlerinde gerek İstanbul, gerek İstanbul çevresindeki şehir ve kasabalar da eşkiyalık derecesine varan, evlerden kız, ergen çocuk ve kadınları kapıp kaldıracak kadar ahlak perdeleri yırtılmış bulunan bunlar, tagallüp ve edepsizlikleriyle ün saldılar. IV. Murad devlet yönetimine el koyduktan sonra onları adım adım izleyerek edepsizleri tepeledi. Ama onun sağladığı bu kanlı disiplin yine onun ölümüyle bozuldu. IV. Mehmed'in ilk günlerinde bunların kendilerinden olan Gürci Nebi çevresinde toplanıp İç-İl'den Kartal'a (İstanbul' dek yayılan ayaklanma hareketleri, yine bir yeniçeri olan Kara Murad Paşa etrafında halkalanan yeniçerilerin gücüyle bastırılabildi. Sofu Mehmed Paşa'nın sadaretindeki ayaklanmaları da yeniçerilerce önlenebilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'ya karşı Seydi Ahmed Paşa'yı sadarete getirme çabaları da sonuç vermemiştir. 1687'de Mohaç bozgunundan sonra bunların Bölükbaşı Yeğen Osman (Paşa) önderliğinde cephede başlattıkları ayaklanma yeniçeri, topçu ve cebeci ocaklarının da katılmasıyla imparatorlukta altı ayı bulan bir kaos yaratmıştır. Bu kriz İstanbul esnafının desteğiyle ancak, 1688 şubatında bastırılabilmiş ve hükümet otoritesi tekrar kurulabilmiştir. Bundan sonra kapıkulu atlılarına göz açtırılmayarak sayıları da iyice azaltılmış, devletin atlı askere olan ihtiyacının eyaletlerden deli ve serdengeçti yoluyla sağlanması tercih edilmiştir. Bunların tamamen ortadan kaldırılmaları ise Vak'a-i hayriye ile gerçekleştirilmiştir.

Yeniçeri ocağına gelince; imparatorluğun en düzenli, talimli ve disiplinli kuruluşu olan bu ocak, XVIII. yüzyılda doğu ve batı cephelerinde süren savaşlardan ötürü devşirilen acemilerin yetmemesi üzerine Kuloğlu ve Kulkarındaşı adıyla anılan manav, çıtak, ırgat, esnaf

vb. kimselerin de ocak bölüklerine alınmasıyla eski disiplinini yitirmekle tehlikeli bir kuruluş haline geldi. Bu gelişme sonunda Osmanlı tarihinde üzüntülü bir olay, bu imparatorluğun kuruluşunda şanlı bir ad yapan yeniçeri ocağına leke süren Genç Osman'ın şehadeti olayı ile I. Mustafa devrindeki tagallüpleri kendini gösterdi. IV. Murad her ne kadar aldığı sert önlemlerle ocağa eski disiplinli havasını kazandırmış, Kemankeş Kara Mustafa Paşa, bunların sayısını 46.000'den 17.000'e indirmişse de, IV. Murad'ın ölümünden sonra bu değerli vezirin Yusuf Paşa'nın entrikaları ile öldürülmesinden sonra ocak, tekrar eski azgınlığını kazanmıştır. Hezarpâre Ahmed Paşa'nın iktidarını ve Sultan İbrahim'in tahtını devirerek, IV. Mehmed'in ilk sekiz yılında devlet yönetimine kesinlikle el koyan yeniçeri ocağı, yeniçeri ağası ile altı büyük komutanından oluşan bir cunta ile Osmanlı tarihinde Ağalar Devri adıyla anılan bir iktidar oluşturmuştur. 1651'de sarayda yapılan bir iç darbe ile Kösem Valde Mahpeyker Sultan'ın ortadan kaldırılmasıyla ağaların yeniçeri ocağından güç alarak devlet yönetiminde tagallüpleri kısmen önlenmişse de, ocak gücünü sürdürmekte idi. Bu defa yine iktidar boşluğu, devlet yönetimine sarayın iç ağalarının tagallübüne fırsat verdi. Bu gibi sorumsuz kişilerin yönetime müdahaleleri iş başına gelen vezirlerin, devletin karşılaştığı iç ve dış sorunları çözmede önlem alabilme imkanını ortadan kaldırmıştı. Devlet adamlarının nüfuz ve mevki hırsları, birbirlerini çekemeyişleri, hazine açığını kapatmak için tekâlif-i örfiye denilen salmaların halkı ve üreticileri bezdirmesi, mağşuş akça sürümü yani enflasyon, had safhayı bulmuştu. İşte bu durumda yeniçeri ocağı bir kez daha ayaklandı. 1656 yılında Çınar ya da Vak'a-i vakvakiye denilen bu ayaklanma ile sarayın iç ağalarından oluşan gizli iktidar devrildi. Yeniçeri ocağının baskısı devam etmekle birlikte devlet düze-

ni bir ölçüde yoluna girdi. Şimdi ocakta sözü geçen Koca Muslihuddin Ağa ve onun damadı Kara Hasan oğlu Hüseyin Ağa idi. Bunlar, kimi vezirleri desteklemekle Sofu Mehmed Paşa'nın sipahilerin yaramazlıklarını defetmesine, Kara Murad Paşa'nın İbşir Paşa'yı uzaklaştırmasına, Köprülü Mehmed Paşa'nın kapıkulu atlılarını ezmesine yardımcı oldular. Köprülüler devrinde yeniçerilerin eski disiplinleri içinde görevlerini yaptıkları görülür. Ancak, Mohaç yenilgisinden sonra kapıkulu süvarileriyle birlikte cephede başlattıkları ayaklanma, İstanbul'da da devam etmiş ve IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinden sonra da yukarıda değindiğimiz gibi 1688 martına kadar sürmüştür.

Osmanlı tarihinin XVII. yüzyılını kapayan son olay ise Osmanlı tarihlerinde birinci Edirne vak'ası adıyla anılan ve Sultan II. Mustafa'nın hal'iyle sonuçlanan ayaklanmadır. 1703 temmuzunda padişahı avuçları içine alan ve çevresinde çoğu oğul ve akrabalarından oluşan bir çıkarcılar grubu kuran Şeyhülislam Feyzullah Efendi'yi uzaklaştırmak için Damad Moralı Hasan Paşa'nın cebeci ocağını ele alarak başlattığı ayaklanma, yeniçerilerin katılmasıyla büyüdü ve sonunda Feyzullah Efendi telef edilmekle, Sultan Mustafa da tahttan indirilmekle sonuçlandı.

XVIII. yüzyılın en büyük ayaklanmalarından biri ise, 1730 yılında patlayan ve Patrona Halil ve yandaşlarınca yürütülen ayaklanmadır. Osmanlı tarihinde Patrona isyanı diye anılan bu olay üzerinde çeşitli görüşler vardır. Hatta bazı yorumcular bu olayı, Osmanlı üst tabakasına karşı bir halk başkaldırması gibi de tanıtmak hevesindedirler. Halbuki gerçek, Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'nın iktidarına karşı girişilen kışkırtmaların sonucu, tipik ve sonuçlarıyla da öteki benzerlerinin aynı olan bir isyandır. İsyanın sonunda yine bir padişah yani III. Ah-

med tahtından olacak ve ayaklamada hedef alınan İbrahim Paşa'da öldürülecektir.

Osmanlı tarihinde bir fikre ya da yeni bir akıma dayanılarak mevcut iktidara karşı halkı isyana sevkeden ilk teşebbüs ancak, Osmanlı aydınları Avrupa fikir hayatını tanımaya başladıktan sonra ilk kez 1859'da Kuleli vak'asıyla kendini göstermiştir.

Yeniçerilerin 1730'dan sonra Sultan III. Selim'in tahttan indirilişiyle sonuçlanan Kabakçı Mustafa hareketine değin 77 yıl herhangi bir ayaklanma hareketinde bulundukları görülmez. Bu durgunluğun başlıca nedeni ocağın dışarıdan kışkırtmalara uğramaması, ağa ve komutanlarının çıkarlarına padişah ve vezirlerin göz yummaları ve ocak efradının ise askerlikten çok esnaflık, mültezimlik, tüccarlık gibi işlere yönelmelerinden olmuştur. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun başta İstanbul olmak üzere şehirleri, kasabaları ocağın bölükleri arasında parsellenmişti. Bu parseller hangi ortanın ise orada bir başka ortadan çıkar sağlamaya kalkışılırsa duruma göre kanlı arbedeler olurdu. Nitekim 1772 şubatında Tersane ocağı ile yeniçerilerin yirmibeşinci ve altmışdördüncü ortaları arasında bu yüzden Galata'da başgösteren arbede üç gün üç gece sürmüş, duruma ne sadaret kaymakamı ne de başka bir yetkili müdahale edebilmiştir.

Yüzyılın ortalarında meydana gelen iktidar boşluğundan yararlanarak kendileri arasında bir cunta teşkil eden ocak ağalarının Ken'an Paşa'nın dediğine göre «Yeniçeri mevacibi (aylıkları) üç yüz bin kuruş ile kapanırken, siz sekiz yüz bin kuruş çekmektesiniz» sözlerinden bu iktidarın Osmanlı hazinesine ne ağır bir yük olduğu anlaşılır. Yarım milyon kuruşu çaldıkları halde buna kanaat etmeyen ağalar, seksen akçaya alınan kuruşun ulufe (ma-

aş) tevzi'inde verilmeyip, bunun yerine birtakım Yahudi ve Ermeni sarraflarından Belgrad, Bosna ve Arnavutluk' tan getirtilen züyuf yani ayarı bozuk akça ile değiştirmekle bin kesede üç yüz kese açıktan menfaat sağlamayı hesapladılar. Defterdar Emir Paşa bu akçaları İstanbul esnafına dağıtarak her yüz on sekiz akçayı bir altınla değiştirmeye kalkışınca, İstanbul esnafı 1651 ağustosunda ayaklandı. Bu ayaklanma dolaylı olarak ağaların tagallübüne son verdi. İstanbul halkının ikinci defa ayaklanması ise 1678/88 yılındaki anarşi günlerine rastlar. Yeniçeri zorbalarının dükkânları yağmalamaya girişmeleriyle Yağlıkçı Emir adlı bir esnafın açtığı bayrakla kendini gösteren halk hareketi bir anda bütün İstanbul'a yayılınca, mart 1688'de zorbalar temizlenmekle hükümet nizamı kurulmuş oldu.

Bu iki yüzyılda İstanbul ve Edirne'de yeniçeri, sipahi, cebeci ve esnafın giriştikleri 13 büyük ayaklanma görülür. Bu ayaklanmalarda ekonomik faktör her olay için mevcut ise de, bunlardan sadece üçü 1651, 1656 ve 1688 ayaklanmaları tamamen ekonomik, düzensizlik, adaletsizlik faktörüne dayanmaktadır. Diğer 10 kıyam hareketi ise, temelde iktidar kavgasına, ihtirasına dayanan kışkırtmaların eseri olmuştur. Bu kıyamlar sonunda Sultan II. Osman ve İbrahim hal edilerek öldürülmüşler, Sultan I. Mustafa, IV. Mehmed, II. Mustafa ve III. Ahmed sadece hal edilmişler ve ecelleriyle ölmüşlerdir. Yine bu ayaklanmaların sonunda XVII. yüzyıl Osmanlı sarayının en büyük entrikacısı Kösem Mahpeyker Valde Sultan da hayatını kaybetmiştir. Vezir-i âzamlardan ise ocaklılara dayanarak entrika çevirenlerden Yemişçi Hasan Paşa, Derviş Paşa, Ohrili Hüseyin Paşa, Dilaver Paşa, Kara Davud Paşa, Merre Hüseyin Paşa, Gürcü Mehmed Paşa, Kemankeş Ali Paşa, Hafız Ahmed Paşa, Husrev Paşa, Topal Receb Paşa, Tabanıyassı Mehmed Paşa, Kemankeş Mustafa

Paşa, Hezarpâre Ahmed Paşa, Sofu Mehmed Paşa, Tarhoncu Ahmed Paşa, İbşir Mustafa Paşa, Siyavuş Paşa, Damad İbrahim Paşa vb. ya bu entrikalara kurban olmuşlar ya da ocaklı elinde telef edilmişlerdir.

XVII. yüzyılda Osmanlı tarihinde Celâlî genel adıyla anılan ve Anadolu'da devlet otoritesini zaman zaman hiçe indiren büyük ayaklanmalar, eşkiyalık ve soygunculuk eden zümrelerin doğuş nedenlerine yukarıda değinilmişti. Burada bunların en ünlüleri kısaca hatırlatılacaktır. Bunlardan Karayazıcı Abdülhalim Sivaş eyaletinde bir sancağın mütesellimi iken yerine bir başkasının tayini üzerine sancakbeyini öldürerek başkaldırmış, çevresine topladığı sekban ve levendlerle büyük bir güç meydana getirmişti. Sinan Paşa zade Mehmed Paşa'nın azlinden sonra iyice güçlenen Karayazıcı kendisini Urfa'da hükümdar olarak ilan etti. Ancak, Sokullu zade Hasan Paşa'nın Elbistan civarında onu sıkıştırarak 1601'de yenmesi üzerine nüfuzunu kaybetti. Celâlîler, bu kez kardeşi Deli Hasan'ı başlarına geçirmişlerdi. Deli Hasan, Hasan Paşa'yı Tokat kalesinde kuşatarak ölümüne neden olmuş, Hadım Husrev Paşa'yı da başarısızlığa uğratmakla cesaretlenmiş, Kütahya'yı yaktıktan sonra Afyon Karahisarı'na çekilmişti.

Yemişci Hasan Paşa, Avusturya seferi dolayısiyle devletin Celâlîlerle baş edemeyeceğini anlayarak Deli Hasan'ı Bosna valiliği ile yanındaki elebaşılara da sancakbeylikleri vererek devlet hizmetine aldı. Deli Hasan Anadolu'daki alışkanlıklarını Rumeli'de de sürdürmek isteyince, Tiryaki Hasan Paşa tarafından ortadan kaldırıldı. Deli Hasan'ın beylerbeyilikle Rumeli'ye geçirilmesi bu eşkiyanın türemelerindeki temel neden ve kaynakları kurutacak bir önlem olmadığından Anadolu'daki Celâlî hareketi sürüp gitti. Deli Hasan'ın yerini bu kez Tavil Ahmed

ile Saçlı aldılar. Tavil'in kardeşi Meymun da İçel'de faaliyete geçti. Tavil'in oğlu Mehmed ise Bağdat'ı eline geçirdi. Fakat Celâlîler arasında meydana getirdiği siyasî davranış ile en önemlilerden birisi Canbuladoğlu Ali Paşa' dır. Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'nın yeğeni olan Ali Paşa ile Hızır Bey, Hüseyin Paşa'nın 1605'te Van'da öldürülmesi üzerine onun otuz bin kişiyi bulan kapı kuvvetlerini ele alarak, İran ve Avusturya seferinin yarattığı boşluktan faydalanarak isyan etti. Seyfoğlu Yusuf'u yenerek Trablus - Şam ve Humus dolaylarına yayılarak istiklalini ilan etti ve yabancı devletlerle temaslara geçti. 1607'de Kuyucu Murad Paşa tarafından Belen ovasında yenilgiye uğratılan Canbuladoğlu İstanbul'a doğru kaçarken, müttefiki Dürzî emiri Fahreddin de Lübnan dağlarına çekildi.

Anadolu'da bir başka büyük Celâlî de Kalenderoğlu Pîri'dir. Devlete küsmekle başkaldıran bu Celâli Manisa, Balıkesir dolaylarında kök salmıştı. Kuyucu Murad Paşa Canbuladoğlu üzerine giderken onu Ankara sancakbeyliğine tayin ederek bir süre tecrid etmişti. Ancak, Ankara halkı kadı Vildan zade'nin teşvikiyle ve şehri yağmalar korkusuyla onu kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine Kalenderoğlu bir süre şehri kuşatmış, Murad Paşa ile Tekeli Mehmed Paşa'nın yaklaşması üzerine Bursa'ya hücum etmiş ve şehrin dış mahallelerini yakmıştı. Bunun üzerine Kalenderoğlu'ya karşı Dalgıç Mehmed Paşa ile Nakkaş Paşa gönderildi ise de, Ahmed Paşa Gönen'de Celâlilere yenildi ve çarpışmada öldü. Kalenderoğlu Manisa ve Aydın köylerini vurduktan sonra doğuya çekilmeye başladı. Maksadı İran'a iltica etmekti. Bu sırada Murad Paşa'nın İstanbul'a bir hazine göndermekte olduğunu haber alan Kalenderoğlu bu hazineyi vurmak hevesine kapılarak Murad Paşa üzerine yürüdü. Göksun boğazında vukubulan savaşta yenilince Bayburd'a kaçtı, oradan da İran'a iltica etti. Öteki Celâlîlerden Tavil'in kardeşi Meymun da

sıkıştırılarak İran'a iltica zorunda bırakıldı. Bundan başka Murad Paşa Konya'da Saracoğlu Ahmed Bey, Silifke'de Cemşid, Adana'da Musli Çavuş, Trabzon'da Murad Hanlılar, Beyşehir'de Emir Şahi, Aydın'da Yusuf Paşa'yı ortadan kaldırdı. Bu celâlî reislerinden başka Anadolu'da 1000 - 10.000 arasında değişen çetelerle de Murad Paşa ayrıca meşgul olmuştur. Kara Said, Deli Hüseyin, İğdişli Mustafa, Sarhoş Halil, İsa oğlanı, Küçük Hızır, Kara Süleyman, Çınaroğlu, Sarı Nebi, Gün uğrısı bunların en ünlüleridir. Kuyucu Murad Paşa, bu büyük temizlik harekâtında bunlardan Zülfikar Paşa, Tekeli Mehmed Paşa ve Türkçebilmez Hüseyin Paşa'yı affetmiştir.

Murad Paşa'nın bu icraatıyla sağlanan sükun uzun sürmedi. IV. Murad'ın iktidarı eline alarak İstanbul'dan başlayan temizleme faaliyetlerine kadar Anadolu'da eşkiyalık yeniden gelişti. Ancak, IV. Murad'ın sıkı önlemleriyle Balıkesir'de Cennetoğlu ile İlyas Paşa, Bozkır'da Dereli Halil, Seydişehir'de Deli İlahî vb. leri tepelenerek Anadolu'da geçici bir huzur devri yeniden sağlandı. Ne var ki, baskı ile sağlanan bu huzur asayişsizliğin kökünde yatan ekonomik, idarî, hatta dinî nedenler ortadan kaldırılmadığından merkezî idarede zaaf yeniden başgösterince Anadolu'da da eşkiyalık idarî zaafın ölçüsüne göre yayılıp çoğalmıştır.

Sultan İbrahim'in hal ve katlinden sonra tahta çocuk yaşta oturtulan IV. Mehmed'in saltanatının ilk on yılında iktidarı fiilen ele geçiren Kösem Valde Sultan ve ocak ağaları ya da Turhan Sultan'la iç ağaları ve de aciz vezir-i âzamlar menfaatleri için Anadolu'daki eşkiyalık hareketlerine göz yummuşlar ve âdeta onları teşvik etmişlerdir. Bunlara, bu dönemde merkezî idareyi ve verilen emirleri dinlemeyen valileri de katmak gerekir.

Bu devirde görülen eşkiyaların önde gelenlerinden Kara Haydaroğlu Mehmed, eşkiya olan babasının öcünü al-

mak için genç yaşta eşkiyalığa atıldı ve yıllarca batı Anadolu'yu kasıp kavurdu. İbşir Paşa, Söğüt yöresinde bu eşkiya derneğini basıp dağıttı ise de, Kara Haydaroğlu'nu ele geçiremedi. Bundan sonra eşkiyalar Afyon'u basıp yağmaladılar. Küçük Çavuş Ahmed Paşa Sandıklı civarında eşkiyanın baskınına uğrayarak öldürüldü. Kara Haydaroğlu'nu ancak Isparta mütesellimi Abaza Hasan Ağa, 1648'de Isparta'da baskına uğratarak yakaladı. Bu ünlü eşkiya İstanbul'da Parmakkapı'da asılmak suretiyle cezasını buldu. Ne var ki, yukarıda belirtilen tedbirler alınmadığından onun yerini Katırcıoğlu Mehmed adlı bir Türkmen aldı. Sipahilerin önde gelenlerinden olup, Gürcü Mehmed Paşa'nın akrabalarından Gürcü Abdünnebi, Sofu Mehmed Paşa'nın sadareti zamanında sipahilerin yeniçerilerin desteği ile tepelenmeleri üzerine ocak gayreti, Safed iltizamından dolayı kaybettiği parasının hazinece kendisine ödenmemesi ve de Valde Kösem Sultan'ın el altından desteklemesi sonunda Anadolu'daki sipahileri başına toplayıp İstanbul üzerine yürüdü. Katırcıoğlu da kendine katıldı. Kartal civarında hükümet yanlısı kuvvetlerle karşılaşan Gürcü Nebi kuvvetleri daha sonra dağıldı ve eşkiyalığa başladı. Gürcü Nebi ise Karapınar'da yakalanarak öldürüldü. Katırcıoğlu'na gelince, Gürcü Nebi'den ayrıldıktan sonra Seydişehir ve Beyşehir'ini soyarken Topal Mehmed Paşa tarafından bozguna uğratıldı. Az sonra da dağlarda dolaşmaktan bıkarak hükümete dehalet etti. Vezir-i âzam Kara Murad Paşa'nın aracılığı ile afvolunarak Beyşehir sancakbeyi oldu. Kandiye önünde 1668'de şehid düşünceye kadar Karaman ve Anadolu beylerbeyi olarak devlete sadıkane hizmet etti.

Anadolu'daki valilerin serkeşlikleri ise daha Genç Osman zamanından başlar. Padişahın yeniçerilere karşı soğuk tutumu Anadolu'daki bazı valilerin bundan cesaret alarak yeniçerileri telef etmelerine yol açtı. Erzurum va-

lisi Abaza Mehmed Paşa ile Trablus - Şam valisi Seyfoğlu Yusuf Paşa bunların önünde gelir. Sultan Osman'ın yeniçeriler elinde katledilmesi, bu iki valinin merkezden kopmaları için bir vesile oldu. Abaza Mehmed Paşa'nın Sultan Osman'ın kanı davasıyla başlayan bu isyan hareketinde devşirmelerle Anadolu Türkleri arasındaki Fâtih devrinden beri devam eden devlete hakimiyet çekişmelerinin tesiri de büyüktür. Nitekim Abaza Mehmed Paşa kısa bir süre içinde Ankara'ya kadar Anadolu'ya Türkmenlerin desteği ile hakim olmuş ve bu saha içinde ele geçirdiği yeniçeri, cebeci, topçu, acemi oğlanlarını aman vermeden tepelemiştir. Öyleki Abaza Mehmed Paşa'ya karşı Çerkes Mehmed Paşa serdarlığında yola çıkan orduya yeniçeri kethüdası, «bu sefer yeniçerinindir» diyerek çok sayıda yeniçerinin katılmasını sağlarken, Kayseri ve Sivas yörelerindeki Türkmenler de Abaza ile birleşmişlerdi. Ancak, Abaza Mehmed Paşa'nın bunlara yanlış davranması sonunda Türkmenler ondan ayrıldıkları gibi, Sivas beylerbeyi Tayyar Mehmed Paşa ile Murtaza Paşa'nın da ondan ayrılmaları üzerine Abaza yenilgiye uğradı, kaçarak Erzurum kalesine kapandı. Kış yaklaşmış olduğundan Abaza, 1624 ekiminde afva uğrayarak yine Erzurum valiliğinde bırakıldı. Ancak, 1627'de Abaza Mehmed Paşa'nın ikinci defa başkaldırdığı görülür. Efendisi Halil Paşa'ya rağmen İran seferine katılmamak için yine yeniçerileri ileri sürerek diretmiş ve Erzurum önündeki kuvvetlere baskın yaparak Dişlenk Hüseyin Paşa'nın ölümü sonunda Osmanlı kuvvetlerini dağıtmış, yakaladığı yeniçerileri ve Bostan Paşa'dan maada bütün paşaları öldürtmüştü. Bundan sonra İran şahına müracaat ederek Erzurum'u teslime karar vermişti. Bunun üzerine Husrev Paşa Erzurum'u kuşattı ve Osmanlı hükümetine dehalet edenleri afveylemeye, mansıplar vermeye başlayınca, Abaza kuvvetleri çözüldü. En sonunda Abaza Mehmed

Paşa da dehalet zorunda kaldı. Böylece 1622'den beri bir problem olan Abaza Mehmed Paşa 1628'de Bosna valiliğine tayin edilmekle dava kapandı. 1634'te Sultan İbrahim'in ilk yıllarında sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile serhad valilerinin yetkileri konusunda çatışan Erzurum valisi Nasuh Paşa zade Hüseyin Paşa, merkezden verilen emirleri dinlemeyerek ve Sivas valisi Kör Hazinedar İbrahim Paşa'yı telef ederek, İstanbul'dan gizlice aldığı teşvik mektuplarına da güvenerek payitahta doğru yürümüştü. Üsküdar'a kadar ilerledi ise de beklediği desteği bulamayınca, ordusunu bırakarak bir gece kayıkla Rumeli tarafına geçti. Ancak, Ruscuk'ta yakalanarak öldürüldü. Yine Sultan İbrahim devrinde merkezî idarenin keyfî isteklerine karşı yok yere başkaldıran valilerden biri de Sivas valisi Varvar Ali Paşa'dır. 1647'de kendisinden «padişaha bayram harçlığı» diye istenen 30.000 kuruşu halka zulmetmem diyerek göndermemesi, güzelliğiyle ün yapmış bulunan İbşir Mustafa Paşa'nın karısının da sarayın ısrarına rağmen «ben kodoş değilim, Müslümanın nikahlı karısını kimseye peşkeş çekemem» diye red etmesi üzerine valilikten alınınca ayaklandı. Bu isyanı bastırmaya Sivas valiliğine tayin edilen İbşir Mustafa Paşa memur oldu ve garip bir tecelli olarak Varvar Ali Paşa Tokat civarında onun baskınına uğrayarak öldürüldü.

IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında idarede başgösteren anarşi sonunda Yeni-il voyvodası Abaza Hasan Ağa'nın yok yere ayaklanması görülür. Ocak ağalarının nüfuzuyla görevinden edilen Hasan Ağa, İstanbul'a kadar gelmiş, hakkının teslim edilmesini istemişse de bu haklı isteği red edilmiş, hatta, «buradan kalkıp gitsin de isterse Anadolu'yu ateşe versin» gibi gayri ciddî bir cevapla karşılaşınca, Sadrâzam Melek Ahmed Paşa'ya «günahı boynunuza» diyerek Anadolu'ya geçmiş ve İzmit'

ten itibaren de eşkiyalığa başlamıştı. Daha sonra Bolu dolaylarında dolaşan Köleoğlu ve İbşir Paşa'yla birleşerek Anadolu'nun ortasında büyük bir isyanın patlamasına yol açtı. Merkezdeki ocak ağalarına başkaldıran bu asiler onların Anadolu'daki adamlarını temizlemekle işe giriştiler. Ocak ağalarından Bektaş Ağa'ya gönderilen at ve deve katarları ile otuz bin kuruş parayı gaspettikleri gibi, yine onların adamlarından Ankara sancakbeyi Abdullah Bey'i öldürttüler. Üzerlerine serdar tayin edilen Katırcıoğlu'nu da bozguna uğrattılar. Bu isyan ancak, Siyavuş Paşa'nın sadaretinde ocak ağalarının iktidardan uzaklaştırılmaları sonunda İbşir Mustafa Paşa'ya Halep eyaleti, Abaza - Hasan - Ağa'ya Türkmen ağalığı, Topal Mehmed Paşa'ya Karaman beylerbeyiliği, Hasan Ağa'ya da Bozulus voyvodalığı verilmek suretiyle 1651 yılı sonlarına doğru bastırılabilmiştir. Ancak, İbşir Paşa'nın adamlarını koruduğu gibi, zulümden hoşlanan bir vezir olan Seydi Ahmed Paşa'yla da işbirliğini devam ettiren Abaza Hasan Ağa'yı tatmin için bir yıl sonra vezirlikle Diyarbakır valiliği verildi. Daha sonra 1657'de Halep valiliğine getirildi. Bu sırada Köprülü Mehmed Paşa sadarete getirilmişti. Yeni sadrâzamın önce hükümet merkezinde sıkı bir disiplin tesis ettikten sonra vilayetlerin durumunu ıslaha kalkışması, eşkiyalıktan gelen idarecileri ve kendilerinden kuşku duyan sipahileri tedirgin etmiş, bunlar yavaş yavaş Abaza Hasan Paşa etrafında toplanmaya başlamışlardı. Bu gelişmeden cesaret alan Abaza Hasan Paşa, Köprülü'nün, eski maceralarından ötürü kendisini de tedip edeceğini hesap ederek, onun Yanova veya Erdel seferinde bulunmasından istifade ile başkaldırdı. Çevresine toplanan on beşten fazla vezir, sancakbeyi, beylerbeyi ve voyvoda ile bir anda Anadolu'ya hakim oldu. Bursa sancakbeyi Sarı Ken'an Paşa'nın da ona katılmasiyle ayaklanma İstanbul kapılarına dayandı. Ancak, IV. Meh-

med'in Köprülü iktidarına güvenmesi sonunda, Köprülü' nün ve Murtaza Paşa'nın aldığı, asi birlikleri özendirme ve kandırma biçimindeki önlemler sonunda bu ayaklanma umulduğundan da kansız bir şekilde sadece Hasan Paşa ile otuz kadar kendisine katılan paşanın tepelenmesiyle 16 Şubat 1659 gecesi bastırılmış oldu. Yine bu yüzyılda Şam'da başgösteren Yerli kulu ayaklanması ile Antalya'da ortaya çıkan Körbey isyanı da 1659'da bastırıldı. Bundan sonra İsmail Paşa Anadolu müfettişliğine getirildi. O da Anadolu'da ne kadar levend, sekban ve saruca ile bunlara yardakçı, taslakçı ile suhte seyyid geçinen sahteleri temizledi. Böylece yüzyılın başından beri merkezî idarenin zaafı ile süregelen asayişsizlik bir dereceye kadar önlendi. Köprülü Mehmed Paşa, eşkiya ile işbirliği etmemiş olan dirlik sahipleri ile çift bozan çiftçileri topraklarına iade etmekle bozulan timar sistemini yeniden canlandırmaya çalıştı. Sadece Valde Sultan haslarından olup, paşmaklık denilen sancaklara dokunmadı. Bütün bu önlemler, İsmail Paşa'nın bir taraftan ayaklanmalara katılanları temizlemesi, öte yandan da 80.000'i bulan tüfek toplamasıyla Anadolu'da sükun yeniden tesis edilebildi. Öyleki yüzyılın sonunda devlet dört cephede savaşa tutuştuğu halde Anadolu'da daha önceki yıllarda görüldüğü gibi büyük ayaklamalar vaki olmadı. Hatta 1699'da Karlofça andlaşmasının imzalanmasından sonra Anadolu'da dolaşan konar - göçer Türkmenlerin Rakka eyaletinde iskânlarına geçildi. Bu iskân siyasetinin iki amacı bulunmakta idi. Güneyden, badiyeden kuzeye çıkma istidadı gösteren Aneze aşiretlerine karşı Güney Anadolu Türklüğünü koruyacak bir hat çizmek ve de Anadolu' da tekasüf ederek huzursuzluğa yol açan, ayaklanmalara da sağlam ve dinç kuvvet veren bu Türkmenleri bir bölgede toplamaktı.

İDARE VE İDARE EDENLER.

Osmanlı İmparatorluğunun XVII. yüzyılda geçirdiği büyük krizde ananevî doğu - batı ticaret yollarının dışında bırakılarak bir çeşit soyutlaştırılması, kuruluşundan beri dayandığı toprak rejiminin bozulması (Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara 1978), alışılagelmiş savaş sonu gelirlerinin yani ganimetin azalması, halkın ve devlet memurlarının merkezî idareye güven duymamaları, kişi çıkarlarının ön plana alınmasıyla kanun ve emirlerin uygulanmaması gibi nedenler yanında idare ve idarecilerin de büyük tesiri olmuştur. Bu iki yüzyılda imparatorluğun başına geçen hükümdarlar, III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603 - 1617), I. Mustafa (1618'de üç ay, 1622 Mayıs - Eylül 1623), II. Osman (1618 - 1622), IV. Murad (1623 - 1640), İbrahim (1640 - 1648), IV. Mehmed (1648 - 1687), II. Süleyman (1687 - 1691), II. Ahmed (1691 - 1695), II. Mustafa (1695 - 1703), III. Ahmed (1703 - 1730), I. Mahmud (1730 - 1754), III. Osman (1754 - 1757), III. Mustafa (1757 - 1774), I. Abdülhamid (1774 - 1789)'tir.

Osmanlı Devletinin bu iki yüzyıl içinde garip bir tecellisini de burada işaret etmek gerekir. XVII. yüzyılda bu devletin yönetimini üstlenen hükümdarlar tahta çıktıklarında 7-14 yaşında çocuklar olmuşlardır. Devlet törelerine göre hükümdarın hem din, hem de geleneklerden aldığı yetkilerin böyle çocuk yaşta hükümdarlara teslim edilmesi, annelerinin, müsahip ve nedimlerin, saray mensuplarının işlere, çıkar, bilgi ve anlayışlarına göre karış-

malarına, yasaların kişi çıkarlarına göre yorumlanmasına yol açmıştır. Bu çocuk padişahlar daha eğitilmeden, herhangi bir görgü ve deneyden yoksun olarak koskocaman bir imparatorluğun yönetimini ellerine aldıklarından, imparatorluğun XVII. yüzyılı büyük çalkantılar içinde geçmiştir. XVIII. yüzyıl ise bunun tersine hayatlarının hemen hemen yarısını kafes'te geçiren veliahdların padişah oldukları görülür. Bunlardan III. Ahmed 15 yılını, II. Mahmud 27 yılını, III. Osman 52 yılını, III. Mustafa 27 yılını ve nihayet I. Abdülhamit 45 yılını kafes'te yani sarayın içinde dahi dolaşabileceği yerler ve görüşebileceği kişiler sınırlandırılmış bir yaşayıştan sonra padişah olmuşlardır. Bu sınırlanmış sürede değil dünya politikasını izlemek, kendi devletlerinin iç gelişmelerinden bile habersiz hükümdarlar olmanın ıztırabını III. Ahmed'in dışında hepsi çekmişlerdir. Osmanlı tarihinde kendini gösteren bu garip tecelli, bu devletin gerileyip çöküşünde de ayrı bir amildir. Gerek çocuk, gerekte yaşlı hükümdarların bu halleri er meydanlarında, eyalet valiliklerinde askerî ve yönetim tecrübeleri geçiren, iş başında eğitilen yücelme dönemi şehzadelerinin olgunluklarıyla tam bir tezad teşkil eder. Bu on beş hükümdar arasında III. Mehmed, istemeye istemeye Haçova seferine, II. Osman, kendi ısrariyle Hotin seferine, IV. Murad, Revan ve Bağdat seferine, II. Mustafa da üç yıl bir biri üstüne Macaristan seferine katılmışlardır.

Ötekiler ise, bir kısmı özellikle orta Avrupa, hakimiyeti mücadelesinde ordu-yu hümâyunu Belgrad, İsakçı ya da Tırhala konaklarından cepheye uğurladıktan sonra avlanmaya çıkmakta idiler. XVIII. yüzyıldaki hükümdarlar ise İstanbul ve çevresinden ayrılamayacak kadar soy bakımından yorgun bulunuyorlar, atalarının şanlı hikâyeleriyle öğünmekle ve de Türk toplumunu bu hikâyelerle beslemek ve avundurmakla yetiniyorlardı.

Bu hükümdarların Osmanlı devlet teşkilatı ve idaresi üzerindeki rolleri devletin temel kanunlarına göre çok etkin idi. Devletin mutlak hakimi bulunan hükümdarlar, karakterleri, yetiştirilme tarzları ve kabiliyetleriyle Osmanlı İmparatorluğunun hasseten iç işlerinde ters tesirlerde bulunmuşlardır. Çağın başında Sultan III. Mehmed, sancaktan Osmanlı tahtına geçen son hükümdardır. Ondan sonrakiler kafes denilen saraydaki kapalı dairede yetişmişlerdir. Öyle olduğu halde III. Mehmed zayıf iradeli, çevresinin, özellikle annesi Safiye Sultan'ın tesiri altında kalmıştır. Safdil bir hükümdar olmakla, çevresinin telkinleri sonucu verdiği emirleri geri almaktan çekinmezdi. Haçova meydan muharebesinde gereksiz yere Sadrâzam Damad İbrahim Paşa'yı azlederek Ciğala zade Sinan Paşa'yı onun «zaferi ben kazandım» iddiası üzerine tayini ve kırk gün sonra Valde Sultan'ın mektubu üzerine tekrar İbrahim Paşa'yı sadarete getirmesi buna güzel bir örnektir. Aynı zamanda vehimli olan bu padişahın 16 yaşındaki büyük oğlu Şehzade Mahmud'u öldürtmesi de buna bir delildir. Adlî mahlasiyle şiirleri bulunan III. Mehmed, mutekid olup, Hazreti Peygamberin adı anıldıkça ayağa kalkmayı itiyad edinmişti. Çok terbiyeli, sakin, vakarlı ve vehimli olan bu hükümdar devrinde babası III. Murad zamanında başlayan sorumsuz kimselerin devlet işlerine müdahaleleri daha da artmıştır.

XVII. yüzyılın ikinci padişahı I. Ahmed'tir. On dört yaşında hükümdar olup, yirmi sekiz yaşında ölen bu padişah da kendi başına iş görecek bir karakterde olmadığından, çevresindekilerin tesiri altında saltanatını sürdürmüştür. Öğretmeni Mustafa Efendi, yakınlarından Derviş Paşa bunların en sözü geçenleridir. Zamanı Avusturya ve İran savaşları, Celâlî isyanları içinde geçmiştir. Çok dindar bir şahsiyeti olmakla zamanında tarikat şeyhleri başta Aziz Mahmud Hüdayî Efendi olmak üzere sarayda bü-

yük bir nüfuza sahip idiler. Kadem-i Peygamberi'nin bulunması ve törenlerle İstanbul'a getirilmesi, Kâbe'nin, Mescid-i aksa ve Harem-i Şerif'in onarımları ile İstanbul'da kendi adını taşıyan Türk mimarisinin şaheserlerinden olan camii (Mosquée bleu) hep bu dinî duyguların eseri olmuştur. Celâlilere karşı yaptığı Bursa seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca bir de Edirne gezisi vardır. Ancak, tarihçiler onun vefasız olduğunu söylerler ve buna örnek olarak da Lala Mehmed Paşa'ya takındığı tavrı gösterirler. Tahta çıktığı zaman Osmanlı hanedanında an'ane halini alan kardeşleri öldürme davranışında, babası III. Mehmed'in yaptıkları henüz unutulmadığından ve de ulemanın, özellikle Yahya Efendi'nin tesiriyle bulunmadı.

Sultan I. Mustafa, III. Mehmed'in oğludur. Sultan I. Ahmed'in şehzadelerinin pek küçük olması dolayısiyle töreye göre padişah olmaya hakkı olmadığı halde ulemanın, Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin baskısı sonunda Kaymakam Sofu Mehmed Paşa'nın kabul etmesi üzerine tahta çıkarılmıştır. Ancak, uzun hapislik yılları ve öldürülme korkuları içinde aklî dengesini yitirmiş bulunan Mustafa'nın ilk saltanatı 1618 yılında üç aydan birkaç gün fazla sürdü. Ne var ki, yerini alan yeğeni II. Osman (Genç)'in imparatorluğu tutan kuvvet dengelerine kayıtsız hareketleri sonunda büyük bir ayaklanma ile tahttan indirilmesi üzerine isyanı kışkırtan eniştesi Davud Paşa'nın desteği ile ve zorbaların zoruyla mayıs 1622'de ikinci def'a padişah oldu. Onun tahta çıkışı ve yeğeni Genç Osman'ın öldürülüşü sadece İstanbul'da değil, vilayetlerde de geniş akisler yaptı. Halk, yeniçeri zorbalarına, Sultan Osman hadisesinden dolayı cephe aldı. Ayıntab'ta (Gaziantep), Erzurum'da, Bağdat'ta yeniçerilere karşı sert akisler görüldü. Özellikle de Erzurum'da Abaza Mehmed Paşa'nın yeniçerilere karşı giriştiği tepeleme hareketi bü-

yük bir heyecan yarattı. Bu gelişme üzerine İstanbul'da bir yandan askerler, bir yandan ulema durmadan kazan kaynattılar. Genç Osman'ın katilleri olan Davud Paşa, yeniçeri ağası Derviş Ağa, sübaşı Kilindir uğrusu öldürüldükleri gibi, yerlerini alanları da hiçbir taraf kabul etmiyor, durmadan yeni isimler ileri sürerek bir kargaşa çıkarıyorlardı. Esasen aklından noksanı bulunan Mustafa, bu kargaşa arasında yönetime hakim olacak durumda değildi. Nihayet ilmiye ileri gelenlerinin baskısı ile eylül 1623'de Mustafa tahttan indirilerek tekrar mahpesine gönderildi.

XVII. yüzyılın dikkati günümüze değin çeken şiir, menkıbe, tiyatro vb. söz sanatlarında hakkında çeşitli eserler yazılan Genç Osman, Sultan I. Ahmed'in yedi oğlundan en büyüğüdür. Osmanlı İmparatorluğunun kaderine el koyduğu zaman on dört yaşında idi. İyi niyetle işe sarıldı ve büyük dedesi III. Murad'tan itibaren açıkça kendini gösteren, yönetimdeki za'fı gidermek için tedbirler almaya çalıştı. Ne var ki, bu tecrübesiz gence yol gösterecek ve yardım edecek adamlardan mahrumdu. Öğretmeni Ömer Efendi'nin ve annesi Mahfiruz Sultan'ın tesiri altında idi. Kızlar ağası Mustafa Ağa da bir başka etken olarak Genç Osman'ı tesir altında tutuyordu. Babasının ölümünden sonra tahta çıkmak sarih hakkına rağmen, akılca zayıf amcasının tahta çıkarılışında ses çıkarmayan yeniçerilere karşı içinde bir burukluk, buna ön ayak olan Sadaret kaymakamı Sofu Mehmed Paşa ile Şeyhülislama da kin tutmuştu. Nitekim padişah olur olmaz Mehmed Paşa'yı işten uzaklaştırmış, Şeyhülislamın da yetkilerini iyice kısmıştı. Hasisliği ve paraya düşkünlüğü ise onun acı akibetini hazırlamakta başlıca rol oynamıştır. Nitekim İstanköylü Ali Paşa onu bu huyundan yakaladı ve Kızlar ağası Mustafa Ağa'yı bu yolla devre dışı bırakarak Mısır'a sürdürdü. Yaradılışı icabı hırçın olması ve acelecili-

ği de hasisliğine eklenince tasarladığı icraat ve ıslahat işlerini yapmakta, planlarını gerçekleştirmede tek desteği olan yeniçerileri kaybettiği gibi, onları karşısına aldı. Bu durumda öğretmeni Ömer Efendi ile Kızlar ağası Süleyman Ağa'nın yeniçerilere karşı Şam ve Mısır cündîlerine dayanarak yeniçeri gücünü ezme tasarılarını gerçekleştirmek umudu ile hacca gitmek perdesi altında yeni bir hevese kapıldı. Sadrâzam Dilaver Paşa yukarıda anılanların baskısı altında bu plana karşı koyamadığı gibi, kaynatası Şeyhülislam Yahya Efendi ile devrin en nüfuzlu şeyhlerinden olan Aziz Mahmud Efendi de bu uygunsuz düşünceyi önleyemediler. Yeniçeriler ise, bu fikir padişahın bizden yüz çevirmesinden ötürüdür. Başka türlü değildir. Serhadd-i İslamiye'yi tehlikeye koyup gitmesi hatalıdır. Bunu önlememiz gerekir diyerek fiilen onu durdurmaya kalkışmalarıyle Genç Osman, Osmanlı tarihinde «hâile-i Osmaniye» diye anılan acı akıbete uğradı.

9 Eylül 1623'te on bir buçuk yaşında padişah olan IV. Murad, XVII. yüzyıl tarihinde olduğu kadar, bütün Osmanlı tarihinde de ayrı bir yer işgal etmektedir. Tahta çıkışından 18 Mayıs 1632'de Sadrâzam Receb Paşa'nın öldürülerek zorbaların tedibine kadar geçen on yıllık saltanat döneminde annesi Kösem Sultan ve iş başına gelen vezirlerin vesayeti altında iken onun kendini yetiştirdiği vak'aların akışından anlaşılmaktadır. Hüsamzade Abdurrahman Efendi, Hacı Süleyman ve Sarı Solak'tan kemankeşliği, Cündî Halil Paşa'dan da ata binmeyi ve cirid oynamayı öğrenen IV. Murad, yaradılışından gelen merakla, tebdil gezerek bu dönemde kimlerin ne yaptıklarını ve yetkilerini ne ölçüde çıkarları için kullandıklarını öğrenmiş, böylece kendini mutlak iktidarına hazırlamıştı. Tahta çıktığından bu mayıs ayına kadar geçen yıllardan zorbaların, sipahilerin, onlara yardakçılık eden yeniçerilerin çeşitli davranışlarına, içerden annesi Kösem

Sultan'ın, Kızlar ağası Mustafa Ağa'nın aracılığı ile müdahalelerine tahammül etmişti. Ama bu tahammül ve temkinlilik onda korkunç bir gazabın ve bitmez tükenmez bir kan dökücülüğün şekillenmesine hizmet etti. IV. Murad devletin idaresini ele almaya yöneldiği safhada karşısında annesini buldu. Kösem Valde oğlunda gördüğü bu temayülden ürkerek, onu eylenceye, zevk ve safaya sevk etmeye kalkıştı. Gerçi bu gelişme de onu tesiri altına almış, içkiye düşkün, safahate meyilli bir hükümdar haline getirmişse de iradesi, hafızasının kuvveti ve azmi onu büyük hükümdarlar arasında sayılmasına yetmiştir. Topal Recep Paşa kendini en güçlü gördüğü bir anda, bizzat IV. Murad tarafından tepelenince, İstanbul' daki zorbalar önce bir şaşkınlık geçirdiler. Padişah 9 haziranda Yalı köşkünde yaptığı ayak divanı ile bütün askerî zümrelerin elebaşılarına kendisine itaat yemini ettirdi. Bunun arkasından da önce İstanbul'dan başlayarak bütün Anadolu'da da korkunç bir takibe girişti. Emrine karşı durmak isteyenlerin tümünü en küçük bahanelerle ortadan kaldırdı. Tütün ve içki yasakları ile korkunç derecelere varan bu baskı rejimi ile filhakika yıllardan beri süregelen asayişsizlik, eşkiyalık ve zorbalık onun saltanatının ikinci döneminde sinmiş bulunuyordu. Halkı böyle bir baskı ile yöneten IV. Murad sefihane bir hayat sürmüştür. Nitekim kendisi akşam olunca verdiği emirlerin yerine getirilmemesini söyleyecek derecede bu za'fını bilmekte idi. Halka içki içmeyi yasak ettiği halde, kendisi mensup olduğu hanedanın en büyük içki düşkünlerinden biri oldu. Bütün bunlara rağmen, o, asayişsizlikten dağılma durumuna gelen imparatorlukta tekrar sükûn ve huzuru tesis etmiş, Revan ve Bağdat seferleriyle eski gelenekleri canlandırmıştır. Onun kahredici kılıcından kardeşleri de kurtulamamıştır. Revan fethinden sonra gönderdiği emirle iki kardeşini, kendinden üç ay

küçük olan Süleyman ile Bayezid'i, Bağdat seferine hareket etmeden önce de Kasım'ı öldürtmüştü. Bir rivayete göre de amcası I. Mustafa da eceliyle ölmemiş, onun emriyle ortadan kaldırılmıştır.

Böylece saflığı ve renksizliğiyle IV. Murad'ın gözüne batmayan ana bir kardeşi İbrahim hayatta kalabildi ve onun ölümüyle 7 veya 9 Şubat 1640'da padişah oldu. Osmanlı sarayı ilk anda onu, inkıraza yaklaşmış bulunan Osmanlı hanedanına erkek çocuk yetiştirmek için bir damızlık gibi değerlendirdi. Bu çaba, sinirleri zaten zayıf bulunan genç padişahın asabını iyice bozdu. Filhakika padişahlığının ikinci yılında Mehmed ve Süleyman adlı şehzadeleri dünyaya gelmekle Osmanlı hanedanı tükenmekten kurtulmuş oldu. Ancak, İbrahim'in de sinirleri gün geçtikçe bozuldu ve krizler gelmeye başladı. Bunun sonunda devlet idaresi yeniden bir buhran devresine girdi. Civan kapucubaşı Sultan zade Mehmed Paşa, Kösem Valde, Hezarpâre Ahmed Paşa ve Cinci Hüseyin efendilerin tesirinde kalan Sultan İbrahim, Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Yusuf Paşa, Salih Paşa gibi değerli vezirleri birer bahane ile katlettirmekle devlet idaresinde bir boşluk yarattı.

Paraya ve hediyeye düşkün olmakla Sultan Murad'ın kapattığı irtişa kapısı tekrar açıldı, Kadınlara düşkünlüğü ile gelir getiren eyalet ve sancakları bunlara paşmaklık denen tahsisat olarak dağıtmaya başladı. Şam eyaleti yedinci, Bolu sancağı üçüncü, Niğbolu altıncı, Hamid ili beşinci hasekilere verilmişti. Ayrıca bütün görevler para ile satılır olmuştu. Bu yolsuzlukları padişahın samur merakı, erkeklik gücünü sağlamak için anber salgını, bunu aynen teslim etmeyenlerden bedelinin tahsili izledi ve durumu son kerteye getirdi. 7 Ağustos 1648'de yeniçeri ağalarının ulema ile anlaşması sonunda tahttan indirildi ve kapısı pencereleri örülen, sadece bir sahan sığacak

bir delik bırakılan iki odalı bir daireye âdeta diri diri gömüldü. Fakat Sultan İbrahim devrindeki iktidar boşluğundan yararlananların yedi yaşında bir sabinin padişahlığının câiz olmadığını etrafa yaymaları üzerine 17 ağustosta öldürüldü. Vücut yapısı ve sîma itibariyle IV. Murad'a benzediği söylenen İbrahim, mütehevvir, aceleci ve çabuk konuşan bir kimse idi. Yerini oğlu IV. Mehmed aldı. Ava olan düşkünlüğünden ötürü Osmanlı tarihinde Avcı adıyla anılan Sultan Mehmed'in saltanatı üç devreye bölünebilir. 1656'ya kadar geçen ilk devrede padişah, tabi'i olarak nenesi Kösem Sultan'ın ve sonra da annesi Turhan Sultan'ın dediklerini tekrarlayan bir çocuk idi. İkinci devrede o güne kadar parlak bir başarısı görülmemiş, Varvar Ali Paşa'ya esir düşerek şanını iyice yitirmiş Köprülü Mehmed Paşa'ya Osmanlı kanunlarının öngördüğü mutlak yetkiyi vermesiyle Türk tarihinde iki büyük devlet adamının (Köprülü Mehmed Paşa ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa) yetişmesine ve parlamasına, buna karşılık da Osmanlı tarihinin en haşmetli devrinin yaşanmasına fırsat vermiştir. Fakat Viyana dönüşü ile başlayan yeni şaşkınlık ve kargaşa devrinde, o güne kadar uzak tutulduğu devlet idaresini bir türlü ele alamadığından, tutkun bulunduğu av gibi şahsî zevklerini bırakamadığından, hem imparatorluğun Macaristan, Erdel, Ukrayna, Mora, Adriyatik kıyıları ve Hırvatistan'dan çekilmesinde âmil olmuş, hem de saltanatını kaybederek İstanbul'un en az altı ay anarşi içinde yaşamasına kaynaklık etmiştir. Bazı tarihçiler Turhan Valde'nin ölümüyle IV. Mehmed'in bahtının da döndüğünü söylerler. Gerçekte Turhan Valde'nin kaybıyla IV. Mehmed en büyük desteğini yitirmiştir. Onun yerini ne hasekilerinden birisi, ne de müsahipleri alamamışlardır. İşte bu boşluktur ki bilgisi, zekâsı mahdut olan bu padişahın böyle bir buhran devrinde işe el koymasını mümkün kılmamıştır. O, temiz kalpli, kan

dökmekten hoşlanmayan, çekingen, sade bir hayat sürmeyi seven, orta boylu tıknaz bir kişilikte idi. 8 Kasım 1687'de tahttan indirildikten sonra sarayda mahpus olarak daha bir süre yaşadı. 6 Ocak 1693'te öldü.

Yerini aynı yaşta olan ve Saliha Dilâşub Sultan'dan doğan kardeşi II. Süleyman aldı. 35 yıllık bir hapislikten sonra ve devletin en buhranlı zamanında padişah olan Süleyman, devlet idaresine ne yetiştirilmesi, ne de bilgisi bakımından el koyacak bir durumda değildi. Ancak, yine de şanslı bir hükümdar olarak Köprülü oğlu Fazıl Mustafa Paşa gibi bir vezir iktidarda bulunmakta idi. Orta boylu, beyaz ve değirmi yüzlü, şişman ve dindar bir yaradılışta olan Süleyman, zevk ve safadan da hoşlanmayan, şahsiyeti ve iradesi olmayan, çevresinin telkinlerine uyan bir kimse idi. Mamafih onun IV. Mehmed'ten daha az haremin tesirinde kaldığı anlaşılmaktadır. Uzun süren bir istiska (siroz) illetinden sonra 22 Haziran 1691'de öldü. Yerine çeşitli görüşlere rağmen, en büyük şehzade olan II. Ahmed, Fazıl Mustafa Paşa'nın baskısı ile tahta çıkarıldı.

Sultan İbrahim'in Muazzez Sultan'dan olan üçüncü oğludur. Elli yıl kadar sarayda hapsolunduktan sonra padişah olan Ahmed, Fazıl Mustafa Paşa'nın o yıl Slankamin'de şehadetiyle bu kudretli vezirini kaybedince, Mukaddes ittifak devletleriyle 1683'ten beri devam eden savaşlarda Osmanlı kuvvetleri tekrar savunmaya geçmek zorunda kaldılar. Sultan II. Ahmed bu durumda hiçbir varlık gösteremedi ve kısa süren saltanatında gölge bir hükümdar olmaktan ileri gidemedi. Babası gibi çevresinin telkinlerine kapılır ve mütehevvir idi.

IV. Mehmed'in büyük oğlu olarak Rabia Gülnuş Sultan'dan haziran 1664'te dünyaya gelen II. Mustafa, 6 Şubat 1695'te tahta çıkmış ve 23 Ağustos 1703'te Osmanlı tarihinde cebeciler ayaklanması ve daha çok Edirne Vak,

ası diye anılan olayla tahttan uzaklaştırılmış olup, XVII. yüzyılın son hükümdarıdır. Yaradılışı itibariyle sakin, hakşinas, sür'at-i intikal kabiliyeti olan Mustafa, tahta ilk çıktığı yıllarda ataları gibi orduyla sefere çıkmakta ısrar etmiş, Macaristan'ı tekrar ele geçirmek için yaptığı üç seferin sonunda Sente'de mağlup olunca, Mukaddes İttifak devletleriyle barışa geçmeye razı olmuş, fakat, ondan sonra da devlet işlerini öğretmeni Seyyid Feyzullah Efendi'nin ellerine bırakarak babası gibi Edirne'de av eğlenceleriyle vaktini geçirmiştir. Onun bu tutumu devlet idaresinde yeni bir boşluk yaratmıştır. Bunun sonunda da İstanbul'da 200 cebecinin başlattığı gösteri, onu tahtından edecek büyük bir ayaklanmaya kolayca dönüşmüştür. Ayrıca şiir ve hat sanatına meraklı olan bu padişahın bazı eserleri Topkapı Sarayı kolleksiyonları arasındadır.

XVIII. yüzyılın ilk hükümdarı Sultan III. Ahmed'in saltanatı iki devreye ayrılabilir. Birinci devrede Ahmed, uzun savaşların yıprattığı imparatorluğu onarmaya, özellikle Rusya, Venedik ve Avusturya'dan devletin uğradığı yenilginin acısını çıkarmaya yönelik, tutumlu bir politika gütmüştü. Ancak, Şehid Ali Paşa'nın 1716'da Varadin'de şehadeti ile başlayan yeni bozgundan sonra Damad İbrahim Paşa'nın kurtarılan kârdır hesabıyla hemen barışa yönelmesiyle III. Ahmed'in saltanatında yeni bir devir açılmıştır. Bu dönemde Sultan Ahmed, hemen hemen Sultan Süleyman'dan beri batıya kapanmış bulunan Osmanlı kapılarını, batının teknik ve askerî üstünlüklerini tanımak üzere aralama ihtiyacını duymuş ve böylece Osmanlı tarihinde, düşünce alanında, yeni bir eğilim doğmaya başlamıştır. İbrahim Müteferrika eliyle kurulan Türk matbaacılığının kuruluşu, devletin örgütlediği ilk Tercüme Hey'eti'nin teşkili ve de ordunun batı tekniklerine uygun biçimde ıslahına kalkışılması bu eğilimin ilk belirtileridir. O da Osmanlı Devletinin yaşayabilmesi için

batının geliştirdiği bilim ve tekniğe muhtaç bulunulduğu varsayımıdır. Fakat bu düşünce, doğu kültürüyle o denli şartlandırılan ve geçmişteki büyük zaferler ve başarılarla öyle gururlanan Türk halkta ancak, XIX. yüzyılda egemen hale gelebilmiştir.

Sultan III. Ahmed saltanatının ikinci dönemi İstanbul tarihi bakımından konakları, kasırları, sarayları, yalıları ve bu yapıları çevreleyen bahçeleri, çeşitli çiçekleri arasında lâle tarhlarıyla unutulmayan on iki yıllık zevk ve safa devri olmuştur. Sultan Ahmed damadları vezir-i âzam, kapudan-ı derya ve öteki saltanat haşiyeleri ile babası IV. Mehmed'in, kardeşi II. Mustafa'nın başına gelenleri hatırlamadan bu tatlı hayata kendini kaptırdı ve 1730 eylülünde Patrona Halil'in başçektiği bir ayaklanma ile tahtından oldu.

Yerini alan yeğeni I. Mahmud temiz bir seciyeye sahip, hamiyetli ve zeki bir kimse idi. Dedesinin, babasının ve de amcasının uğradığı acı akıbetlere düşmemek için devlet idaresinde yetkili kimseye teslim etmeme politikasını güttü. Damad İbrahim Paşa'nın, Safevî hanedanının çöküşüyle doğan şartlardan yararlanarak, Avusturya'ya olan yenilgilere karşılık kolay bir zafer kazanma hesabıyla açtığı İran harplerini mümkün olan ölçüde az zararla kapattığı gibi, Rusya'nın tecavüzleri sonunda açmak zorunda kaldığı, daha sonra da Avusturya'nın katıldığı Avrupa yakasındaki savaşı da hiç olmazsa Belgrad'ın geri alınmasını sağlamakla Osmanlı Devletinin daha bir yüzyıldan fazla bir süre Balkan yarımadası üzerinde sürecek olan hakimiyetini pekiştirdi.

1754'te onun yerini alan kardeşi III. Osman, Osmanlı padişahları arasında en silik kişilerden biri olarak bilinir. Üç yıl kadar süren saltanatı barış içinde geçmiştir.

1757'de tahta çıkan III. Mustafa ise, Osmanlı Devletini düştüğü zaaftan kurtarmaya gerçekten de samimi surette gayret gösteren bir padişah olarak tanınır. Onun devletin çöküşünden duyduğu üzüntüyü şu kıt'ası belirler.

Yıkılubdur bu cihan sanma ki bizde düzele
Devleti, çerh-i denî virdi kamu mübtezele
Şimdi ebvab-ı sââdette gezer hep hezele
İşimiz kaldı hemen merhamet-i lem-yezele

Herhalde bu acı sözler, gün geçtikçe artan Rus tehlikesini durdurabilmek için devlet mekanizmasını ve orduyu ıslah etmek istediği halde çevresinde kendisine yardım edecek ve o büyük işi başaracak kıymette devlet adamları bulamamaktan muztarib olduğu bir sırada söylenmiş olmalıdır.

Bu durumda Sultan Mustafa şahsî bir idare kurdu. Vezir-i âzamların, şeyhülislamların, Divan-ı hümâyunun bütün yetkilerini üzerine aldı. Devlet düzenini ıslah etmek başlıca kaygısı oldu. Bunun için de Baron de Tott vb. yabancılara Osmanlı Devletinde ilk defa hizmet verdi. Kağıthane'de yaptırdığı yeni kışla ile Osmanlı ordusunun ıslahına girişti. Bu kışlaya aldığı askerleri ilk defa tüfek ve süngü ile techiz ederek çağdaşlaşma yolunda ilk adımı attı. Bunun topçu ocağının ıslahı ve en önemli olarak da mühendishane-i berrî adını verdiği batı ölçülerine uygun Türkiye'deki ilk okulu kurmuş bulunmasıdır. Onun içindir ki batı kaynakları onu en aydın fakat, en talihsiz Osmanlı padişahı sayarlar. Onun batılaşma ve çağdaşlaşma yolunda aldığı bu girişimler, oğlu III. Selim ve özellikle yeğeni II. Mahmud devirlerinde meyvelerini verecektir.

Yerini küçük kardeşi I. Abdülhamid aldı, 49 yıl kafes'te yaşamış olan bu padişah, tahta çıktığı zaman, bu

hapis hayatının ne demek olduğunu iyice tatmış olduğundan, yeğeni ve veliahdı Selim'e tam bir serbestlik vermişti. Tahta ağabeyi zamanında başlayan Rusya savaşı sırasında oturdu ve yine 1789'da Rusya savaşı içinde veda etti. Ölümü Rusların Özi kalesini ellerine geçirerek kaledeki 25.000 Türk'ü katliama tabi tutmalarının yarattığı acı sonunda nüzul isabetiyle 7 Nisan 1789 gecesi olmuştur.

Sultan III. Selim'in cülusu ile Türkiye yeni bir döneme batıya açılma dönemine girmiş bulunacaktır. Böylece Türk milletinin Doğu-İslam kültürü içinde beş yüz yıldan beri sürdürdüğü imparatorluk devri, yeni bir aşamaya ve terkibe yönelecektir.

XVII. yüzyılda Osmanlı devlet idaresinde zaman zaman nüfuzları görülenler ve entrikalara karışanlar arasında Sultan III. Mehmed üzerinde büyük bir tesiri olan Safiye Sultan'ı, Hoca Sadettin Efendi'yi, Yahudi Kira Kadın ile Salamon Natan'ı, I. Ahmed'i tesiri altına alan Derviş Paşa'yı, I. Mustafa'nın ismi bilinmeyen valdesi ile Genç Osman'ın annesi Mahfiruz'u, öğretmeni Ömer Efendi'yi, Darü's-saade ağası Mustafa Ağa'yı, Süleyman Ağa'yı, Kösem Mahpeyker Sultan'ı, Telli Haseki, Şekerpare kadını ve Cinci Hüseyin Efendi'yi, Hatice Turhan Sultan'ı, Afife kadın'ı, tahta iki şehzadesini çıkardığı IV. Mehmed'in hasekisi Emetullah Gülnuş Sultan'ı, II. Mustafa'nın öğretmeni Şeyhülislam Feyzullah Efendi'yi, Darü's-saade ağası Uzun Süleyman Ağa, Sultan III. Ahmed'in sevdiği damadı Nevşehirli İbrahim Paşa, Sultan Mahmud devrinde Darü's-saade ağası Beşir Ağa ve Hafız Beşir Ağa'yı hatırlamak gerekir.

XVII. yüzyıl Osmanlı İslam-Türk kültürünün en üst seviyeye yükseldiği bir yüzyıl olmuştur. İslam medeniyetinde bütün unsurlarıyla hususîleşen İstanbul kültürü, islamî unsurları şiirde, musikîde mimarîde, toplum düze-

yinde, sözün kısası kültürün her alanında üç yüz yıldan beri yaptığı terkiple gelişmenin en ileri safhasına gelmiştir. Bu yüzyılda sanat ve hırfet birbirlerinden ayrılmaz bir kavram halini almıştı. Sanat her şeyden önce bir hırfet, yani, teknik bilgi ve zenaat olarak, Osmanlı toplumunda ve görev yerlerinde kaynaşmıştı. Asıl sosyal mevki'in yanıbaşında serbest bir yan çaba olarak eğitilebiliyordu. Nitekim çağın ünlü mimarı Dalgıç Ahmed Ağa, yeniçeri ocağından geldiği halde Haseki bahçe okulunda hem mimar, hem de sadefkâr olarak yetiştiği gibi, Silistre beylerbeyiliğine kadar yükselen bir yönetici ve asker olmuştur. Aynı şekilde Nakkaş Hasan Paşa'yı da hatırlamak gerekir. Onun içindir ki, Osmanlı ordularının başına zaman zaman tayin edildikleri görülen defterdar vb. kalem erbabının başarılarını ne büyültmek, başarısızlıklarını daha önceki mesleklerine atfetmek doğru değildir. Osmanlı kültür anlayışında bir insandaki bütün kabiliyetleri ortaya koyabilecek bir ortam yaratılması temel düşünce olmuştur. Bu anlayışa padişahlar da dahil, hiç kimse yabancı kalmamıştır. Öyleki III. Mehmed sîmkâr, IV. Murad zırhçı, III. Ahmed mimar olarak kendilerini en çok tanıtan Osmanlı padişahları olmuşlardır. Bunlara atalarından tornacı II. Bayezid'i, torunlarından Hattat II. Mustafa, ciltçi III. Mustafa ile marangoz II. Abdülhamid'i de katabiliriz. Sanat ve hırfetin bu derecede yaygınlaştığı bir toplumda söz sanatları, özellikle şiir büyük bir gelişme gösterdi. Dünya hanedanları arasına bu kadar çok şiir söyleyen hükümdarlar yetiştiren hiçbir hanedan yoktur. Bu yüzyılda tahta çıkanlardan III. Mehmed, Adnî, I. Ahmed, Bahtî, II. Osman, Farisî, IV. Murad, Muradî, IV. Mehmed, II. Mustafa, İkbalî, III. Ahmed, Necib, I. Mahmud, Sebkatî, III. Mustafa, Cihangir maslahlarıyla şiir söylemişlerdir. Şiirin himayesiyle Türkçe de gelişmiş, özellikle Rumeli, Bosna, Kırım ve Macaristan'da yerli dil-

leri etkisi altına almıştır. Bugün bu dillerde Türkçe asıllı binlerce kelime yaşamaya devam etmektedir. İran şiir sanatını taklitten uzaklaşan Türk şairleri ise, kaside ve gazel vadilerinde parlamışlardır. Mimarî, nakış, resim, hat, musikî, çini, tezhib, şiir ve (tarih, hal tercemeleri, şüara tezkireleri gibi) nesir sanat ve hırfetlerinde gelişme gösteren Osmanlı topluluğu düşünce alanında ise etkisi gittikçe artan bir skolastizme kapılmıştır.

İMPARATORLUĞA BOYUN EĞEN KAVİMLERİN TUTUMU

Bu Türk imparatorluğu, XVII. yüzyılın ortalarında sayılamayacak kadar irili, ufaklı, Ön Asyalı, doğu, orta ve kuzey Avrupalı, orta ve kuzey Afrikalı kavimleri, bir çeşit pacta Romanum'u andıran bir imparatorluk felsefesi ile -ki, buna bazı tarihçiler pacta Ottomanum demektedirler- hegemonyası altına almış bulunuyordu.

Osmanlı yüksek otoritesine boyun eğen bu kavimlerin davranışları, XVII ve XVIII. yüzyıllarda merkezî idarenin nüfuz ve otoritesinin etkilerine ya da dıştan gelen esintilere göre dalgalanmalar ve değişiklikler göstermektedir. İmparatorluğa boyun eğen her kavmin davranışlarında kendi mahallî kültürlerinin ve onları etkileyen dış baskıların tesirleri ayrı sonuçlar vermiştir. İmparatorluk bu sonuçlarla, özellikle XIX. yüzyılda karşılaşmış ve tabii akıbetine de XX. yüzyılda ulaşmıştır.

İmparatorlukta kuruluştan beri hakim olan vicdan hürriyeti ve Fâtih'ten itibaren de iyice yerleşmiş olan toplulukların kendi din, mezhep, dil ve kültürleri için de konserve edilerek yaşatılmaları felsefesi, incelediğimiz bu iki yüz yılda da devlet idaresinin başlıca ilkesi olmuştur. öyleki, görünüşte İslam dininin dünyaya hakimiyetini ülkü edinen bu fâtihler, kendi hegemonyalarına boyun eğen Hıristiyanlığın veya Müslümanlığın yani semavî dinlerin çeşitleri mezhep ve tarikatlerine bağlanmış toplulukların inançlarına müdahaleyi bir yana bırakın, İspanya'da

engizisyon felaketine uğrayan Yahudilerin kurtarılmasında İspanya Müslümanlarıyla denk ölçüde ilgi duymuş, II. Bayezid'ten IV. Murad'a kadar geçen 160 yıl içinde Osmanlı deniz güçlerinin, özellikle Garp ocaklarının başlıca gayretleri, bu ezilen insanları İspanya'dan imparatorluğun çeşitli illerine taşıyarak onlara, Osmanlı barışı içinde insanca yaşama, kültürlerini devam ettirme imkânı sağlama heyecanı olmuştur. Bunun yanı başında bu imparatorluğu yönetenler kendileri ne denli dindar ve sofu Müslümanlar olsalar da bugün de olduğu gibi, Yezidîleri veya Dürzîleri inançlarından caydırmak, onları zorla Sünnî Müslümanlar yapmak hevesini de duymuşlar, ne de böyle bir politikayı ele almışlardır. Nitekim XIX. yüzyılın çağdaşlaşmaya yönelik bir hükümdarı olan Sultan II. Mahmud, bu köklü felsefeyi «ben, teb'amın Hıristiyan olanlarını kilisede, Yahudilerini havrada ve Müslümanlarını da cami'de tanırım» demekle, Osmanlı beyliğinin imparatorluğa dönüştüğü Fatih devrinden beri iç politikadaki anlayışını dile getirmiştir.

İşte böyle bir pact'ta bu imparatorluğu oluşturan kavimlerin tutum ve davranışlarına da kısaca değinmek gerekmektedir. Bunları önce iki gruba ayırmakta yarar vardır.

1. İmparatorluğa muavin ya da destek kavimler,
2. İmparatorluğa güçleri yetmediğinden boyun eğen kavimler.

KIRIMLILAR

İmparatorluğa muavin yani yardımcı olan kavimlerin başında kuzeyde Ruslar ve Polonyalılara karşı bir serhad teşkil eden Kırım Tatarlarının yeri önemlidir. Kırım halkı, hem ırk, hem de din bakımından imparatorluğu

kuran Oğuz Türkleri ile olan yakınlıklarıyla imparatorluğun savunucusu güçlerden biri olmuştu. Bu yakınlıkla Kırım'da Osmanlı İslam-Türk kültürü medreseleriyle, tekkeleriyle kök salmış ve burada, Bahçe-Saray'da İstanbul, Bursa ve Edirne'de gelişen kültürle her bakımdan eş değerde bir kültür gelişmiştir. Osmanlı tarzında, divan edebiyatı, Osmanlı musikisi, Osmanlı tarihçiliği ve Osmanlı tarzında tasavvuf hayatı Kırımlılar üzerinde derin tesirler yaptı. Bu yaklaşmayla birlikte siyasî alanda Kırım için büyüyen Rus tehlikesi Osmanlı Devletine daha da bel bağlamayı gerektirdi. Osmanlı Devleti ise bu muavin gücü, sadece Rusya ve Lehistan'a karşı değil, batıda Avusturyalılara, doğuda İranlılara karşı da kullanmak mecburiyetinde kaldı. Osmanlı serdarlarının, Kırım hanlarını maiyetlerinde bulunan bir kumandan gibi düşünmeleri ve Divan-ı hümâyunun zaman zaman Kırım hanlığını bir vilayetmişçesine değerlendirmek istemesi, Kırım halkı arasında karşı fikirlerin doğmasına yol açmıştır. Daha XVII. yüzyılın başlangıcında II. Mehmed Giray'ın isyanı ile başlayan bu muhalefeti, İstanbul ciddî tedbirler alarak önleyebilmiştir. Bora Gazi Giray ve Canbek Giray İstanbul'a muti hanlar olmakla birlikte, II. Mehmed Giray, oğlu Şahin Giray ve torunu Saadet Giray, Nogay ve Don Kazaklarına dayanarak Osmanlı hakimiyetine karşı cephe aldılar. Bu parçalanmadan yararlanan Rusya Kazakları, Kırım ve Osmanlı topraklarına tecavüz ederek 1614'te Sinop'u, 1612'de Ahyolu, 1625'te İstanbul boğazında Yeniköy'ü yağmalayıp yaktılar. En son da 1637'de Azak kalesini zabtederek beş yıl ellerinde muhafaza edebildiler. III. İslam Giray'ın (1644-45) hanlığı Osmanlı - Kırım münasebetlerinin düzeldiği bir devir oldu. Zaporog Kazaklarının Kırım hanlığı aracılığıyla Osmanlı Devletine bağlanması onun zamanında gerçekleşmiştir. Onun Lehistan üzerindeki seferleri, Osmanlı Devletinin kuzey politikasına yön

vermiştir. Nitekim Köprülüler zamanında bu politika daha da açık hale geldi. Lehistan'dan Kamaniçe seferi ile Podolya alındıktan sonra Ukrayna'ya da hakim olmak temayülü kendisini gösterdi. Bu yayılma 1678'de Ruslar ile Osmanlılar arasında ilk büyük muharebeye neden oldu. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu Murad Giray kumandasındaki Kırım kuvvetleriyle birlikte Cehrin (Cigrin) kalesini fethettikten sonra Kazaklar da Osmanlı hakimiyetini tanıdılar. Ancak bu uzun sürmedi. Viyana bozgunu ile başlayan Orta Avrupa'dan çekilme sırasında ricat, kuzeyde de baş gösterdi. Elde edilen bütün kazançlar kaybedildiği gibi, Mukaddes İttifak'a giren Ruslar, Kırım ve Azak üzerine saldırılara geçtiler. 1671 - 1704 yılları arasında dört defa han olan Hacı Selim Giray devrinde ise, Kırımlıların âdeta Osmanlı İmparatorluğunun kurtarıcıları oldukları görülür. Önce Rusların Kırım'a taarruzlarının durdurulması, sonra da Basarabya'ya giren Lehlerin bu bölgeden çıkarılmaları, Osmanlı Devletini ferahlığa kavuşturmuştur. Bundan başka 1688'de Kırım kuvvetlerinin Balkanlarda Kosova ve Kaçanik boğazında Avusturya ordularını püskürtmesi Osmanlı İmparatorluğunun daha iki yüz yıl Balkan yarımadasında hakimiyetini devam ettirmesine imkân sağlamıştı. Hacı Selim Giray Han'ın bu desteği onun imparatorluğun idaresinde de söz sahibi olması gibi tabii bir sonuç getirdi. Mukaddes İttifak'a karşı sürdürülen savaşın sevk ve idaresinde birlik ve devamlılık sağladı. Hatta sık sık değişen sadrâzamların seçilmesinde dahi sözü geçerli oldu.

Karlofça andlaşması Kırım'ın tarihi ve orada yüzyıllardan beri yaşayan Tatarların akıbeti üzerinde büyük etkiler bırakmıştır. Bu andlaşma ile birlikte Tatarlar, Rusya ve Polonya'ya sürdüregeldikleri akınlardan ve varlıklarının temelini oluşturan yağmalardan alıkonulmuşlardı.

Buna ilk tepkiyi Hacı Selim Giray'ın oğlu II. Devlet Giray gösterdi. Devlet Giray, Kırımlıların ellerini bağlayan bu anlaşmayı bir tarafa koyarak ananevî akınlara kalkışınca, 16 yıl süren bir savaştan yorgun çıkan imparatorluk idaresi yeni bir savaşı göze alamadığından onu iş başından uzaklaştırdı. Kırım için büyüyen Rus tehlikesini bertaraf edebilecek bir olay olan 1711'deki Osmanlı - Rus savaşında ne Osmanlı politikacıları ne de Kırım hanı Kara Devlet Giray barış konuşmalarında imparatorluğun kuzey kesimi için yeni bir politika tespit edemediler ve böyle bir fırsatı heder ettikleri gibi, Kırım'ın akıbetini de hazırladılar. 1736 - 1739 yılları arasında önce Avusturya ile başlayan ve sonra da Rusya'nın katıldığı savaşta Kırımlıların artık anayurtlarını dahi Ruslara karşı koruyamayacak derecede güçlerini yitirdikleri ya da Rusların bu denli güçlendikleri görülür. Nitekim Orkapı istihkâmlarını aşan Ruslar Kırım'a girerek başta Bahçe-Saray olmak üzere bütün Kırım'ı tahrip ettiler. 1769'da başlayan Osmanlı - Rus savaşı Kırım'ın kaderini tayin etmiştir. Ancak bu savaştan önce, Kırımlıların ve Kırım han soyu olan Giray ailesinin parçalanmaları, içten çökmeleri, birbirlerine düşmelerinin de yenilgide büyük rolü vardır. Ruslar, Kırım ileri gelenlerini imparatorlukla işbirliği yerine bağımsızlık propagandasiyle iğfal ettiler. Kırım'ın müdafaasını üstlenen Osmanlı kuvvetlerini ve Kırım seraskeri İbrahim Paşa'yı yalnız bıraktılar. Nogay Tatarları da Ruslarla işbirliği ederek Orboğazına saldırdılar. İbrahim Paşa'nın ve Türk kuvvetlerinin esir düşmesiyle 1771 ağustosunda Kırım Rus işgaline girmiş oldu ve Kırım hanlığı fiilen ortadan kalktı.

Bundan sonra Kırım'ın Ruslar tarafından resmen ilhakı tarihi olan 1783 yılına kadar geçen dönemde Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ı kurtarmak için tekrar bir Rus savaşını göze almışsa da bu savaş da yenilgiyle so-

nuçlanınca, bu umut kayboldu. Kırımlılar ise bağımsızlık isteklerinin acı sonuçlarını çok kısa bir zamanda gördüler. Osmanlı padişahları her ne kadar Küçük Kaynarca andlaşmasıyla yani, Rusya'ya yenilginin bir sonucu olarak Kırım'ın bağımsızlığını onaylamak, sonra da 1892'de imzalanan Yaş andlaşmasıyla Rusya'ya ilhakını tanımak zorunda kalmışlarsa da 1914 Birinci Dünya Savaşına kadar bu ülkeyi imparatorluklarının bir parçası olarak düşünmeye devam etmişlerdir. Rus çarlarının Kırım'a, yazlığa geldikçe ona memleketimize hoş geldin mektubuyla hediyeler gönderme âdetini sürdürmüşlerdir.

BOŞNAKLAR VE ARNAVUTLAR

Osmanlı kavimler topluluğunu oluşturan ve bu imparatorluğa muavin olan kavimler arasında Boşnaklar ve Arnavutlar da ayrı bir yer almaktadırlar. Türklerle birlikte Bosna'ya gelen Müslümanlık burada yayılmaya müsait bir ortam bulmuştu. Bogumil mezhebinde olan, daimi ve çetin mücadeleler içinde yetişmiş, Macaristan'ı ve Macarları iyi tanıyan bu halk, süratle islamlaşarak Osmanlı İmparatorluğunun Macaristan serhaddinde başlıca desteği olmuştu. Sadece Bosna'da değil, Macaristan'ın Türk hakimiyeti bölgesinde de idareyi ellerine almışlardı. Hıristiyan Boşnaklardan devşirilenler ise kapıkulları arasında büyük bir yekun meydana getiriyorlardı. Bunlardan sadrâzamlığa kadar yükselen 11 devlet adamı vardır. İlk Bosna beylerbeyi de yine bir Boşnak olan Sokullu Ferhad Paşa idi. Boşnaklar XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da Osmanlı İmparatorluğuna sadakatle bağlı kaldılar. Osmanlı - Türk kültürü bu ülkede Gazi Husrev Bey'in (1506 - 1512 ve 1520 - 1542) kurduğu tesislerle köklü olarak yerleşti. Boşnakların Macaristan'da üstünlükleri Viyana kuşatmasına kadar sürdürmüştür. Bu tarihten sonra

onlar Osmanlı İmparatorluğu namına kendi vatanlarını savunan kimseler oldular. Bosna ilk kez 1697'de Prens Öjen dö Savoy (Eugene de Savoye) kumandasında bir Avusturya ordusunun taarruzuna uğradı. Saray-Bosna varoşlarının yakıldığı bu saldırıdan sonra Karlofça andlaşması ile Sava nehrinin alt yatağındaki Slovenya ile komşu topraklarını Avusturya'ya bırakmak zorunda kalan Bosnalılar, buraları ancak 1739'da yeniden almak imkânını bulmuşlardır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı-Avusturya savaşlarında bu serhaddin ve kendi memleketlerinin savunucusu olan Boşnaklar, özellikle 1736 seferinde Hekimoğlu Ali Paşa'nın serdarlığında vatanlarını korumada parlak başarılar gösterdiler (Ömer Bosnavî, *Bosna Tarihi.* Yay. Kamil Su, Ankara 1979., Şem'idamî zade Süleyman, *Muriyü't - tevarih,* Yay. M. Aktepe, İstanbul, 1976 s. 70 - 72)

Bir diğer muavin kavim de Arnavutlardır. Uzun savaşlardan sonra Osmanlı hakimiyetini tanıyan Arnavutlar arasında İslam dini iki yoldan yayılmıştır. Bunlardan biri Arnavut kızlarıyla evlenen Türk sipahileri, öteki de devşirilen Arnavut beyzadelerinin islamlaşmalarıyla mensup oldukları Arnavut kabilelerinin de bu dine girmeleri suretiyle olmuştur. Osmanlı idaresi böylece Arnavutluk'a yerleşmiş ve Müslüman Arnavutların desteği ile bu sarp bölgede ve bu başına buyruk kavime hakim olabilmiştir. Mamafih, Katolik ya da Ortodoks mezhebinde kalan Arnavutlar Müslüman Osmanlı hakimiyetine karşı bu yüzyıllarda da mukavemet gayreti içinde bulunmuşlardır. 1593'ten 1606'ya kadar süren Avusturya savaşları sırasında yarısı islamlaşan Dukaginoğulları'nın Hıristiyan kolu Papalık'tan yardım talebinde bulundu. 1602'de ise Yanya Hıristiyan Arnavutları Venedik senatosuna başvurarak sahil kesiminin Venedik'e ilhakını teklif ettiler ise de Senato

sulhu korumak düşüncesiyle bu teklife kulak asmadı, (Zinkeisen. *Gesch. d. Osm. Reiches.* Gotha 1885, c. III, s. 624). 1611'de bir Rus papasın kışkırtmasiyle Yanya'daki Türkleri ve Müslüman Arnavutları katliâma teşebbüs eden Hıristiyanlar bir başarı elde edemediler. Klementilerin isyanını ise 1637'de Duce Mehmed Paşa bastırmıştır. Viyana bozgunundan sonra 1684'te Venedik'in Mukaddes İttifak içinde savaşa katılmasıyla Arnavutluk'ta yeni bir cephe teşekkül etti. Hıristiyan kabilelerden Piploeri, Kuçi, Belopavliyin vb. kabileler Venediklilerle işbirliği ettiler. İşkodra valisi Süleyman Paşa bunlara karşı harekete geçti ise de parlak bir netice elde edemedi. Avusturyalıların 1688'de Belgrad'ı aldıktan sonra 1689'da Üsküp'e girmeleri üzerine âsi Arnavutlar Avusturyalılarla işbirliği ettiler. Ne var ki, Hacı Selim Giray kumandasındaki kuvvetlerin Kosova'da ve ardından Kaçanik boğazında Avusturya ordularını yenmeleri üzerine bunların bir kısmı dağıldı. Yakalananlar yine bir Arnavut olan Koca Halil Paşa'nın emriyle öldürüldüler. Prizrin'de toplananlar ise Avusturya ordusu ile beraber Arnavutluğu terketmek zorunda kaldılar. 1690'da Avlonya ve Kanina'yı işgal eden Venediklilere karşı Koca Halil Paşa serdarlığında Rumeli beylerbeyi Cafer Paşa, İşkodra beyi Süleyman Paşa, Prizrin ve Dukagin sancakları mutasarrıfı Mahmut Bey zade Mahmud Paşa kumandasındaki birlikler başarılı bir sefer yaparak bu bölgeden Venediklileri attılar. Burada Venediklilerle işbirliği eden Arnavutlar verdikleri söz ve teslim ettikleri rehineler karşılığı afvolundular (Raşid, *Tarih*, İstanbul 1282, c. II, s. 135). Halil Paşa'nın 1692'de İnebahtı üzerine yaptığı sefer ise bir netice getirmedi. Bununla beraber, Arnavutluk cephesindeki bu mukavemet, 1699 Karlofça andlaşmasında sadece Preveze limanının Venedik'te kalması gibi bir netice verdi. Osmanlı hizmetine giren ve Müslüman olan Arnavutlar ise kendi memleketle-

rini âsi ırkdaşlarına ve dıştan saldıran Venediklilere karşı korudukları kadar, çeşitli kademelerdeki mensuplarından başka bu devlete 31 sadrâzam vermişlerdir, (İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* İstanbul, 1955, c. IV, s. 528).

YURTLUK VE OCAKLIKLAR

Yine imparatorluğa muavin kavimler arasında doğu sınırlarındaki mahallî beylikleri görmek mümkündür. Yavuz Sultan Selim'in İran politikasıyla birlikte Urfa ve Diyarbakır'dan Kasr-ı Şirin'e kadar uzanan dağlık bölgede kurulmuş bulunan bu beylikler, İdris-i Bidlisî'nin akıllıca tutumu ve Osmanlı yüksek otoritesine yakın politikası sonunda Osmanlı otoritesine boyun eğdiler (bak. Hoca Sadeddin, *Tacü't-tevarih,* İstanbul 1280, c. II, s. 299-323 ve sadeleştirilmiş yayın. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1979, c. IV, s. 245-270., Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-tevarih,* Kalkütta, 1931, c. II, s. 93-96, 101, 156-159., Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* çev. M. Ata, İstanbul 1330, c. IV, s. 154-181). Ancak bölgedeki feodal beyler zaman zaman kendi çevre ve aile kavgaları yüzünden ikinci bir politika da izlemek mecburiyetinde idiler. Bunların bilhassa bu iç kavgalar ve anlaşmazlıklar yüzünden zaman zaman Osmanlı hakimiyeti yerine İran hakimiyetini, yahut da bunun tersini tercih ettikleri bilinmektedir (İsmet Parmaksızoğlu, «Kuzey Irak'ta Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları» *Belleten* 1978, s. 191-230). Nitekim Osmanlı-Safevî mücadelesinde bu yerli beylerin bir kısmının Şiî İranlıların saflarında bir bir kısmının da Osmanlı serdarları komutasında iki devlete de yardımcı oldukları görülmektedir. Hafız Paşa'nın 1623 Bağdat seferinde ve Husrev Paşa'nın 1629 İran seferinde İmadiye, Soran ve Bacilan beylerinin

Osmanlı ordusunda yer aldıkları görülür. 1638'de imza edilen Kasr-ı Şirin andlaşması ile Türkiye ve İran arasında XIX. yüzyıla kadar hudud hattının değişmez bir şekilde devamı sağlanmış oldu. Bundan sonra bu hudut beyliklerinin görevleri, özellikle Bağdat, Basra ve Şam eyaletlerinde, badiyeden gelen bedevî akınlarına karşı tarıma açılmış vadileri ve ticaretin geliştiği şehirleri korumak oldu.

IRAKLILAR

İmparatorluğu teşkil eden kavimlerden büyük çoğunluğunu meydana getiren ve Basra körfezinden Fas'a kadar uzanan sahadaki Araplara gelince, bunların tümden incelenmesi mümkün değildir. Coğrafî konum, sosyal yapılarındaki farklılıklar ve Osmanlı idaresinin tutumu her yerde değişik bir gelişmeye yol açmıştır.

Arap ülkelerinin en doğu kesiminde bulunan Irak halkı bu yüzyıllarda Araplık bakımından üç bölgede mutalea olunabilir. Bugün de yaşayan Arapça ağızlara göre Maslavî, Bağdadî ve Basravî olarak ayrılan bu bölgeler, Musul, Bağdat ve Basra yöreleridir. Irak tarihinde bu üç bölgedeki Arap asıllı halkın yaşamasına badiyeden gelen akınları, Şammar ve Müntefik şeyhlerinin etkilerini ve asıl İran saldırılarını Telafer, Erbil, Kerkük, Dakuk, Tuzhurmatu'dan Kızıl ırbat'a kadar uzanan Türk yerleşme sahası ve Süleymaniye'den Ehvaz'a kadar yayılan diğer Müslüman topluluklar ile homogen olmayan bu Osmanlı eyaleti, iki devlet arasındaki savaşlarla imparatorluk tarihinin önemli alanlarından biri olmuştur. Genelde Irak halkı Müntefik şeyhi Mani, Huveyze, Şammar, Beni Ducey!, Zebid ve Beni Lam aşiretlerinin isyanlarına rağmen Osmanlı merkezi idaresine bağlı kalmışlardır Musul ve Bağdat şehirleri ise hemen hemen Türk-Osmanlı

kültürünün yükseldiği Osmanlı şehirlerinden ayırt edilemeyecek bir gelişme göstermişlerdir (Abbas Azzavî, *Tarihü'l-Irak*, Bağdat 1949 53, c. IV-V. çeş. yer., Ayn. Yaz. *Tarihü'l-edebi't-Türki fi'l-Irak.*, İsmet Parmaksızoğlu, *Türk Egemenliği Döneminde Bağdat'ın Topografyası*, Atatürk Konferansları XV. dizi). Irak'ın bu üç eyaletinin bu iki yüzyıldaki gelişmesi Bağdat merkeziyle sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadır. Nitekim İranlıların Basra veya Musul topraklarına tecavüzleri ya da Müntefik ve Şammar aşiretlerinin cezalandırılmaları hep Bağdat beylerbeyilerinin insiyatifinde olmuş ve onlara bağlı kalmıştır. Irak halkı Anadolu'da ve imparatorluk merkezinde kendini gösteren sosyal hadiselerin de etkisi altında kalmıştır. Şöyleki; Anadolu'da baş gösteren Celâli isyanları bu eyalete de sıçramış, Bölükbaşı Ahmed Tavil'in oğlu Mehmed başkaldırmış, 1608'de bu isyanı bastırmakla görevli Nasuh Paşa başarı sağlayamamıştı. Mehmed'i, Divan efendisi Mehmed Çelebi öldürmüşse de yerini alan Mustafa'yı Cağala zade Mehmed Paşa ortadan kaldırarak Bağdat'ta Osmanlı hakimiyetini yeniden kurmuştur. Ancak, Bekir Sübaşı ve ona destek olan Mehmed Kanber adlı iki mütegallibenin türemesi Irak'ın siyasî durumunu altüst etmiştir. O tarihlerde Bağdat valiliğinde bulunan Hafız Ahmed Paşa ile Kemankeş Ali Paşa bu iki mütegallibenin nüfuzunu kıramamışlardı. Duruma hakim olan Bekir Sübaşı rakiplerini acımasızca yok ederek 1623'te Bağdat'ta hakimiyetini kurdu. Osmanlı merkezi idaresi ise Diyarbakır beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa'yı Osmanlı hakimiyetini yeniden kurmak üzere vazifelendirdi. Ne var ki, İran Safevî hükümdarı Şah Abbas'la yakın münasabetler kuran Bekir Sübaşı, Şah Abbas'la temaslarını arttırıp, Bağdat'ı İran'a teslim teklifinde bulundu. İran ordusunun yaklaşması üzerine Hafız Ahmed Paşa, Bekir Sübaşı'ya beylerbeyilik vererek İran'dan yüzgeri etmesini sağladı

ise de, İran ordusu şehri kuşatmaya başladı. Bekir Sübaşı'nın oğlu Derviş Mehmed'in Şah Abbas'ın vaadlerine aldanarak Oğrun kapıyı açması üzerine İranlılar Bağdat'a girdiler.

Hafız Ahmed Paşa kuvvetleri, bu oldu bitti karşısında şimdi İranlılara karşı şehri kuşatmaya girişmek suretiyle harekete geçti ise de sonuç vermedi. 1629'da Husrev Paşa'nın 40 günü bulan kuşatması da başarısızlıkla son buldu. En sonunda 15 Ekim 1638'de IV. Murad tarafından başlatılan kuşatma kırkıncı gününde Bayram Han'ın aman dilemesiyle son buldu. Sultan Murad on dört yılı bulan İran işgalinin meydana getirdiği yıkıntıyı onarmaya girişti. Irak'ta dağılan Türk yerleşme bölgelerine yeniden göçebe Türkmenleri yerleştirerek bu vilayetin Osmanlı hakimiyetine bağlı kalmasının tedbirlerini aldı. Onun hatırası bugün de Babü'l-muazzam önüne konan Osmanlı kolonborno (Ebü'l-hızame) topuyla hâlâ yaşamaktadır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı merkezî yönetim sisteminin zaafa uğraması üzerine, Eyüplü Hasan Paşa'nın Kafkasya'dan getirilen Çerkes, Abaza, Gürcü, Dağıstanlı kölelerden oluşturduğu kapıkullarının Bağdat eyaletinde kısa zamanda kök salarak Mısır'da olduğu gibi bir yarı bağımsız kölemen devleti meydana getirdikleri görülür. Başına buyruk valilerin yönetimi Sultan II. Mahmud devrine değin sürüp gelmiştir (Abbas Azzavi. Aynı eser., Sabit, *Bağdat'ta Kölemen Hükümetinin Teşekkülüyle İnkırazına Dair Risale;* İstanbul 1292).

Osmanlı İmparatorluğunun batı cephelerinde meşguliyeti, Ümit burnunun keşfiyle ticaret yollarının Ön Asya'dan Atlas okyanusu kıyılarına kaymasına rağmen, değerini kaybetmemiş olan Basra limanı, İranlıların ve badiyede oturan Urban kabilelerinin ihtiraslarını kamçı-

lamıştır. Efrasyab Paşa'nın Basra valiliği ile bu bölgede yeni bir mahallî beyliğin doğduğu görülür (Muhammed el-Hassal, *Tarihü'l-imareti'l-Efrasyabiye*, Irak Bilim Akademisi Yayınları, 1961). Bu aileden Hüseyin Paşa'nın bu şehirde büyük ümran faaliyetine giriştiği, büyük bir cami yaptırdığı, Korna'yı tahkim ederek Basra surlarını Şattü'l-Arab'a kadar uzattığı, yabancı tüccarların mallarını depolamak üzere Kapan (Antrepo) semtini meydana getirdiği bilinmektedir. Ayrıca Böğürdelen (Bukurdelan) kalesiyle de şehri emniyet altına alan, böylece kendini güçlü gören Hüseyin Paşa, tâbi olduğu Bağdat valisine isyan etmişse de, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından 1667'de tedib edilmiştir. Efrasyab oğullarının nüfuzları yok olduktan sonra Basra ve Şat çevresinin önce Müntefik Şeyhi Mani, daha sonra Huveyze hanı Fereculllah Han tarafından işgal edildiği, Şammar, Beni Duceyl, Zebid ve Beni Lam gibi aşiretlerin ayaklandıkları görülür. Bu konuda geniş bir hulasa Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Nusretname*'sinde bulunmaktadır, (Yay. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1966, c. II. s. 52-79). Osmanlı Devletinin Mukaddes İttifak kuvvetleriyle süren Uzun Nemçe savaşları dolayısı ile bu ayaklanmalara ciddiyetle yönelmesi ancak Karlofça andlaşmasından sonra olmuştur. Daltaban Mustafa Paşa'nın 1700-1701 yıllarındaki seferleri ile Korna ve Basra yeniden Osmanlı Devletine bağlanmıştır.

Yine Bağdat'ın kaderine bağlı bulunan Musul'da XVII. yüzyılda bir süre İran hakimiyetinde kalmıştır. Şah Abbas Bağdat'ı işgal ettikten sonra Karcagay Han komutasındaki bir kuvveti 1624'te Musul üzerine sevketti. Kerkük ve Musul kan dökülmeksizin İranlıların eline geçti. Ancak, Safevîler burada Bağdat'tan da daha az hükmedebildiler. 1625'te Sipahi Küçük Ahmed'in 500 kişilik bir kuvvetle Musul önüne gelmesi üzerine Kasım

Han şehri boşalttı. 1667'de ise şiddetli bir zelzele şehre oldukça hasar verdi.

XVIII. Yüzyılda Nadir Şah'ın Musul'a yaptığı saldırı şehrin ve çevresinin Osmanlı hakimiyetinden ayrılması gibi bir sonuç getirmeyecektir. Bu yüzyılda Osmanlı merkezi yönetiminin zaafa uğraması sonucunda öteki Osmanlı eyalet ve sancaklarında olduğu gibi, burada da mahalli olarak Abdülcelil zadelerin türediği ve Osmanlı Devleti adına bölgeyi yönettiği görülür, (El-Kis Süleyman Saig el-Mavsılî *Tarihü'l-Musil,* Mısır 1923. s. 268 vd).

YEMENLİLER

Mısır'ın fethiyle Yemen üzerinde doğan tabii Osmanlı hakimiyet hakkı, Zeydî İmamı Mutahhar'ın isyanı ile çok sarsılmıştır. Onun halefleri İmam el-Kasım ile el-Mansur bi'llah sessizce, fakat Hudeyde'de oturan Osmanlı valisine karşı iki yüzlü davranarak bütün Yemen kabilelerini çevrelerinde toplayarak bir hükümet kurmuşlar, Osmanlı merkezi idaresi de Umman ve Hind denizi üzerindeki tasarılarından vazgeçmiş bulunmakla Yemen bu yüzyıllarda yarı bağımsız bir durum almıştır (D. M. İsa Salahiye. *el-Osmaniyun fi Cenubi'l-cezireti-l-Arabiye,* Bingazi 1977., *Yemen Salnamesi,* San'a 1324).

HABEŞLİLER

İmparatorluğun en güneyinde teşkil edilen Habeş eyaleti ise artık merkezi idare için önemini çok kaybetmiştir. Bu eyalete genellikle Mısır sancaklarında beylik yapmış kimseler vali olarak tayin edilirken, bu yüzyılda beylerbeyilerin Dergâh-ı âli kapucubaşıları arasından tayin edildikleri görülür. Beylerbeyilik ile Habeş İmparatorluğu arasında münasebetler de barışçı bir döneme gir-

miştir. Osmanlı İmparatorluğunu temsil eden beylerbeyiler, Habeş hükümdarının Zeydî imamlarıyla, Hind imparatorlarıyla hatta, Portekiz, İspanyol, Hollandalı ve Fransız sömürge öncüleri Capucin ya da Jesuit papazlarıyla ilişki kurmalarında XVI. yüzyılda gösterdikleri titizliği bırakmışlardır. Ayrıca Tigre eyaleti ile bir zamanlar Osmanlı paşalarının oturdukları Deharoa da elden çıkmıştır. Bu yüzyıllar da Habeş eyaleti Kızıldeniz kıyılarına inhisar ediyor. Paşa sancağı Massavva ve Paşa naibi sancağı olarak da Sevvakin'den ibaret bulunuyordu. Habeşistan'ın Yemen imamına bağlı Şi'î Müslüman emirlerin idaresinde bulunan Beylül ve Zeyla limanlarını ithalat ve ihracat için tercih etmeleri ise, Habeş eyaletinin başlıca geliri olan gümrük kazançlarının da düşmesine neden olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti XVII. yüzyılda Hind Okyanusu, Umman denizi ve hatta Kızıldeniz ve bu denizleri çevreleyen karalar üzerindeki tasavvurlarından ve hamlelerinden vazgeçmiş bulunuyordu (Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 83-92).

Ancak, Baron de Tot'un hatıralarından öğrenebildiğimiz kadarıyla Sultan III. Mustafa'nın tekrar Hind denizi politikasına ağırlık vermek istediğini hatta, Akdenizle Kızıldeniz arasında Suveyş'te bir kanal açılması için bir proje hazırlattığını fakat, bu hükümdarın ölümüyle söz konusu projenin bir yana bırakıldığını söyleyebiliriz.

SURİYELİLER

Osmanlı Devletinin Suriye'deki hakimiyeti Merc Dabık zaferiyle başlar. Yavuz Sultan Selim'in yaptırdığı tahrirle bu ülke, Halep, Şam, Trablus ve XVII. yüzyılda Köprülü zade Fazıl Ahmed Paşa tarafından tesis edilen Sayda eyaleti ile dört Osmanlı vilayetine bölünmüştür. Osmanlı Devletinin Suriye ile ilgisi buradan Mısır ve Arabistan'a

kontrol altında bulundurmak, saray ve savaş masraflarının karşılanması bakımından Suriye gelirlerini sağlam tutmaktı. Bunun için Suriye'nin büyük bir bölümü sâlyâne olarak müzayede ile arttırana verilen görevler halinde idare edilmiştir. Trablus ve Sayda eyaletleri tamamen sâlyâne sayıldığından, Osmanlı İmparatorluğunun genel askerî güçleri dışında bırakılmıştı. Şam ve Halep eyaletleri ise ölçülü nispette sefer-i hümâyunlarda yer almakta idi. Suriye'nin dört eyaletine atanan valiler, belli başlı şehirlerin, ticarî hayatın ve özellikle Şam valileri, Şam mevkibinin, hac seferlerinin emniyetini sağlamaktan sorumlu idiler. Memleketin içi Memlûkler devrinde olduğu gibi mahallî beylere, Türkmen, Bedevî, Tiymanî, Mütevalî, Dürzî ve Nusayrî emirlerinin kontrolüne bırakılmıştı. Suriyelilerin XVII. ve XVIII. yüzyıllar Osmanlı saltanatına karşı aldıkları tavır, yerli emirlerin Türk hakimiyetine boyun eğmeme gayretleri ile doludur. Başta Suriye istiklalinin öncüsü Emir Fahreddin (1583-1635) ile Beni Hanfuş, Beni Mansur, Baalbek ve Bika emirleri yerli halkın sempatisini çektiler. Bunlar aynı zamanda Ümit burnu yolunun açılmasına rağmen Hindistan ticaret yolunun korunmasında, Sayda ve Trablus limanları ile Irak, Anadolu ve Akdeniz ticareti arasında bir merkez olan Halep'in eski ticarî önemini devam ettirmekte başarılı adımlar attılar.

HİCAZLILAR

Hicaz bu yüzyıllarda Şerif ünvanını taşıyan ve Hazret-i Hasan soyundan inen emirlerin kendi aralarında yaptıkları iktidar kavgalarına sahne olmuştur. Osmanlı merkezî idaresinin zayıflaması, Hicaz işlerine Mısır ve Şam valilerinin müdahalelerine imkân hazırlamıştı. Bu da Şerif emir zadelerinin birbirlerini devirerek Mekke emaretini

del'i işgal eden Avusturya komutanı George Basta Promen'deki âsi Zeydî imamları da birbirlerine karşı gelen emirleri zaman zaman desteklemekle durumu daha da çıkmaz bir hale koydu. Bunlar arasında en cüretlisi olarak Şerif Saad görülür. 1666'da babası Zeyd'in ölümü üzerine kardeşiyle birlikte şerifliğe getirilen bu emir, kısa bir süre içinde duruma hakim oldu. Yemen'den getirdiği kuvvetlerle Cidde'yi bastığı gibi, tavaf esnasında Emir-i hac Hasan Paşa ile muharebe ederek gönderilen Surre'yi de gasp etmişti. Bunun üzerine Şam valisi Sarı Hüseyin Paşa gönderilmiş, Şerif Saad fazla direnmeyerek hükümete sadakatini arzedince, kendisine Vize ve Kırklareli sancakları dirlik olarak verilmişti. Ancak Urban üzerindeki nüfuzu gözönünde tutularak 1692'de ikinci kez şerifliğe tayin edildi. 1694'te Mısır valisinin raporları üzerine görevden alındı ise Saad, Yemen'den sağladığı kuvvetlerle Mekke'yi basarak yerine getirilen Abdullah'ı Mısır'a kaçırdı fakat, hükümete boyun eğerek sadık kalacağına söz vermesi üzerine, Osmanlı İmparatorluğu da Avrupa yakasında muharebelerle meşgul olduğundan, onu üçüncü kez şerifliğe tayin etmek zorunda kaldı.

MISIRLILAR

Osmanlı İmparatorluğu için ehemmiyetli gelir kaynaklarından biri olan Mısır eyaletinin iki yüzyılı yerli kölemen beylerin yani Kasımîye ile Fikarîye kölemenlerinin yeniçeri ve azep ocaklarının nüfuz kavgaları ile doludur. Osmanlı devlet nüfuzu, özellikle kölemenlerin ortadan kaldırılmaması nedeniyle eyalette bir türlü sağlam bir biçimde kurulamamıştır. Kölemenlerin Yavuz Sultan Selim fethinden beri yaşatılmasında başlıca öge buraya gönderilecek bir Osmanlı paşasının derhal bağımsızlık davasına kalkışmasını önlemek olduğu fikri tarihçilerde ha-

kimdir. Gerçekten de Hain Ahmed Paşa olayı ile Kavalalı Mehmed Paşa olayı bu görüşü güçlendirmektedir. Mısır'da Osmanlı hakimiyetine karşı yerli mukavemetin XVII. yüzyıldaki temsilcisi Şeyh Muhle, XVIII. yüzyılda ise Bulut Kaptan Ali Bey ile Ebü'z-zeheb Mehmed Bey olmuşlardır Mısır'da mütegallibenin ortadan kaldırılması hiçbir zaman mümkün olamamıştır. Mısır'a tayin edilen valilerden Gürcü Mehmed Paşa, Silahdar Mehmed Paşa ve Ali Paşa, zamanlarında hükümet nüfuzunu sağlamışlardır. Ötekiler ise ta Mehmet Ali Paşa'ya kadar mütegallibe kölemen beyleri, yeniçeri ve azeb serdarları elinde ya valilikten atılmışlar, ya da telef edilmişlerdir. Bu iki yüzyılda Osmanlı sarayı ve hazinesi için çok değerli sayılan Mısır gelirinin gönderilmesi de bu tagallüp olayları içinde zaman zaman aksamıştır.

LİBYALILAR

XVII. yüzyılda Trablusgarp eyaletinin merkezi Trablus şehri ahalisi, çoğunlukla Anadolu ve Rumeli ile Akdeniz adalarından gelen halktan olup, yerli halkı pek azdı. Türk levend ve korsanlarının yerli ve korsanlıkta yağmalanan kadınlardan, doğan ve kuloğulları denen askerî sınıfı, Kulağasının yani Başağa'nın buyruğunda Trablus'tan başka Fizan'a, Barka'ya kadar uzanan bütün eyalete de hakim idi. Bütün eyalette asayişi sağlamak ve Afrika içlerine uzanan kervan yollarının emniyetinin sağlanmasından sorumlu idiler. Bunlara dayanarak 1603'te Sefer Ağa, Trablus beylerbeyine tagallüb ederek dayı seçildi. Kapudan-ı derya Halil Paşa 1624'te yaptığı Akdeniz seferinde Sefer Dayı'yı tatlı dille baştardaya almış ve muhakeme ettirdikten sonra idam ettirmişti. Böylece Trablus'ta yeniden valiler devri başlamıştı. (Naima, *Tarih*, İstanbul 1282, c. II. s. 115). Ama 1625'te yeniden dayılık sis-

temi hakim olmuş ve Ramazan Dayı'dan sonra Sakızlı bir dönme olan Mehmed Ağa bu mevkiye yükselmişti. Onun ve damadı Osman Paşa'nın hem dayı, hem de beylerbeyi sıfatıyla Trablusgarp'taki idareleri zamanında bu eyalet huzur içinde bulunmuştur. 1669'a dek süren bu devirde, özellikle Girit savaşlarının yarattığı boşluktan yararlanan Trabluslu gemiciler ülkeye büyük gelirler getirdiler. Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız ticaret gemileri için önemli bir tehlike teşkil ettiklerinden Trablus 1676'da İngiltere, 1685'te de Fransa donanmaları tarafından dövüldü. Böylece Trablus beyinin davranışları kısmen olsun önlenmeye çalışıldı. XVIII. yüzyılda ise hatta XIX. yüzyılın ortalarına kadar (1711-1835) Trablus eyaletine Karamanlı Ahmed Bey'in kurduğu sülâle hakim olmuştur.

TUNUSLULAR

İmparatorluğun Tunus eyaletine gelince; burada da yeniçeri ocağının valilere tagallüb ettiği görülmektedir. Yeniçeriler bu yüzyılda İstanbul'dan gönderilen valileri bazan ülkeye kabul etmeyecek ölçüde serkeşliklerini arttırdılar, Emirü'l-evtan'a mensup olan Hafsa Mehmed Paşa ile Mısırlıoğlu İbrahim Paşa böyle reddedilen valiler arasındadır. 1591'de yeniçerilerin ayaklanmaları sonucu Ağa divanı basılmış ve bütün üyeleri öldürülmüştür. Bu olay üzerine yeniçeriler içlerinden, bölükbaşılardan İbrahim Ağa'yı dayı seçtiler. Böylece Tunus'ta dayılar idaresi başladı. Onun yerine geçen Osman Ağa ile 1610'da dayı olan Yusuf Ağa zamanında Tunus'ta sükun ve asayiş sağlandığı gibi, İspanya'dan son kez kovulan Müslümanların yerleştirilmesi de başarılı oldu. Ancak merkezden gönderilen beylerbeyi, Emirü'l-evtan ünvanını taşıyan sancak ya da Tunus beyi ile dayılar arasındaki nüfuz rekabeti,

Tunus'ta huzuru zaman zaman bozan unsurlar olmuştur. Mısırlıoğlu İbrahim Paşa bu anlaşmazlık sonunda Tunus'a alınmadığı gibi, 1676'da Hafsa Mehmed Paşa da yeğeni Mehmed Bey'in müdahalesiyle kendisini, Tunus divanı seçtiği halde ülkeye girememiş, ancak iki yıl sonra tekrar Tunus valiliğine 1678'de tayin edilmişse de, valiliği süresince hiçbir nüfuzu olamamıştı. (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, Yay. A. Refik, İstanbul 1928, c. I, s. 655). Bu yüzyılda Tunus donanmasının Cezayirlilerle birlikte Akdeniz'den başka Atlas okyanusunda faaliyette bulunduğu bilinmektedir. İngiltere, Fransa daha sonra Avusturya, ticaret gemilerinin selameti için Tunus'la andlaşmalar yapmak zorunda kalmışlardır. 1625'te ise bu iki ocak yani, Cezayir ve Tunus gemicileri Vistül ırmağı ağzındaki Lundy adasını zaptederek bir süre burada üstlenerek korsanlık yaptıktan sonra adayı İngiliz korsanlarına satıp dönmüşlerdi.

CEZAYİRLİLER

Osmanlı merkezî idaresi XVII. yüzyılda Cezayir üzerindeki nüfuzunu gittikçe kaybetmiştir. 1587'den itibaren bu eyalete 1659'a kadar üç yıllık paşalar tayini devrini Ağaların tagallübü izlemiş, (1559 - 71) ve nihayet 1671'den itibaren de eyalete dayılar hakim olmuşlardır. Bu eyalette hakim olanlar padişahın hükümranlık hakkını tanımakla birlikte, bağımsız hükümdarlar gibi hareket etmekten geri kalmamışlardır. Kendi başlarına harp ilân etmek ve barış yapmak hakkını ellerinde bulunduran beylerbeyiler, valiler, ağalar ve dayılar âdeta birer Cezayir kralı idiler. Eyalette üç kuvvet kendi içinde rekabette idi. Bunlar, yeniçeri, denizci ve kuloğulları olmak üzere tanınabilir. Beylerbeyiler kuloğullarına ve Kabiliye'den toplanan züav adındaki yerli askere dayanarak yeniçerilerin

nüfuzunu kırmayı bütün Berberistan'ı içine alan bir devlet kurmayı tasavvur etmişlerse de yüzyılın ortalarında Halil Ağa'nın darbesi ile iktidar tamamen yeniçerilerin eline geçmiş oldu. 1659'dan sonra Cezayir beylerbeyilerinin hiçbir nüfuzu kalmadı. Ancak, ağalar devri denizciler ve kuloğullarının boyun eğmemeleri yüzünden bir anarşi devri oldu. Ağalardan hiçbiri yatağında eceliyle ölmedi ve 12 yıl sonra 1671'de iktidar denizcilere geçti. Bu gelişmeler sırasında Osmanlı merkezî idaresi Cezayirlilere karşı sert bir tutum aldıysa da herhangi bir müdahalede bulunmadı. Sadece Köprülü Mehmed Paşa, Osmanlı valisi Ali Paşa'yı Cezayir ağası Halil Ağa'nın bir kalyona koyarak İzmir'e göndermesi üzerine, Cezayirlilere bütün Osmanlı kıyılarını yasaklamış, zahire almalarını ve levent toplamalarını men etmişti. Bu sert tedbir karşısında Cezayirliler aman dilemişler ve Fazıl Ahmed Paşa zamanında kapudan-ı derya Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kefil olması üzerine kapucubaşı İsmail Ağa iki tuğla Cezayir beylerbeyi olmuşsa da, ağalar onun valilik etmesine pek fırsat vermemişlerdi. (Silahdar, ayn. esr. c. I. s. 469). Bu durumda Osmanlı hükümeti daha önce Tunus'ta başlatılan dayı idaresini Cezayir'e de yaydı ve denizcilerin başlattıkları bir ayaklanma sonunda 1671'de Hacı Mehmed Ağa, ilk Cezayir dayısı oldu. Böylece Osmanlı İmparatorluğunun özerk bir vilayeti durumuna yükselen Cezayir eyaleti, 1830'da Fransa tarafından işgal edilene kadar özerk bir ülke haline geldi. Dayıların en ünlülerinden biri, daha sonra Osmanlı hizmetine girerek kapudan-ı derya olan Mezzomorte Hüseyin Paşadır. Hüseyin Paşa, Dayı Mehmed'in damadı Baba Hasan Dayı'yı 1684'te öldürerek yerini almış ve o sırada Cezayir'i abluka eden Amiral Duguesne'e mukavemet ederek Cezayir'i kurtarmıştı.1689'da ise dayılığa İbrahim Hoca seçilmiştir. Cezayir donanması Tunus gemilerinin de katıl-

masıyla gerek Akdeniz, gerek Atlas okyanusu deniz ticaretinde tehlikeli bir unsur olmakta bu iki yüzyılda devam etmişlerdir. Akdeniz'de ticaretin selameti için Osmanlı Devletiyle ticaret andlaşmaları yapan İngiltere, Fransa ve Hollanda, imparatorluk merkezî idaresinin bu yüzyılda düştüğü kargaşayı göz önünde tutarak özellikle ve öncelikle korsanlıkta önde gelen Cezayir'le anlaşmaya yöneldiler.

İlk defa Fransa 1619'da bir anlaşma yapmış (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. Ata Bey, İstanbul 1335, c. IX, s. 30. 32), bunu İngiltere'nin Cezayir ve Tunus'la yaptığı anlaşma izlemiştir (Naima, *Tarih*, İstanbul 1282, c. II. s. 400). En son da Hollandalılar Cezayir'le anlaşmak zorunda kalmışlardır. Cezayir ocağı da Tunus ve Trablus ocağı ile birlikte imparatorluğun Akdeniz askerî harekâtına katılmakta kusur etmemiştir. Özellikle Girit savaşlarında ve 1683'ten sonra Venedik savaşlarında dayıların komutasında sayıları değişen kadırga, kalyon, borton ve çektiriler ile Osmanlı donanmasına katılmışlardır.

İmparatorluğun Kırım'dan, Bosna'dan Cezayir'e kadar uzanan ve asıl hakim zümrenin Türklerin oturduğu Anadolu ve Rumeli'yi çepeçevre çevreleyen bu muavin ve Müslüman milletlerin, cemaatlerin, kavimlerin görüldüğü gibi, Emir Fahreddin hareketi hariç, imparatorluk yüksek otoritesine karşı bir hareketleri yoktur. Bu eyaletlerin imparatorluk merkeziyle olan münasebetlerinin güzelleşmesi veya bozulması merkezî idarenin tutumuna veya gönderilen valilerin dirayetlerine bağlıdır. Eyaletlerin yüzyıldaki tarihleri, kendi sosyal yapılarına göre mahallî iktidar kavgalarıyla doludur. Bağdat eyaleti hariç, bu eyaletlerden hiçbiri bir yabancı devletin müdahalesiyle de karşılaşmamıştır.

MACARLAR

Osmanlı yüksek otoritesine boyun eğen kavimlerden Macarlar ise, bütün XVII. yüzyıl boyunca imparatorluğu idare edenler için bir sorun olarak kalmışlardır.

XVII. yüzyıl başlarken Macaristan toprakları, Osmanlı Macaristan'ı denilen Budin, Kanije, Tamışvar vb. eyalet ve sancaklardan, Avusturya ile Erdel arasında bulunan orta Macaristan'dan ve de Macarların çoğunlukta bulundukları Erdel beyliğinden ibaretti.

Bu topraklar üzerinde Osmanlı İmparatorluğunun hakimiyet iddialarına karşı, Avusturya İmparatorluğu da ayni iddiayı devam ettirmekte idi. Yerli Macar halka gelince, bu iki büyük gücün baskısında ezilmekle birlikte, çağın yaygın cereyanı olan din kavgalarıyla da sükun içinde değildi. Osmanlı idaresinin din işlerindeki hoşgörüsüne karşılık, Avusturya hükümeti özellikle, yüzyılın başında imparator Rudolf, mutaassıp bir Katolik olarak Protestan Macarlara karşı amansız bir tavır almıştı.

XVII. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti ile Avusturya İmparatorluğu bu hakimiyet davasından dolayı savaş içinde idiler. Sultan III. Mehmed'in Eğri (Eğer/Erlav) kalesini zaptetmesine, Haçova'da (Kerestes) Arşidük Maksimilyen ile Erdel kralı Zsigismund Batory kuvvetlerinin 27 Ekim 1596'da yenilmelerine rağmen kesin galibiyet sağlanamamıştı. Savaşlar 1606 kasımı başlarında imzalanan Zsidvatorok andlaşmasına kadar sürdü. Bu antlaşma da Macaristan'a tam sükunu getirmedi. Avusturya imparatorlarının Erdel üzerinde yükselen hakimiyet iddiaları yüzünden iki devlet arasındaki anlaşmazlık yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Zsidvatorok antlaşması 1616 haziranında ve 1628 ocağında iki defa yenilenmiştir. Bu arada Erdel'de bazı gelişmeler olmuştu. Er-

del'i işgal eden Avusturya komutanı George Basta Protestanlara karşı sert tedbirler aldığından ve onları ezdiğinden Erdel beyzadelerinden İstwan Bocskay, Avusturyalılara karşı başkaldırarak Osmanlı Devletinden yardım istedi. Lala Mehmed Paşa bu durumu değerlendirerek, Estergon fethinden sonra Peşte ovasında Bocskay'a törenle Erdel krallığı tacını giydirdi. Avusturyalılar böylece Erdel'den çıkarılmış oldularsa da daha sonra Bocskay, Viyana antlaşmasıyla ölümünden sonra, Erdel krallığını Avusturya imparatoruna terkedince, Osmanlılarla Avusturya arasındaki ihtilaf yeniden alevlendi. Ancak, Avusturya yapılan barışı bozmak istemediğinden, Erdel üzerinde Osmanlı hakimiyeti, Lala Mehmed Paşa'nın kabul ettiği şartlar dairesinde devam etti. Yüzyılın ortalarında Erdel, II. Rakoçzi'nin güçlü idaresiyle orta Avrupa'da yeni bir siyasî gelişmeye sahne oldu. Rakoçzi'nin bağlı olduğu Osmanlı Devletine danışmayarak Avusturya'ya bir akında bulunması, İsveç krallığıyla antlaşma yapması, Lehistan tahtı üzerinde hak iddialarına kalkışması Osmanlı merkezi idaresini rahatsız etmişti. Kırım hanlarının akınlarıyle epeyce sarsılan Lehistan'ın Erdel'in katılmasiyle kuvvetlenerek Osmanlı kuzey hudutları üzerinde tehlikeli bir güç olması Osmanlı politikasına ters düşmekte idi. Bu düşüncelerle Rakoçzi'ye karşı askerî harekâta geçilmesine karar verildi. Köprülü Mehmed Paşa'nın 1658'de giriştiği Erdel seferi Ekos Barzsgay'ın Erdel krallığına getirilmesiyle son buldu. II. Rakoçzi bir süre daha mukavemet etti ise de, Seydi Ahmed Paşa'nın seferinde maktul düştü. En son Köse Ali Paşa'nın yaptığı seferde Apafi Mihal'ın Erdel krallığına tayin edilmesiyle 1661'de Erdel bir müddet için Osmanlı yüksek otoritesini tanımak zorunda kaldı. Ancak, Avusturya İmparatorluğu Erdel işlerine müdahaleden elini çekmemekte idi. Bu yüzden Erdel'e giren bir Avusturya kuvvetini Seydi Ahmed Paşa

fena halde bozmuş, bu hadise yeni bir Osmanlı - Avusturya savaşına nerede ise başlangıç olacak hale gelmişti. Osmanlı Devleti savaşı önlemek için Seydi Ahmed Paşa'yı Macaristan'dan çekmek mecburiyetini duymuştu. Bu uysallığa rağmen Avusturyalılar Erdel'e ait Szcchelhyd ve Kolojvar kalelerine zaptettiler ve Kanije yöresinde Zirinwar adlı yeni bir kale yaptırmaya giriştiler. Osmanlı tarihlerinde Uyvar seferi adıyla anılan 1663-65 Avusturya savaşı bu gerginlik sonunda çıktı ve Vasvar andlaşmasıyla sona erdi.

Macaristan'daki Osmanlı hakimiyetine nihayet veren savaşlar yine Avusturya'nın Orta Macaristan'da izlemekte olduğu dinî politikadan kaynaklanmıştır. İmparatorluğun Orta Macaristan'da yaşayan Protestanlara tatbik ettiği bu sert tutumu, vicdan hürriyetiyle telif edemeyen Orta Macar beyzadelerinden Zyriny, Batthyany ve Thököly beyler Avusturya hakimiyetini terkederek dinlere karşı hoşgörülü olan Osmanlı himayesini kabul etmeye karar verdiler. Ancak, Fazıl Ahmed Paşa kendi yaptığı Vasvar andlaşmasını bozmak istemediğinden bu başvuruya fazla ilgi göstermedi. Onun yerini alan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ise, bu teklif üzerinde ısrar etti ve öldürülen Thököly Mihal'ın yerini alan oğlu Thököly İmre'yi Orta Macar-Kurs (Krucz) kralı tanıyarak ona yardıma karar verdi. Bir taraftan Varat beylerbeyi Hasan Paşa komutasında bir Osmanlı kuvvetini Thököly'ye yardıma memur ederken, öte taraftan Orta Macarlılar lehine siyasî baskılara da kalkıştı. Mustafa Paşa'nın Avusturya'ya karşı böyle menfi bir vaziyet almasındaki başlıca gayesi Kanunî Sultan Süleyman gününden beri dize getirilemeyen Avusturya'ya boyun eğdirerek büyük bir ün sağlamaktı. Bütün ikazlara rağmen, ardında bir yığın düşman kaleleri ve toprakları bırakarak onun Viyana üzerine atılması, Avrupa'da büyük bir heyecan yarattı. Daha

Fazıl Ahmed Paşa zamanında Osmanlıların tekrar Orta Avrupa'ya yönelmeleri Papa XI. Inosant'ın dikkatini çekmiş ve Avusturya ile Lehistan arasında aracılık ederek Mukaddes İttifak diye anılan bir antlaşma imzalatmayı başarmıştı. Kara Mustafa Paşa'nın bu ittifaktan haberi olmadığı, olsa bile yüzyıllardan beri gittikçe büyüyen Osmanlı gururu ile buna değer vermiyeceği de bir gerçektir. Ama, bu ittifak ilk mahsulünü Osmanlı tarihinin bir dönüm noktası olan Viyana kuşatmasında verdi. Jan Sobyeski ve Dük dö Loren kuvvetlerinin yani, Leh ve Alman ordularının 10 Eylül 1683 Cuma günü Osmanlı ordularına giriştikleri taarruzla Osmanlı satveti de çöktü. 1684'te bu iki müttefike Venedik, 1696'da ise Rusya'nın katılmasıyla Osmanlı Devleti Mora, Dalmaçya, Hırvatistan, Lehistan ve Kırım sınırlarıyla birlikte binlerce kilometre tutan bir çok cephede savaşmak zorunda kaldı. Haçlılardan beri Hıristiyan Avrupa bir kere daha Türklere karşı birleşmiş oldu.

Viyana kuşatmasiyle başlayan savaşın asıl ağırlığı Macaristan cephesinde kendini göstermiştir. 1699'a kadar süren Macaristan savaşı mevzi'i kalmadı. Bir anda yayılarak Türk hakimiyetindeki kalelerin birer birer düşmesiyle bir bozgun halini aldı. Bozgunla birlikte 1526'dan beri Macaristan'da gelişme gösteren Türk kültürü de bu kalelere yerleştirilen Türk halkın orduyla birlikte sürülmesiyle ortadan kaldırıldı. (Tamışvarî Naim, *Hadikatü'ş-Şüheda-i Serhad.* Özel nüsha ve Osekli Şeyh İbrahim, *Zeyt-i vakiât,* Ankara İl-halk İKtb. Nu. 608. yap. 18 a.). Birbiri arkasına yenilen Osmanlı orduları 1687 Mohaç ya da Şikloş savaşıyla Tuna'nın güneyine atıldı. Osmanlı ordusu Tuna hattında da tutunamadı. Belgrad dahil, Niş ve Üsküp'e kadar bütün Sırbistan'ı da kaybetti. Bunda ordunun yetersizliğinden çok, imparatorluğu idare eden kadronun boşluğu tesirini göstermiştir. Nitekim Kırım

Hanı II. Selim Giray ve Köprülü zade Fazıl Mustafa Paşa'nın duruma hakim olmalarıyla Avusturyalılar Balkanlardan sürülüp çıkarıldılar. Avusturyalıların Balkanlarda tutunamamalarının bir nedeni de din politikaları idi. Ortadoks Sırplar onların gelişlerini Müslüman Türklerden kurtuluş gibi telakki etmişlerdi. Ancak, işgalci Avusturyalılar Balkan Hıristiyanlarını katolikleştirmek gayretine düşünce, yerli halk Osmanlı idaresini arar hale geldi ve Selim Giray'ın Tatar askerleriyle Fazıl Mustafa Paşa'nın ordularını kurtarıcılar olarak karşıladı. Böylece Tuna'nın kuzeyine atılan Avusturyalılara karşı kaybedilen Macaristan'ın kurtarılması zamanı geldi. Bu devre 1683'te başlayan Avusturya harplerinin üçüncü safhasıdır. Fazıl-Mustafa Paşa bu safhada ilk hamleyi yaptı fakat, Salankamin de 10 Ağustos 1691 günü şehid düşmekle Macaristan üzerinde yeniden Osmanlı hakimiyetini kurma tasavvuru akamete uğradı. Gerek Hacı Ali Paşa, gerek Arabacı Ali paşaların Varadin (Peter Wardein) önüne kadar uzanan seferleri ile Sultan II. Mustafa'nın üç yıl üst üste yaptığı seferler bir sonuç vermemiştir. Bu seferler için en geniş bilgi Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Nusretname*'sinde bulunmaktadır. (Yay. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1962-69, c. I-II).

Osmanlı hükümeti 1697 eylülünde Sente (Zenta) mevkiinde vuku bulan son mağlubiyetten sonra artık yeniden Macaristan'a hakim olmak düşüncesini de terketti. Filhakika Şehid Ali Paşa'nın giriştiği Avusturya savaşında Osmanlı ordusu Varadin'e kadar ilerlemişse de, yine mağlubiyetle geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1699 ocağında imzalanan Karlofça antlaşmasıyla Osmanlı hükümeti Tamışvar dışında Macaristan ve Erdel üzerindeki hukukunu tamamen Avusturya İmparatorluğuna terketmiştir. Türkler, Macaristan'dan çekildikten sonra Macarlar Avusturya hakimiyetine her başkaldırışlarında Os-

manlı İmparatorluğundan yardım istemişler, Özgürlük mücadelesinde her yenilişlerinde de bu imparatorluğa sığınmışlardır. Bunların en ünlüsü 1703'te başkaldıran ve 1716'da Osmanlı padişahı tarafından Erdel krallığı onaylanan Rakoçzi Frenc ve oğlu Jozef olmuştur. Osmanlı sınırları üzerindeki Mehadiye ile İrşova kaleleri ise mülteci Macarların yurdu haline gelmişti. Macaristan'ın fiilen 157 yıl süren (1526-1683) Osmanlı hükümetine tâbiliği devrinde Macarların yaşayışlarını, sosyal durumlarını Sandor Takats'ın *Rejzoğ'a Török Vilagbol (Türk Aleminden Çizgiler)* adlı eserinde izlemek mümkündür. Yazar bu eserinde Osmanlı hakimiyeti devrinde Türklerin yapıcı bir rol oynadıklarını, açık ve kesin bir dille ileri sürmüştür. Türkleşen Macarlar arasında Türk kültür ve tarihinde yer alanların başında ise İbrahim Müteferrika ile Sadrâzam Kanijeli Damad İbrahim Paşa mutasavvıflardan Peşteli Lâmekanî Hüseyin, Şair Hisalî, tarihçi Tamışvarî Naim ve Osekli İbrahim Efendiler gelmektedir. Türklerin Macaristan'da bıraktıkları kültür ve anıtlar için (bak. L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 369 - 70).

ULAHLAR (ROMENLER)

Osmanlı İmparatorluğuna tâbi kavimlerden Ulahlar yani Romenler, bilindiği gibi iki vasal beylik halinde Osmanlı Divan-ı hümâyununa bağlı idiler. Bunlardan Eflak beyliği başında bulunan Mihail Viteazul (cesur)'un başkaldırmasıyla yüzyılın başında imparatorluk idaresi büyük bir problemle karşılaştı. Eflaklılar Avusturya İmparatorunun etkisinde kalarak Erdel kralı Szigismund Batory ve Boğdan voyvodası Aron Tranul ile anlaşarak imparatorluğun kuzey politikasında büyük zorluklar yarattılar. Ancak muhteris bir kimse olan Mihail, Osmanlı kuvvetlerini Eflak'tan çıkardıktan sonra Erdel'e, arka-

sından da Boğdan'a saldırmak suretiyle kendi dayanaklarını yıktı. Avusturyalılar yetiştirdikleri bu haddini bilmez beyi 1601'de General Basta eliyle ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Osmanlı idaresi yeniden Eflak üzerinde hakimiyetini kurmaya girişti. İş başına gelen Radu Şerban izlediği Türkiye aleyhindeki politika sonunda Osmanlı kuvvetlerinin tazyiki üzerine Lehistan'a sığınmak zorunda kaldı. Eflak, Radu Mihne'nin voyvodalığa getirilmesiyle tekrar Osmanlı yüksek hakimiyetine girdi. Ancak, bu yüzyılda Eflak asilzadeleri İtalya ve Fransa dahil, özellikle Avusturya'nın tesirinde olarak Osmanlı yüksek hakimiyetine karşı iki yüzlü bir politika izlemekte idiler. Bir yandan eski voyvodalar, voyvoda zadeler ve boyarlar Divan-ı hümâyundan voyvodalık fermanlarını alabilmek için birbirleri aleyhine akla gelmedik entrikalar çevirirlerken, öte yandan Erdel, Avusturya, Lehistan hatta Fransa'dan destek bekleyerek ülkenin menfaatiyle bağdaşmayan kargaşalara yol açmışlardır. Her voyvodanın çıkardığı kargaşa ülkenin Osmanlı birlikleri tarafından çiğnenmesine neden olmakta, memlekette ekonomik gelişme hemen hemen durmuş bulunmaktadır. Bu iki yüzyılda Eflak'a Divan-ı hümâyunca 39 voyvoda tayin edilmiştir. Bunlardan Radu Mihne, Sultan II. Osman'ın Lehistan seferine, Radu Mihne oğlu Mihne, Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel seferine, Greguvar Lika, Fazıl Ahmed Paşa'nın Uyvar seferine, Leyoreşko Kemanice seferine, George Duca Cehrin seferine, Şerban Kantakuzen Viyana kuşatmasına katılmak mecburiyetinde kalmışlardır. Voyvodalar, voyvoda zadeler ve boyarlar arasındaki bu rekabet, ülkede yerli halkın huzur bulmasını imkânsız kılmıştı. Divan-ı hümâyunun buyruklarını tanımayan voyvodalar, Silistre beylerbeyleri ve kalgaylar tarafından tedip edildikleri kadar, Osmanlı hükümetine boyun eğenler de çoğunlukla Erdel krallarının saldırılarıyla karşılaşmakta

idiler. Bu durumda çaresiz kalan Eflak halkı seymenler ve dorobanti denilen ücretli askerlerin desteğinde 1654'te ayaklandı ise de Basarab Matei'yi destekleyen Rakoçzi'nin yardımıyla bu ayaklanma kanlı bir şekilde bastırıldı. Viyana seferine katılan Şerban Kantakuzen ise kendini Bizans imparatorlarının halefi görmekle ve Avusturya'nın desteği ile imparator olmak hayaline kapılmıştı. Bu yüzden daha Viyana kuşatması sırasında Avusturyalılarla ilişkiler kurmuştu.

1687'de Avusturyalıların Mohaç (Siklos) galibiyetinden sonra imparatorluk kuvvetleri Eflak sınırına değin geldiklerinden kardeşi aracılığıyla Viyana'da bir antlaşma imza etti. Ne var ki, Avusturyalıların başarıları onu hayallerine ulaştıramadı. Bir yıl sonra ölünce yerini alan Brankovan Osmanlı hükümetiyle bozuşmak cesaretini gösteremedi ve kısa bir süre sonra da Karlofça andlaşması yapıldı.

1693'te aslen Tatar olan Konstantin Kantemir'in ölümünden sonra boyarlar onun oğlu Demetrios Kantemir'i voyvodalığa seçtilerse de Bâb-ı âli bu seçimi tanımadı Bu yüzden Kantemir başkaldırdı. Fakat, Osmanlı kuvvetlerine dayanamayarak Rusya'ya kaçtı. Bunun üzerine hükümet kendisine bağlı saydığı Divan-ı hümâyun tercümanlarından güvendiklerini Eflak'a voyvoda olarak göndermeye başladı. Fenerli Rum beyleri diye anılan bu voyvodaların ilki Nicola Mavrocordato olmuştur.

Daha sonra tarihlerde Osmanlı gücü ve tesiri zayıfladıkça gerek Rusların, gerek Avusturyalıların tesirleriyle bu Fenerli Rumlar arasında da devlete karşı çalışan voyvodalar görülmüştür. Bunda Osmanlı yönetiminin gittikçe zaafa uğramasının, verilen emirlerin uygulanmayışına göz yumulmasının da rolü vardır.

Fenerli voyvodalar, birbirlerine rakip aileler arasından gönderildiklerinden, bu rakip aileler hükümetin önde gelenlerine sokularak türlü türlü entrikalarla voyvodalığı elde etmek ve halkı soyarak hem keselerini doldurmak, hem de İstanbul'daki efendilerini doyurmak için çalışmışlardır.

Bu iki yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu bakımından Eflak, daha çok Osmanlı hazinesi için ehemmiyet taşımakta idi. Eflak voyvodaları her yıl saray hayvanları için sekiz bin müd yani 160.000 kile arpa, saray mutfağına 20.000 koyun, balmumu, bal ve tuz gönderirler, padişahlara da özel olarak cins atlar, av kuşları ve av köpekleri sunarlardı. Ordu için ise top arabası, topçeken katana ve öküzler ile gerekli keresteyi sağlarlardı. Hazineye olan yıllık haraçları XVI. yüzyılda yüz yük iken, XVIII. yüzyılda 260 yüke yani 26.000.000 akçaya yükselmişti. Bu artış, bir yandan voyvodalık yarışında olanların kendiliklerinden yaptıkları tekliflerle olduğu kadar, akçanın değer kaybetmesinden de kaynaklanmıştır.

Romanya'nın ikinci kesimi olan Moldavya ya da Boğdan voyvodalığı ise XVII. yüzyılda Movila ailesinin hükmü altında idi. Osmanlı hükümetleri bu beyliği Eflak'tan sonra ikinci derecede değerlendirmişlerdir. Bununla beraber Boğdan, imparatorluğun Lehistan sınırları üzerinde olmakla daha da dikkatle idare edilen bir beylik manzarası gösterir. Buraya Divan-ı hümâyunun veya Özi beylerbeyilerinin müdahaleleri daha ölçülü olmuştur. Boğdan voyvodalarının da İstanbul'a karşı tutumları Eflak beylerine göre daha yumuşak sürmüştür. Bu yüzyılda Yeremiya Movila'nın karısı Domine'nin oğlu Topal Kostantin'i voyvoda yapma gayreti, İskender Paşa tarafından 1616'da önlenmiştir. Gratyani'nin voyvodalıkta kalma çabaları da Nogay Kantemir ve İskender Paşa tarafından durduruldu.

Boğdanlılar İstanbul'dan gelen Rumlara karşı 1634'te ayaklandılar. Vasil Lupu duruma hakim olarak 1634'te voyvoda oldu. Yirmi yıl yani 1653'e kadar voyvodalıkta kalan Vasil devrinde Boğdan'da kültürel faaliyetler iyice gelişti. Rokaçzi oğlunun Erdel'de giriştiği ayaklanmaya Eflak voyvodası ile birlikte katılan Boğdan voyvodası Şerban, Kırım hanı tarafından ülkesinden sürüldü. 1659'da Can Arslan Paşa'nın yersiz bir davranışını vesile ederek ayaklanan Mihne'nin desteğiyle Şerban yerine tayin edilen George Ghika'yı beylikten uzaklaştırdı ise de üstün Osmanlı kuvvetleri duruma süratle hakim oldular. Osmanlı hükümetinin Lehistan ve Ukrayna üzerinde gittikçe artan ihtirası Boğdan voyvodalarının daha sıkı bir disipline alınması neticesini doğurdu. George Duca Bey bu sırada kendini gösterir. 1672'de Boğdan'dan başka Ukrayna atamanlığına da getirilen Duca Bey, Bucaş andlaşmasıyla Lehlilerden alınan Podolya'nın idaresini de üstüne almıştı. 1683'te Viyana kuşatmasına da katılan Duca Bey, Lehistan'ın Mukaddes İttifak'a katılması üzerine beylikten alınmış ve yerine Nogay asıllı Konstantin Kantemir getirilmişti. Kostantin (1685 - 1693) ve oğlu Antiyoh (1696 - 1700) zamanlarında Leh tecavüzlerini önlemede başarılı olmuşlardır. Öteki oğlu Dimitri ise, Osmanlı - Türk kültüründeki derin vukufu ile tanınmıştır (bak. *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, madde, Kantemiroğlu). En önemli eserlerinden biri olan Osmanlı Tarihi, *Historia İncrementorum atquemontorum aulae Othmanicae (Osmanlı imparatorluğunun yükseliş ve çöküş tarihi)*, adıyla Dr. Özdemir Çobanoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Ankara 1979, I. - III. cilt). Boğdan hem Osmanlı hazinesine, hem de Kırım hanlığına harac ödemekte idi. Kırım hanları Lehistan ya da Ruslara karşı bu ülkeye yardım ettikleri yıllarda Kırım haracı iki kat olarak ödenirdi. Bunun içindir ki, Boğdan haracı Eflak'a göre daha insaflı tespit edilmişti. Yıllık

haraç yetmiş yük, yani 7.000.000 akça tutmakta idi. Osmanlı Devletinin gücü azaldıkca Rus Çarlığı Boğdan voyvodalığı üzerinde gittikçe artan bir nüfuza sahip oldu. Nitekim Antiyoh Kantemir Ruslara karşı belki de kardeşi Dimitri'nin tesiriyle ilk yakınlaşmada bulununca azledildi. Mihail Rakoviça'nın Çar Petro ile ilişkiler kurması üzerine Bâb-ı âli Eflak'ta olduğu gibi 1710'dan itibaren seçim biçimini iptal ederek merkezden ve çoğu da Divan-ı hümâyun ve derya tercümanlarından güvendiği Rumları voyvoda olarak göndermeye başladı. Voyvodalardan Dimitri Kantemir ve Alexandr Gika, Ligor Kalimaki, Alexandr İpsilanti Rusya ile gizli antlaşmalar dahi yapmışlardır. Bazıları ise Rusya'nın olsun, Avusturya'nın olsun bütün tekliflerini reddederek Osmanlı İmparatorluğuna sadakatle hizmet etmişlerdir. Bunlar arasında Nicola Mavrocordato, Ligor Gika anılabilir.

KAZAKLAR

XVII. yüzyılda Osmanlı hükümetinin kuzey sınırlarında takip ettiği politikalardan biri de Rusya ve Lehistan'a karşı bir muavin güç yaratma gayreti olmuştur. Don ırmağıyla Dinyepr ırmağı arasında Ukrayna topraklarında yaşayan kazakları Lehistan ve Rusya'dan ayırarak Osmanlı İmparatorluğuna tabi kılmak ve bu suretle kuzeyde bir güvenlik halkası meydana getirmek olduğu kadar, Karadeniz'in de güvenliğini sağlamak bu yüzyılda Divan-ı hümâyunun başlıca endişelerinden biri olmuştur. Yüzyılın başında Zaporog Kazaklarının 1612, 1614 ve 1625 yıllarında Anadolu kıyılarına hatta, İstanbul boğazında Yeniköy'e kadar uzanan yağmacılıkları sonunda Kazakların disiplin altına alınması ve imparatorluğa tabi kavimlere katılması çalışmaları başladı. Daha 1617'de İskender Paşa'nın serdarlığında Lehistan üzerine sevkedilen bir ordu,

Lehlileri kendilerine tâbi olan Kazakları Osmanlı topraklarına saldırmaktan alıkoymaları için sıkıştırmışsa da bunun önü alınamayınca, Sultan Genç II. Osman'ın Hotin seferi 1621 yılında vuku buldu. Bu arada Barabaş, Sarıkamış ve Potkal topluluklarından ibaret bulunan Kazaklardan bir grup Kırım hanlığı ile işbirliği yaptığından bunlar kardeş Kazak diye anılmışlardır ki, 1663 tarihinde Ahmed Giray'ın komutasında Uyvar seferine katılmışlardır. Zaporog Kazakları hatmanı Brioukhowstki, 1668'de Rusya'ya karşı Kırım hanlığı aracılığı ile Osmanlı hakimiyetini taleb etti. Bu istek Fazıl Ahmed Paşa tarafından kabul edilmekle, Brokovski üç Kazak topluluğuna da hatman tayin edildi. 1669'da işbaşına gelen Droşenko, Osmanlı hakimiyetini kabul ettiğinden Lehlilerin tecavüzüne uğradı. Osmanlı hükümeti de bu yeni beyliği savunmak için Lehistan'a karşı savaş açtı ve böylece Kamaniçe seferi, 1672'de başladı. Bucsacs'ta yapılan antlaşmaya göre Ukrayna Hatman Droşenko idaresinde olmak ve Podolya da Boğdan beyliğe bağlı bulunmak üzere Osmanlı İmparatorluğuna terkedilmekte idi. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu kuzeyde en ileri sınırlarına varmış oldu. Bu durum Rus Çarlığı ile Osmanlı münasebetlerinin gerilmesine yol açtı. Rus çarı daha savaşın başında Kalmuk, Nogay, Yedisan Tatarları ve Don Kazaklarıyla karadan ve denizden Osmanlı topraklarına saldırma tehdidinde bulunmuş ancak, bu tehdide Kamaniçe seferinde ehemmiyet verilmemişti. Ne var ki, Bucaş andlaşması kesin bir sulh getirmedi. Bir taraftan Lehlilerin antlaşmanın ağır şartlarından kurtulmak için tekrar savaşa girişmeleri, Kazak hatmanı Droşenko'nun Ruslarla anlaşarak onların hizmetine girmesi, Şişman İbrahim Paşa ile onun ardından Şeytan İbrahim Paşa'nın Lehistan üzerine iki sefer yapmasını, bunu müteakiben de Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1678'de Droşenko'nun Ruslara terket-

tiği Çehrin üzerine yürümesini gerektirmişti. Bu üç vezirin başarılı seferleri sonunda 1681'de Ruslar barış istediler ve Osmanlı İmparatorluğunun kuzey sınırı Kiew kalesi hariç, Özi (Dinyepr) suyunun sağ kıyısı olarak tespit edilmiş oldu. Ancak bu durum 1683 Viyana bozgunu ile bir anda bozuldu. Rus Çarlığının Mukaddes İttifak'a girmesiyle bütün Ukrayna Rusya tarafına geçti. Hatta 1688'de iki yüz bin kişiden oluşan bir Rus ve Kazak ordusu Orkapı'ya kadar ilerlediyse de, Hacı Selim Giray'ın yiğitçe müdahalesiyle bu Rus saldırısı önlendi. 1700'de imzalanan İstanbul antlaşmasıyla Özi suyu üzerinde bulunan Togan, Şahinkirman, Nusretkirman ve de Gazikirman kaleleri yıkılmak şartiyle Ukrayna'nın bu kesimi Türklere daha doğrusu Kırım hanlığına bırakılmak suretiyle barış yapılmıştı. Fakat, Rusların güneye sarkmaları devam etti. 1711'de Prut muharebesinin yarattığı fırsat Baltacı Mehmed Paşa tarafından yeterince değerlendirilemedi. Kırım konusunda sözünü ettiğimiz gelişmelerin bir sonucu olarak XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Kırım dahil olmak üzere Osmanlı-Türk hakimiyeti kuzey Karadeniz yöresinden sökülüp atılmış bulunuyordu.

KAFKAS KAVİMLERİ

İmparatorluğun doğu serhadlerinde yeralan Gürcülerin bir kısmı yüz yıllardan beri bu ülkeye akında bulunan Türk boyları elinde islamlaşmış fakat, büyük kısmı Hıristiyan kalarak millî hususiyetlerini devam ettirmişti. 1001 yani, Osmanlı XVII. yüzyılının başlangıcında Aleksandr Han'ın Osmanlı hakimiyetini kabul etmesi üzerine her yıl on yük yani, 10.000.000 akça haraç vermek şartiyle Osmanlı himayesi bu ülkede teessüs etmişti. Ancak, XVII. yüzyılda Şah Abbas'ın Gürcistan'a müdahalesi Gürcülerin iki güç arasında parçalanmasına yol açmıştır.

1633'te Göril ve Dadyan beyleri, İranlıların Bağdat üzerindeki başarıları üzerine Osmanlılardan yüz çevirip İran'a bağlanmışlardı. Şah Abbas'ın Gürcistan'a tayin ettiği Husrev Bey, Göril Bey'inin kızıyla evlenmekle 1633'te Gürcistan tamamen İran nüfuzuna girmiş ve İran tehdidi Trabzon sınırlarına dayanmıştı. Öte yandan Kafkasya'da yeni bir güç gittikce hakim olmaya başladı. Çar İvan zamanında Astrakan hanlığının çökmesi üzerine Ruslar, özellikle Çerkes ve Çeçenlerin desteğiyle Osmanlı hakimiyetine karşı Kafkasya'da yerleşmeye başladılar. Bu cereyana daha sonra Gürcü beyleri de katıldılar. Ancak, Rusların Kafkasya'daki hakimiyetleri ve yerleşmeleri XVIII. yüzyılda kesinleşmiştir. Bu yüzyılda ve sonuna değin Göril, Açıkbaş ve Şamhal hanlarının Divan-ı hümâyuna muntazaman haraç ödedikleri belgelerle tespit olunmaktadır. (bak. İbnü'l-emin tasnifi, Dahiliye vesikaları).

Kafkasya'nın daha kuzeyinde bulunan çerkesler ise bu yüzyıldan itibaren İslamiyeti benimsemekle Osmanlı İmparatorluğu için özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda muavin bir unsur olmuşlardır. Bunların Kırım ve İstanbul'dan gelen mollalar tarafından islamlaştırıldıkları sanılmaktadır. Ancak, Arnavutlar gibi satılan ve Osmanlı saraylarında, yeniçeri ve kapıkulu süvari ocaklarında islamlaştırılıp türkleştirilen Çerkeslerin bu ülkede islamlaşmayı yaygınlaştırdıkları gerçeği kabul olunabilir. Bir de onların doğusunda yaşayan Şafi'i mezhebini benimseyen Dağıstan Türklerinin de Çerkesleri islamlaştırmakta yardımcı oldukları söylenebilir. Yine Kafkas kavimlerinden olup, henüz pagan bulunan Çeçen, Abaza, Ungurların Rusya'dan yüz çevirerek hem islamlaşmaları, hem de Osmanlı hizmetine girmeleri üzerine Osmanlı yönetimi, bu bölgeleri kontrol edebilmek için Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında Yenikale, Anapa, Faş, Sohum, Soğucak ve Kütayis kalelerini yaptırmış, Rus ilerleyişini önlemeye çalış-

mışsa da bunda ancak XIX. yüzyıl ortalarına kadar başarılı olabilmiştir.

İmparatorluğun bu hakimiyet sahaları dışında, asıl anavatanı teşkil eden Anadolu ve Rumeli'de Türklerle beraber, yanyana yaşayan Ermeni, Rum, Bulgar ve Sırplar bu yüzyılda devletin ve Türk idaresinin sağladığı kültürel ve dinî hoşgörü içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlardan Ermeniler ile Keldanî ve Nasturîler üzerinde Papalığın özellikle V. Sixtus'un Sayda piskoposu aracılığı ile bunları metbu oldukları Osmanlı Devletine karşı kışkırtma teşebbüsleri beklenen sonuçları vermedi. Yalnız Dominiken papaslarından Bartolemeus, Nahçevan taraflarında on iki ilçede yaşayan Ermenileri Katolik mezhebine sokmaya muvaffak oldu.

SIRPLAR

İmparatorluğun Hıristiyan çoğunluğunu meydana getiren Ortodoks kilisesi mensuplarından Sırpların 1683'ten sonra bölgeyi işgal eden Avusturyalılarla işbirliği ettikleri ve geniş eşkiyalık hareketinde bulundukları görülür. Ancak, Avusturyalıların Niş, Kosova ve Kaçanik'te bozguna uğramalarından sonra bunların 200.000 kişi olarak Avusturya ordularıyla birlikte Tuna ve Sava ırmaklarının kuzeyine çekildikleri ve en çok da Slovanya'da yerleşerek Avusturya ordusunda hizmet aldıkları ve bir yüzyıl sonra Sırbistan'ın yeniden kurulması yolunda öncülük ettikleri bilinmektedir.

RUMLAR

Ortodoksların büyük çoğunluğunu teşkil eden Rumlar ise, XVII. yüzyılda geniş ölçüde Fransa ve onun desteklediği Jesuit, Franciskan ve Capucin tarikatlerine men-

sup papasların İstanbul, Selanik, Atina, İzmir, Halep, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs, Sakız ve Nakşe adalarında kurdukları merkezlerle Katolik mezhebine kazandırılmak, daha sonra da geçmişteki şerefli mevkilerini yeniden canlandırmak fikrinden hareket eden bir propaganda ile karşı karşıya gelmişlerdi. Fransa'nın İstanbul'daki büyük elçileri tarafından idare edilen ve paraca da desteklenen bu üç tarikatin misyonerleri, özellikle Fransa elçisi Philippe de Harlei tarafından himaye edilmişlerdir. Bunlar kilise mütevellisi Calober Matexas'ın evinde propaganda maksadiyle bir de basımevi kurmuşlardı. Mütevellinin evinde kurulan bu basımevi çabuk haber alınmış, Metaxas tevkif edilip, Rum patrikhanesi de on iki bin kuruş tazminata mahkum olmuştu. Bu propaganda, dışarıdan gelen Katolik tarikat papaslarının casus ve kışkırtıcı unsur telakki olunmaları yüzünden önlenmiştir. Gerçekte de bunlar Kıbrıs, Nakşe, Sakız ve Teselya'da Rum kocabaşlarını elde etmişlerse de, onlarla işbirliği edenler yakalanarak hapsedilmişlerdir. On altı yıllık uzun Nemçe seferinde Osmanlı hükümetinin Fransa'ya karşı daha ılımlı bir tavır alması ile Müslümanları hıristiyanlaştırmanın mümkün olmadığını anlayan bu tarikatçi papaslar daha çok Hıristiyan teb'a üzerinde durmaya başladılar ve onların Osmanlı idaresinden soğumalarına, gelecekteki teşebbüslerinde el altında bir güç haline gelmelerine çalıştılar. Nitekim Antakya Rum patriği kurtuluşlarını Fransa kralı XIV. Louis'den beklemekte idi. Öte yandan İstanbul patrikhanesi de kendisine tanınan hakları kötüye kullanarak, devletin Girit adasından dolayı Venedik'le olan savaşını Hıristiyanların çıkaracakları büyük bir kıyamla içinden çıkılmaz bir hale getirmeye çalışıyordu. 1656'da Sakız metropolitliğinden patrikliğe seçilen III. Partenios, Eflak ve Boğdan voyvodalarını böyle bir ayaklanmaya kışkırtan mektuplar yazması üzerine yakalandı.

Patrik mektubunda «müddet-i devr-i İslam tamam olmaya az kalmıştır. Hıristiyanlık velvelesi âlemi tekrar tutacaktır. Ona göre tedarikte olasız. Pek yakında cümle vilayetler mesihîlerin eline girip salip ve nakusa mensup olanlar İslam memleketlerine hakim olacaklardır» diyordu. Patriğin ayaklanma tertipleri, patrikhane basılıp yeniçeri kıyafetleri ele geçirilmekle de sabit oldu ve patrik 1657'de Parmakkapı'da idam edildi.

Rum teb'a özellikle Girit seferiyle başlayan Venedik savaşında, Mora ve Dalmaçya kıyılarında, Akdeniz adalarında Venediklileri destekleyen faaliyetleri ile metbuları olan Osmanlı hükümetine hiyanette kusur etmemişlerdir. 1645'te Hanya muhasarası sırasında, Balyabadra (Patras) üzerine, Mora'da Venediklilerin yaptıkları çıkarma maynotların desteklemesine rağmen başarıya ulaşamadı. 1648'de Zenta ve Kefalonya Rumlarının Karli-ili'ne yaptıkları çıkarma da bir netice vermedi. Aynı yıl Venediklilerin sekiz bini Rum olmak üzere on sekiz bin kişilik bir kuvvetle yaptıkları Hanya kuşatmasını Deli Hüseyin Paşa cesareti ve kuvvetiyle kırmakla Girit Rumları arasında korku salmıştı. Böylece Hüseyin Paşa Kandiye ve Suda kaleleri dışında, bütün Girit adasında, Osmanlı hakimiyetini tesis etmişti. Venedik'in Mukaddes İttifak'a katılmasıyla açılan Dalmaçya ve Mora cephesinde yerli Rum ve Hıristiyan Arnavutların düşman safına geçtikleri görülür. 1684'de daha savaşın başında, Mora'nın fethinde ilk basamak olan Ayamavra adası yerli Rumların yardımıyla Venedikliler tarafından işgal edildi. Güney Mora'da maynotlar, Epir kıyılarında himaralılar, Yanya ve Yenişehir-i fener Hıristiyanları ayaklandılar. Bunun sonunda Mora kaleleri bir bir elden çıktı. Anaboli muhafızı Rum Hasan Paşa ise, tam bir hıyanetle eski dinine dönerek bu kaleyi Venediklilere teslim etti. Venedik ordusu Atina'yı kuşattığı sırada Panteon'daki barut mahzenine bir gülle düş-

mekle bu tarihî şaheserin en güzel kısmı yıkıldı. Atina ve İstife'nin (Theb) düşmesi üzerine Venedikliler Eğriboz (Negropont) adasına sarıldılar. Ancak Çelebi İbrahim Paşa'nın, yüz yıl önce Kanije'yi müdafa eden Tiryaki Hasan Paşa gibi, aldığı akıllıca tedbirler sonunda Morozini, 110 günlük bir kuşatmadan sonra Eğriboz'dan, 1688 ekimin son günü çekilmek zorunda kaldı. Venediklilerin Hanya muhasarası da bir sonuç vermemişse de, Sakız adası 1694'te yerli Latin ve Rum halkın desteğiyle Venediklilerin eline geçti. Osmanlı hükümeti Mora'daki Rumları tekrar kendi safına çekebilmek için Galata zindanında yatmakta olan Manya beylerinden Lambraki'yi (Libarius Geratschari) Mora beyliğine tayin etmişti. Ancak, bu tedbirin hiçbir faydası olmamış, Lambraki Venediklilerle gizlice anlaşarak 1696'da dört Venedik kadırgasıyla İnebahtı'dan Venedik saflarına geçmiştir.

Evet, Mora Rumları, Müslüman Osmanlı yönetiminden kurtarıcıları Katolik Venedikliler sayesinde kurtulmuş bulunuyorlardı ama, yeni sahipleri onlara kâfir Türkler kadar vicdan özgürlüğü tanımayacağını derhal belli etmişti. Bu karanlık ve vicdanları ezen yönetim, öyleki 1715'te sadece eski kayıplarını tekrar elde etmek üzere Mora'ya giren Osmanlı ordularının bu kez, yerli Rumların yardımlarıyla bir yaz seferi boyunca, İstife'den Modon'a değin bütün Mora'nın imparatorluk yönetimine geçmesinde, Türk sahiplerinin kılıçlarından daha etkili oldu.

Hıristiyan teb'a, bu siyasî yayılma hareketleri, metbu devletlerine karşı başkaldırma çabaları yanında, imparatorluk içinde gerek tarım alanında, gerek ticarette geniş çalışma imkânları bulmuşlardır. Rum, Arnavut ve Dalmaçyalı gemiciler Osmanlı bandrası altında Marsilya'ya kadar uzanan Akdeniz limanları arasında ananevî doğu-batı ticaretini sürdürürlerken, Bulgar tüccarlar da Erdel

(Transilvanya), Lehistan ve Baltık denizine ulaşan kara ticaretiyle büyük servetler yapmışlardır. Bu ticarî faaliyetlere, özellikle sarraflık ve bankerlik konularında Yahudi ve Ermenileri de katmak gerekir.

YAHUDİLER

Yahudiler için Osmanlı idaresi bir melce ve barınak olmuştur. En son İspanya'dan son Müslümanlarla (Morisco) birlikte 1614'te ülke dışına atılan Yahudiler. Garp ocakları gemicileri tarafından Mora, Selanik, İzmir, İçel İskenderun ve Lazkiye yörelerine taşınarak yerleştirilmişlerdi. Yahudiler, Osmanlı idaresinin hoşgörülü politikasiyle ekonomik ve sanat sahalarında İspanya'daki meharetlerini kısa bir süre içinde gösterdiler ve az zamanda yerli Yahudileri de temsil eder hale geldiler. Öyleki Evliya Çelebi onların bozuk İspanyolcalarını İbranice imişçesine ünlü Seyahatnamesine örnek olarak almış bulunmaktadır. Bu arada Osmanlı Yahudileri arasında dinî bir hareket olarak Sabatay Sebi (Mehmed Aziz Efendi) hadisesine temas etmek gerekir. Yahudi topluluğu içinde kendini gösteren ve Türk camiasına dönme adıyla katılan bu dinî ve sosyal gelişme Türk toplum tabakalarına bir yenisini katmıştır.

SONUÇ

Türklerde devlet anlayış ve görüşü ile ilgili dizide Osmanlı İmparatorluğunun 1299 - 1789 yılları arasındaki yani, beş yüz yıllık tarihî kaderini şöylece kaba hatlarıyla gözden geçiren bu kitapta, onu kuranlarla ona ister gönülden, ister silah gücüyle bağlananların bu beş yüz yılda geçirdikleri tarihî evreyi belirtmeye çalıştık. XIV. ve XV. hatta XVI. yüzyılda bütün Balkan ve Ön Asya kavimleri için barışın ve sükunun yaratıcısı görünen bu imparatorluğun, en büyük düşmanı kilise tarafından XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Müslüman olmayan teb'alarınca, nasıl istenmeyen bir yönetim ve bir yük haline gelişinin hazırlanışını ve bu en etkili propaganda aracı yani, din silahıyla imparatorluğun yaratmak istediği barış ortamının nasıl yıkıldığını da açıklamaya savaştık.

Bu gelişmede Osmanlı yönetiminin ne gibi tesirler altında çöküntüye uğradığını, yönetimin gevşemesini, çözülmesini, en sonunda da hakimiyeti altında birleştirdiği türlü din ve mezhepteki kavim ve topluluklarla birlikte imparatorluğu kuran Türklerce dahi tahammül edilmez bir yönetim haline geldiğini belirttik.

Ama imparatorluk, bizim bıraktığımız 1789 tarihinden sonra da daha 1918 yıllarına kadar devam etti. Bunun hikmeti ne idi? Bunun cevabını bu dizinin son kitabında bulabilirsiniz. Ben sadece burada şu noktaya temas etmekle yetineceğim. Evet, bütün müesseselerinin XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dumura uğramasiyle ve

âdeta bir kanser gibi imparatorluğun her kuruluşunu sarıp kavramasıyla önce dinamizmini tüketen, sonra da büyük bir çınar ağacının köklerinin kurumasıyla yıkılması sonucunu getiren, imparatorluğun iç dünyasındaki fikrî kuruyuşa, düşünce yoksulluğuna, yaratıcılığının kaybolusuna yol açan gelişmeler arasında, zayıf da olsa yaşayan ve çok yavaş meyve veren Türk Devletini yaşatma azim ve çabası vardır. Bu azim ve çaba, kimi kez bir yazarda, sözgelimi Kâtip Çelebi gibi, kimi kez bir padişahta, yine bir örnek verelim, Sultan II. Mustafa'nın tahta çıkışının ilk yıllarında ya da, III. Mustafa'nın bütün ömründe, kimi kez bir vezir-i âzamda, sözgelimi Halil Hamid Paşa'da parladı. Çevresine ışık tuttu ve dediğim gibi meyvelerini geç de olsa verdi.

Türk yığınları ise, hele XVIII. yüzyılda Avrupa'nın ulaştığı bilim, teknik ve fikir üstünlüklerinden habersiz ama, kuvvetli geleneklerinden aldıkları güçlerle kurdukları bu devleti, bütün bir batı dünyasına karşı korumak, savunmak ve yaşatmakta 1918 Mondros mütarekenâmesine kadar direnecekler, ondan sonra da vatanlarının kurtuluşu savaşına gireceklerdir.

125 LİRA